

STIGMA TOTALITARIZMA

ANTITOTALITARNI DISKURS
U FUNKCIJI DISKREDITACIJE
LEVICE

AKO, Novi Sad 2014.

Zbornik tekstova: Stigma totalitarizma – antitotalitarni diskurs u funkciji
diskreditacije levice

*

IZDAVAČ

Alternativna kulturna organizacija (AKO), Novi Sad

*

UREDNICI

Mr Milivoj Bešlin

Vojislav Martinov

*

RECENZENTI

Dr Momir Samardžić

Dr Milovan Pisarri

*

LEKTURA

Bojana Janjušević

*

PREVODI SA ENGLESKOG

Sava Kuzmanović

*

DIZAJN KORICA

Daško Milinović

*

PRELOM

Branka Žarković

*

ŠTAMPA

ZOLA štampa, Novi Sad

*

TIRAŽ

300

*

Projekat realizovan uz podršku Rosa Luxemburg Stiftung –
Southeast Europe

CIP - Каталогизacija u publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад

321.64(4)(082)

329.18(082)

329.15(082)

930.1(497.1)(082)

STIGMA totalitarizma : antitotalitarni diskurs u funkciji diskreditacije levice / [urednici Milivoj Bešlin, Vojislav Martinov ; prevodi sa engleskog Sava Kuzmanović]. - Novi Sad : Alternativna kulturna organizacija, 2014 (Novi Sad : Zola štampa). - 148 str. ; 21 cm
Deo teksta preveden sa engl. jezika. - Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz pojedine radove.

ISBN 978-86-80150-00-0 (broš.)

a) Тоталитаризам - Европа - Зборници b) Фашизам - Зборници c) Комунизам - Зборници d)
Историографија - Ревизионизам - Југославија - Зборници

COBISS.SR-ID 291770119

Predgovor	7
Uvod: Psovka za prošlost	9
„Čitanje između redova“	14
- Rezolucija Saveta Evrope (1096) o merama za demontiranje nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema.....	15
- Rezolucija Saveta Evrope (1481) o potrebi za međunarodnom osudom zločina totalitarnih komunističkih režima.....	19
- Deklaracija Evropskog parlamenta o proglašavanju 23. avgusta kao Evropskog dana sećanja na žrtve staljinizma i nacizma.....	21
- Rezolucija Evropskog parlamenta o evropskoj savesti i totalitarizmu.....	23
- Srećko Pulig / Prikrivena Obznana.....	27
- Srđan Milošević / Antitotalitarna posla.....	33
„Pojam i ideologija“	38
- Ivica Mladenović / Antitotalitarizam kao ideologija: kritička perspektiva.....	39
- Wolfgang Wippermann / Totalitarni sistem: o kritici ideologije totalitarizma.....	63
„Antitotalitarni revizionizam“	70
- Primož Krašovec / Svi antikomunisti su tigrovi od papira.....	71
- Milan Radanović / Ekonomija groba: Odnos prema nasleđu Drugog svetskog rata i jugoslovenske revolucije u službenoj politici sećanja postsocijalističke Srbije, 1991-2011.....	79
- Dragan Markovina / Dvostruki revizionizam i politika ekvidistance: nove tendencije odnosa prema prošlosti u Hrvatskoj.....	91
„Totalitarna stigma u polju kulture“	106
- Boris Buden / Budućnost: utopija nakon kraja utopije.....	107
- Olga Manojlović Pintar / Muzeji komunizma: nostalgija, banalizacija, kriminalizacija socijalističke prošlosti.....	129
„Totalitarizam i smrt“	136
- Todor Kuljić / Smrt kod leve i desnice: prilog kritici antitotalitarne tanatologije.....	137

PREDGOVOR

U vreme održavanja međunarodne konferencije „Politička upotreba prošlosti – istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru“, decembra 2012. u organizaciji Alternativne kulturne organizacije (AKO) iz Novog Sada, javila se tokom rasprave i tema o izjednačavanju dva totalitarizma, komunističkog i fašističkog, kao jednom od potpornih stubova savremene revizionističke politike na globalnoj ravni. Razrađujući i dekonstruišući navedenu misao, tim AKO-a je sledeće godine organizovao okrugli sto na temu „Antitotalitarni diskurs u funkciji diskreditacije leve“, koji je održan u Novom Sadu 23. novembra 2013. Učesnici okruglog stola, dr Alpar Lošonc, mr Ivica Mladenović, dr Olga Manojlović Pintar, mr Srđan Milošević, Milan Radanović i Nebojša Milikić, pokušali su da sagledaju različite aspekte i konsekvence politike nivelacije totalitarizama na postjugoslovenskom i evropskom nivou. Zbornik koji je pred čitaocima delom je sastavljen od izlaganja učesnika na navedenom okruglom stolu i dopunjen radovima autora koji na njemu nisu učestvovali, kao i publicističkim i naučnim tekstovima koji su ranije objavljeni, ali tek stavljani u širi kontekst mogu da dovedu do novog čitanja i razumevanja ove kompleksne teme.

Alternativna kulturna organizacija zahvaljuje se Rosa Luxemburg Stiftung za jugoistočnu Evropu bez čije podrške i pomoći ovaj napor ne bi bio doveden do kraja. Takođe se urednici ovog zbornika zahvaljuju svim autorima koji su priložili svoje tekstove i svim učesnicima okruglog stola.

Milivoj Bešlin i Vojislav Martinov

Psovka za prošlost

Vojislav Martinov

(uvodna reč na okruglom stolu „Stigma totalitarizma – antitotalitarni diskurs u funkciji diskreditacije levice“)

Plutajući pojam „totalitarizam“ danas frekventno iskrsava u najrazličitijim kontekstima, demonstrirajući svoju prilagodljivost svakom političkom diskursu. U savremenoj islamofobnoj retorici, na primer, koju su usavršili NATO jastrebovi i notorni dvojac Buš-Bler, često se može čuti teza o totalitarnim islamističkim režimima, rezervisana za potencijalne mete vojnih intervencija na Bliskom Istoku. Bušovi dosledni sledbenici i baštinci najproblematičnijih tekovina njegove dvomandatne vladavine, grupisani u pokretu „Tea Party“, smatraju da treba počistiti i unutrašnje neprijatelje oličene u sadašnjem predsedniku SAD Baraku Obami, čije mlake pokušaje za reuspostavljanjem nekih elemenata „države blagostanja“ karakterišu kao totalitarizam koji ugrožava slobodarske vrednosti Amerike. Zapravo, površna pretraga pojma „totalitarizam“ na Googlu dovela bi nas do gomile propagandnog materijala u kojem se Obama poistovećuje sa Hitlerom, Musolinijem i Staljinom, jer je, kako smatraju „čajdžije“, tanka linija između uvođenja besplatnog zdravstva i otvaranja konc-logora za bogate. I protivnici američkog imperijalizma ne libe se da upotrebe pojam „totalitarizam“ prilikom vrednovanja unutrašnje opresije i kontrole stanovništva u SAD, zavedene nakon 9. 11. 2001. Isto misli i jedan od starih zagovornika teze o totalitarnoj naravi američkih vlasti, Noam Čomski, što ni njega samog, pak, nije sačuvalo od takvih epiteta. Autor nedavno objavljene knjige Dnevnik jednog antičomskiste Bendžamin Kerštajn tvrdi da je upravo Čomski poslednji američki totalitarista, jer se suprotstavlja američkoj demonizaciji komunizma. Još jedan novitet na rafovima knjižara iz 2013. jeste propagandistička knjiga francuske ratne reporterke Anik Kožan pod nazivom Gadafijev harem, koja je podstakla kreativne novinare da razviju sintagmu o „vijagra totalitarizmu“, aludirajući na Gadafijeva navodna silovanja i buran haremski život.

Ako se okrenemo domaćim diskursima, na primer, tekstovima ultrasdesničarskog sajta „Srpski kulturni klub“, naći ćemo prilog naslovljen „Totalitarna republika Francuska“, koji govori o nasilnom privođenju jednog anti-gej aktiviste ili, recimo, uradak nazvan „Anglosaksonska liberalna demokratija kao novi-stari totalitarizam“. U istom, antizapadnjačkom ključu pojam „totalitarizam“ možemo susretati na stranicama Nove srpske političke misli,

posebno u kontekstu konfrontiranja sa liberalnim politikama „ljudskih prava“, političke korektnosti, tolerancije spram nacionalnih, seksualnih i drugih manjina.

Šta nam sugeriše hiper-utilizacija pojma „totalitarizam“ koji sa jednakom komocijom egzistira u antiislamskom, antizapadnjačkom, u liberalnom i anitliberalnom, u konzervativno-nacionalističkom i levo-anarhističkom i svakom drugom diskursu? Višeznačnost ovog pojma originalno proizilazi iz potrebe da se pod jednim terminom obuhvate komunizam i fašizam, kao najveće pretnje liberalne parlamentarne demokratije. Sam pojam „totalitarizam“ preuzet je iz međuratne političke retorike, a u hladnoratovsko vreme korišćen je kao naučni termin, iako nikada nije do kraja konkretizovan. Tako otvoren za interpretacije, postao je zgodno oruđe za etiketiranje svih socijalističkih režima, koji su parirali liberalno-kapitalističkoj viziji sveta. Nestabilnost pojma „totalitarizam“ dovela je do toga da je on danas ispražnjen od svakog univerzalnog smisla i značenja, ali sa jakim negativnim emocionalnim nabojem kojim, na asocijativnoj ravni, priziva slike logora, terora, rata, Hitlerovih i Staljinovih brkova. Kao takav, ovaj pojam postao je pogodan za stvaranje simplifikovane slike neprijatelja i za vođenje neargumentovane političke rasprave sa bilo kojih pozicija. Postao je psovka.

Naoružana psovkom Evropa se danas obračunava sa svojom nepoželjnom prošlošću. Prenebregavajući činjenicu da je „totalitarizam“ odavno raskrinkan kao čisti ideloški pojam, da je u društvenim naukama prevaziđen zbog svojih sazajnih manjkavosti, Savet Evrope je 2006. doneo rezoluciju nazvanu „Međunarodna osuda totalitarnih komunističkih režima“. U rezoluciji se pozivaju vlade bivših komunističkih država iz istočne i centralne Evrope da naprave jasan i definitivan otklon od svoje komunističke prošlosti, da snažno osude kršenja ljudskih prava nehumane komunističke vlasti, da preispitaju (čitaj: preprave) sopstvenu istoriju i istoriju samog komunizma, a sve to u cilju međunarodnog i unutarnacionalnog pomirenja i usvajanja novog sistema vrednosti zasnovanog na ljudskim pravima. Ova nova prikrivena Obznana (kako ju je okarakterisao Srećko Pulig) nadovezuje se na prethodnu rezoluciju istog međunarodnog tela donetu daleke 1996. pod nazivom „O merama za demontiranje tekovina bivših komunističkih totalitarnih režima“. U ovom ofanzivnom dokumentu otvoreno se zahteva restauracija starih, pretkomunističkih sistema, procesuiranje komunističkih zločinaca i lustracija istaknutijih komunističkih funkcionera, povratak imovine crkvi, debirokratizacija i privatizacija koje su „ključne za uspostavljanje tržišne ekonomije i pluralnog društva“. U posebnom paragrafu se, rekli bi neki – u totalitarnom maniru, od postkomunističkih država zahteva i „transformacija mentaliteta (transformacija uma i srca)“. Prema potpisnicima rezolucije pod ovim mentalitetskim „tekovinama komunističkih režima“ podrazumevaju se

strah od odgovornosti, nepoštovanje različitosti, ekstremni nacionalizam, rasizam i ksenofobija.

Komunizam se ovih dana opet našao u najgorem društvu, rame uz rame sa svim zlima savremenog sveta, u okviru inicijative Evropskog parlamenta, odnosno njene radne grupe koja priprema „Evropski nacrt nacionalnih statuta za promociju tolerancije“. U tekstu inicijative traži se preduzimanje konkretnih mera od strane država članica u cilju suzbijanja rasizma, verske netolerancije, homofobije, antisemitizma, antifeminizma, ksenofobije i, naravno, totalitarnih ideologija. Konkretno mere, između ostalog, podrazumevaju novčane kazne za javnu upotrebu komunističkih simbola i za veličanje komunističke prošlosti. Ako se obistine namere inicijatora, čini se da predstoje teški dani za hipstere sa Če Gevarinim majicama, za „Heineken“ pivo sa logom petokrake u Zrenjanince koji će opet biti Bečkerečani ili još bolje Petrovgrađani. Za nekoliko stotina preostalih levičara i učesnika NOB-a može se otvoriti i novo krilo u Sremskoj Mitrovici. Tranzicionim demokratama postsocijalističkih država nisu trebale deklaracije i rezolucije Saveta Evrope i inicijative iz EU. Proces rekonstrukcije prošlosti započet je već tokom 90-ih, a u novom veku postaje dominantan i uzajamno koordiniran. Pišu se novi udžbenici, otvaraju muzeji posvećeni crvenom teroru, rehabilituju kvislinzi, restauriraju stare vrednosti kao što su bigotizam, tribalizam, nacišovinizam i svetinja privatnog vlasništva. Otvaraju se i naučni instituti po Češkoj, Poljskoj, Nemačkoj, upregnuti u borbu protiv totalitarne prošlosti kroz produkciju stalno cirkulišućih konfrenacija, izložbi i publikacija.

Hladnoratovska borba za ideološku dominaciju u Evropi okončana je padom Berlinskog zida i urušavanjem država realnog socijalizma. Preostala je borba za prošlost, za neutralizaciju eventualnih pozitivnih sećanja koja podrivaju neoliberalne projekcije o pobeđi slobode i demokratije. Danas, kada se rastaču i poslednje iluzije o pravednoj i prosperitetnoj budućnosti tranzicionih država sve je važnije suspendovati svaku alternativu. Totalitarni diskurs plasiran putem zajedničkog poduhvata medijskih poslenika, naučnih i političkih elita, omogućava dvostruku blokadu: blokadu prošlosti i sadašnjosti. Kriminalizacijom komunističke prošlosti neutrališu se lična sećanja na pozitivne aspekte komunističkih sistema, kao što su egalitarna etika, društvena svojina, socijalna sigurnost, a totalitarnom etiketom stigmatizuje svako savremeno promišljanje levice. Uspostavljanjem lažne ekvidistance između fašizma i komunizma, liberalizam se ustoličuje kao jedini mogući izraz i reprezent demokratije, a levim idejama osporava se svaki humanistički i modernizacijski potencijal. Na osnovu selektivno izgrađene slike prošlosti komunizma, leve ideologije se diskredituju kao ekstremističke i stavljaju u istu ravan sa univerzalno ozloglašanim fašizmom, čime posredno relativizuju i njegovu specifičnu težinu.

Posebno zanimljiv momenat u ovom glajhšaltovanju prošlosti predstavljaju antitotalitarne interpretacije jugoslovenskog istorijskog iskustva. U godinama procvata teorija o totalitarizmu, za čiji je prototip poslužio brutalni, i nesporno zločinački Staljinov režim, Jugoslavija nije ni percipirana kao totalitarna socijalistička država. U svojim Izvorima totalitarizma Hana Arent na jednom mestu to eksplicitno i tvrdi.¹ Današnja antitotalitarna ideologija, iza koje se zapravo krije čisti antikomunizam, međutim, nije sposobna da pruži izdiferencirani pogled na različite forme socijalističke vladavine u XX veku. Odnosno, takav pogled nije ni poželjan. Svaka nijansirana analiza različitih postojećih oblika komunističkih sistema zapravo bi samo razdrobila ono što treba da ostane monolitno tj. jednostavno za ideološku upotrebu. Tito i Staljin, Mao Ce i Honeker, Čaušesku i Pol Pot, pa čak i Milošević po potrebi, svi se uokviruju istim crvenim ramom, koji se onda pažljivo okači na zid pored crno uramljene slike Hitlera, Gebelsa i Musolinija.

Upravo jedna takva izložba ovih dana kruži Evropom. Pamflet-izložba pod nazivom Totalitarianism in Europe, a u režiji Instituta za totalitarne studije iz Praga, sastoji se od crvenih i crnih roll-up panoa na kojima su prikazani glavni eksponenti fašističkih i komunističkih vlasti u Letoniji, Litvaniji, Mađarskoj, Nemačkoj i ostalim istočnoevropskim državama dvadesetog veka. Dva panoa dodeljena su i Sloveniji, koja je za ovu prigodu izabrala fotografije poznatih totalitarnih zločinaca – Tita, Kardelja i Kidriča. Možda ćemo nešto slično imati prilike da vidimo uskoro i u Beogradu, gde se priprema izložba u saradnji Istorijskog Muzeja Srbije i Instituta za savremenu istoriju na temu totalitarnog terora u socijalističkoj Jugoslaviji. Nema sumnje da nas očekuje zanimljiva interpretacija bliske prošlosti, s obzirom na to da je glavni čovek na ovom zadatku istoričar dr Srđan Cvetković poznat po svom posvećenom radu na otkrivanju, pa kad ustreba i fabrikovanju, žrtava komunizma. Ono što je Cvetkovića posebno kvalifikovalo za stručnog saradnika na izradi izložbe sigurno je i njegova dvotomna knjiga *Između srpa i čekića*, koja govori o represivnoj prirodi socijalističke Jugoslavije. U svom doslednom tumačenju totalitarnog obrasca, autor Cvetković na kraju knjige dolazi do apsurdnog zaključka, prema kojem je Titova vladavina bila ipak nešto drugačijeg tipa od Hitlerove i Staljinove i spada u kategoriju mekšeg totalitarizma uporedivog sa Musolinijevom fašističkom Italijom!

Kao što se može videti iz ovako neozbiljnih zaključaka, prihvatanje totalitarnih narativa u srpskoj historiografiji relativno je nova pojava. Ovaj zaokret od nacionalistički motivisanog antikomunizma, začetog u glavama četničkih emigranata, ka antitotalitarnoj kritici u Srbiji jača uporedo sa sna-

¹ „Satelitske države u Istočnoj Evropi vladaju u ime Moskve i rade kao agenti Kominterne; kod njih komunizam nije posledica autohtonog razvoja, nego širenja totalitarnog pokreta po direkcijama iz Moskve. Čini se da je Jugosloven Tito jedini izuzetak; možda je on raskinuo sa Moskvom shvativši da bi totalitarni metodi po uzoru na ruske mogli da ga koštaju velikog procenta jugoslovenskog stanovništva“; Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, str.316

ženjem liberalnog kapitalizama i evrointegracionim procesima. Desničari su spoznali da postoji i sofisticiraniji način za istorijski obračun sa komunizmom, a liberali otkrili sredstvo za diskreditaciju svake moguće levo orijentisane alternative. Čak je i Vuk Drašković uhvatio korak sa promenama, što je nedavno demonstrirao kroz javni zahtev upućen Evropskoj uniji (koja je prema njegovim rečima i sama nastala kao „projekat žigosanja totalitarističkih režima“), tražeći od nje da prinudi srpske vlasti na samostalnu osudu komunističkih zločina.

Kako se suprotstaviti ovim falsifikatorskim obradama prošlosti? Kao prvo, nužno je insistirati na teorijskoj kritici pojma „totalitarizam“ kroz razotkrivanje njegove ideološke suštine, klasne pozadine i političke upotrebe u aktuelnom trenutku. Drugo, slojevitim historiografskim pristupom razgrađivati uproščene, monohromatske predstave o prošlosti. Treće, insistirati na pitanju fašizma, njegovim ideološkim korenima, uzrocima, i što je posebno bitno – njegovoj klasnoj i ekonomskoj funkciji, jer se koren teorija o totalitarizmu krije u zamagljivanju odnosa između fašizma i kapitala. Otpor name-tanoj slici prošlosti nije bitan samo iz obzira prema istini kao takvoj, već je i nužan preduslov za oslobađanje levice kroz prevazilaženje sopstvene istorije u koju hegemon želi da je zatomi i progna zauvek.

PRVO POGLAVLJE

ČITANJE IZMEĐU REDOVA

Rezolucija Saveta Evrope 1096 (1996)

O merama za demontiranje nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema

1. Nije lako baviti se nasleđem bivših komunističkih totalitarnih sistema. Na institucionalnom nivou ovo nasleđe uključuje (preveliku) centralizaciju, militarizaciju civilnih institucija, birokratizaciju, monopolicizaciju i preveliku regulaciju; na nivou društva, ono se kreće od kolektivizma i konformizma pa sve do slepe poslušnosti i drugih totalitarnih obrazaca mišljenja. Teško je ponovo uspostavili civilizovanu, liberalnu državu pod vladavinom prava na ovakvim temeljima – što je razlog zašto se stare strukture i obrasci mišljenja moraju demontirati i prevazići.

2. Ciljevi ovog procesa tranzicije su jasni: stvaranje pluralističkih demokratija, zasnovanih na vladavini prava i poštovanju ljudskih prava i različitosti. Princip supsidijarnosti, sloboda izbora, jednakost šansi, ekonomski pluralizam i transparentnost donošenja odluka, sve to ima svoju ulogu u ovom procesu. Podela vlasti, sloboda medija, zaštita privatne svojine i razvoj civilnog društva neki su od načina za postizanje ovih ciljeva, a takođe i decentralizacija, demilitarizacija, demonopolizacija i debirokratizacija.

3. Opasnosti od neuspelog procesa tranzicije su mnogostruke. U najboljem slučaju, oligarhija će vladati umesto demokratije, korupcija umesto vladavine prava, a organizovani kriminal umesto ljudskih prava. U najgorem slučaju rezultat bi mogao biti „mekna obnova“ totalitarnog režima, ako ne i nasilno rušenje mlade demokratije. U tom najgorem slučaju, novi nedemokratski režimi veće zemlje takođe mogu predstavljati i međunarodnu opasnost za njene slabije susede. Ključ miroljubive koegzistencije i uspešnog procesa tranzicije leži u uspostavljanju osetljive ravnoteže postizanja pravde bez traženja osвете.

4. Stoga demokratska država zasnovana na vladavini prava mora, pri demontiranju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema, primenjivati proceduralna sredstva takve države. To ne može učiniti na bilo koji drugi način, jer tada neće biti bolja od totalitarnog režima koji se demontira. Demokratska država zasnovana na vladavini prava ima dovoljno sredstava na raspolaganju da osigura da pravda bude zadovoljena, a krivci kažnjeni – ali to ne može i ne sme, međutim, udovoljiti željama za osvetom umesto pravde. Umesto toga mora poštovati ljudska prava i osnovne slobode, kao što je pravo na pravično suđenje i pravo na saslušanje, i mora ih primenjivati čak i na one ljude koji to nisu sami primenjivali dok su bili na vlasti.

Država zasnovana na vladavini prava može i da se brani od obnove komunističke totalitarne pretnje, jer ima obilje sredstava koja su joj na raspolaganju, a koja nisu u suprotnosti sa ljudskim pravima i vladavinom zakona i zasnivaju se na sprovođenju krivičnog prava i administrativnih mera.

5. Skupština preporučuje da zemlje članice demontiraju nasleđe bivših komunističkih totalitarnih režima restrukturiranjem prevaziđenih pravnih i institucionalnih sistema, a taj proces bi trebalo da se zasniva na sledećim principima:

I Demilitarizacija – kako bi se osiguralo da se zaustavi militarizacija suštinski civilnih institucija, kao što su postojanje administracije vojnih zatvora ili vojske Ministarstva unutrašnjih poslova, što je tipično za komunističke totalitarne sisteme;

II Decentralizacija – posebno na lokalnom i regionalnom nivou i unutar državnih institucija;

III Demonopolizacija i privatizacija – koje su od ključnog značaja za izgradnju neke vrste tržišne ekonomije i pluralističkog društva;

IV Debirokratizacija – koja bi trebalo da smanji obim komunističke totalitarne regulacije, oduzme vlast od birokrata i vrati je građanima.

6. Ovaj proces mora uključiti i transformaciju mentaliteta (transformaciju i srca i umova), čiji je glavni cilj eliminacija straha od odgovornosti, kao i eliminacija nepoštovanja različitosti, ekstremnog nacionalizma, netolerancije, rasizma i ksenofobije, što je sve deo nasleđa starih režima. Sve ovo treba da bude zamenjeno demokratskim vrednostima, kao što su tolerancija, poštovanje različitosti, supsidijarnost i odgovornost za sopstvene postupke.

7. Skupština takođe preporučuje da pojedinci koji su počinili krivična dela tokom komunističkog totalitarnog režima budu gonjeni i kažnjeni po standardnom krivičnom zakonu. Ako krivični zakon predviđa zastarelosti za neke zločine, to se može produžiti, jer je to samo proceduralno, a ne i suštinsko pitanje. Retroaktivno donošenje i primena krivičnog zakona, međutim, nije dozvoljena. S druge strane, suđenje i kažnjavanje bilo kojeg lica za bilo koje činjenje ili nečinjenje, koje u vreme kada je počinjeno nije predstavljalo krivično delo u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom, ali koje se smatra krivičnim delom prema opštim principima prava koja priznaju civilizovane zemlje, dozvoljeno je. Pored toga, kada lice nedvosmisleno krši ljudska prava, tvrdnja da je postupalo po naređenju ne isključuje ni nezakonitost niti individualnu krivicu.

8. Skupština preporučuje da se procesuiranje pojedinih zločina obavlja istovremeno sa rehabilitacijom osoba osuđenih za „zločine“ koji u civilizovanom društvu ne predstavljaju kriminalne radnje, kao i onih koji su nepravедno osuđeni. Materijalna nadoknada treba da se dodeli ovim žrtvama totalitarnih režima i ne bi trebalo da bude (mnogo) manja od naknade koja se dodeljuje onima koji su nepravедno osuđeni za krivična dela prema standardu važećeg krivičnog zakona.

9. Skupština podržava otvaranje dosijea tajnih službi na uvid javnosti u nekim bivšim komunističkim totalitarnim državama. Ona savetuje sve ove države da omoguće zainteresovanim licima, na njihov zahtev, uvid u dosijee koje su o njima vodile bivše tajne službe.

10. Osim toga, Skupština savetuje da sve imovine, uključujući i crkvenu, koje su nezakonito ili nepravедno oduzete od strane države, nacionalizovane, konfiskovane ili na drugi način otuđene za vreme vladavine komunističkih totalitarnih sistema, u principu budu vraćene svojim vlasnicima in integum, ako je to moguće bez kršenja prava sadašnjih vlasnika koji su stekli tu imovinu u dobroj veri ili prava stanara koji su iznajmili imovinu u dobroj veri, ako to ne šteti napretku demokratskih reformi. U slučajevima kada to nije moguće, potrebno je dodeliti samo materijalnu nadoknadu. O potraživanjima i sukobima, koji se odnose na pojedinačne slučajeve restitucije imovine, treba da odlučuje sud.

11. Što se tiče tretmana lica koja nisu počinila nikakve zločine koji se mogu sankcionisati u skladu sa stavom 7, ali koja su ipak zauzimala visoke položaje u bivšim totalitarnim komunističkim režimima i podržavala ih, Skupština konstatuje da je u nekim državama neophodno uvesti administrativne mere, kao što su lustracija ili zakon o dekomunizaciji. Cilj ovih mera jeste da se iz struktura vlasti isključe lica kojima se ne može verovati da će vlast sprovesti u skladu sa demokratskim principima, jer u prošlosti nisu pokazala nikakvu predanost ili veru u njih, a u sadašnjosti nemaju nikakav interes ili motivaciju da se tim principima približe.

12. Skupština naglašava da, uopšteno, ove mere mogu biti kompatibilne sa demokratskom državom pod vladavinom prava, ako se ispuni nekoliko kriterijuma. Prvo, krivica, pošto može biti samo pojedinačna i nikako kolektivna, mora se dokazati u svakom pojedinačnom slučaju - ovo naglašava potrebu za pojedinačnom, a ne kolektivnom primenom zakona o lustraciji. Drugo, pravo na odbranu, pretpostavka nevinosti dok se ne dokaže krivica i pravo na žalbu sudu, prava su koja moraju biti garantovana. Osveta nikada ne može biti cilj ovakvih mera, niti bi trebalo da se dozvole političke ili društvene zloupotrebe rezultata procesa lustracije.

Cilj lustracije nije kažnjavanje ljudi koji se pretpostavljaju krivim – time se bave tužioci, koristeći krivično pravo – već zaštita novonastale demokratije.

13. Skupština stoga predlaže da se osigura da zakoni o lustraciji i slične administrativne mere budu u skladu sa zahtevima države zasnovane na vladavini prava, i da se akcenat stavi na ono što je pretnja temeljnim ljudskim pravima i procesu demokratizacije. Molimo vas pogledajte „Smernice kojima se osigurava da su zakoni o lustraciji i slične administrativne mere u skladu sa zahtevima države zasnovane na vladavini prava“ kao referentni tekst.

14. Dalje, Skupština preporučuje da zaposleni otpušten sa svog položaja na osnovu zakona o lustraciji ne treba u principu da izgube prethodno stečena finansijska prava. U izuzetnim slučajevima, u kojima je vladajuća elita prethodnog režima dodelila sebi penzije veće od penzija običnog stanovništva, one treba da se svedu na prosečan nivo.

15. Skupština preporučuje da vlasti ovih zemalja potvrde da su njihovi zakoni, propisi i procedure u skladu sa principima sadržanim u ovoj rezoluciji i da ih revidiraju, ako je to potrebno. To će pomoći da se izbegnu žalbe na ove procedure podnete kontrolnim mehanizmima Saveta Evrope na osnovu Evropske konvencije o ljudskim pravima, monitoringa Komiteta ministara Saveta Evrope, odnosno procedura za monitoring Skupštine po Nalogu br. 508 (1995) o poštovanju dogovorenih obaveza od strane država članica.

16. Na kraju, najbolja garancija za demontiranje bivših komunističkih totalitarnih sistema jesu duboke političke, pravne i ekonomske reforme u ovim zemljama, koje će dovesti do stvaranja autentičnog demokratskog mentaliteta i političke kulture. Skupština poziva, dakle, sve razvijene demokratije da pojačaju svoju pomoć i podršku u razvoju demokratije u Evropi, posebno kada je u pitanju podrška razvoju civilnog društva.

Rezolucija Saveta Evrope 1481 (2006)

Potreba za međunarodnom osudom zločina totalitarnih komunističkih režima

1. Parlamentarna skupština poziva se na svoju Rezoluciju 1096 (1996) o merama za demontiranje nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema.

2. Totalitarne komunističke režime, koji su bili na vlasti u Centralnoj i Istočnoj Evropi u prošlom veku, a koji su još na vlasti u nekoliko zemalja u svetu, bez izuzetka odlikuju masovna kršenja ljudskih prava. Povrede su se razlikovale u zavisnosti od kulture, zemlje i istorijskog perioda i uključuju individualne i kolektivne atentate i pogubljenja, smrt u koncentracionim logorima, izgladnjivanja, deportacije, mučenja, prisilni rad i druge oblike masovnog fizičkog terora, proganjanja na etničkoj ili verskoj osnovi, kršenja slobode savesti, misli i izražavanja, slobode štampe, kao i nedostatak političkog pluralizma.

3. Zločini su opravdavani u ime teorije klasne borbe i principa diktature proletarijata. Tumačenja oba ova načela opravdavala su „eliminaciju“ ljudi koji su smatrani štetnim za izgradnju novog društva i, kao takvi, za neprijatelje totalitarnih komunističkih režima. Veliki broj žrtava u svim ovim zemljama bili su njihovi sopstveni državljani. To je naročito bio slučaj sa narodima bivšeg SSSR-a, koji je daleko nadmašio druge zemlje u pogledu broja žrtava.

4. Skupština priznaje da, uprkos zločinima totalitarnih komunističkih režima, neke evropske komunističke partije daju svoj doprinos ostvarivanju demokratije.

5. Pad totalitarnih komunističkih režima u Centralnoj i Istočnoj Evropi nije u svim slučajevima pratila i međunarodna istraga o počinjenim zločinima. Štaviše, međunarodna zajednica počinioce ovih zločina nije izvela pred sud, kao što je bio slučaj kad su u pitanju užasni zločini počinjeni u ime nacionalsocijalizma (nacizma).

6. Shodno tome, javna svest o zločinima koje su počinili totalitarni komunistički režimi na veoma je niskom nivou. Komunističke partije su legalne i aktivne u nekim zemljama, čak i ako se u nekim slučajevima oni nisu ogradili od zločina koje su u prošlosti počinili totalitarni komunistički režimi.

7. Skupština je uverena da je svest o istoriji jedan od preduslova za izbegavanje sličnih zločina u budućnosti. Osim toga, moralna procena i osuda počinjenih zločina igraju važnu ulogu u obrazovanju mladih generacija. Jasan stav me-

đunarodne zajednice o prošlosti može biti referenca za njihovo buduće delovanje.

8. Pored toga, Skupština smatra da žrtve zločina koje su počinili totalitarni komunistički režimi, a koje su još uvek žive, ili njihove porodice, zaslužuju saosećanje, razumevanje i priznanje za preživljene patnje.

9. Totalitarni komunistički režimi su i dalje aktivni u nekim zemljama sveta i zločini se i dalje čine. Shvatanje nacionalnog interesa ne treba da spreči te zemlje da na odgovarajući način kritikuju sadašnje totalitarne komunističke režime. Skupština najoštrije osuđuje sve te povrede ljudskih prava.

10. Rasprave i osude koje su se do sada desile na nacionalnom nivou u nekim zemljama članicama Saveta Evrope ne mogu sprečiti međunarodnu zajednicu da zauzme jasan stav o zločinima koje su počinili totalitarni komunistički režimi. Ona ima moralnu obavezu da to učini bez daljeg odlaganja.

11. Savet Evrope najbolje je mesto za takvu debatu na međunarodnom nivou. Sve bivše evropske komunističke zemlje, sa izuzetkom Belorusije, sada su članice Saveta, a zaštita ljudskih prava i vladavina zakona osnovne su vrednosti za koje se on zalaže.

12. Zbog toga, Skupština oštro osuđuje masovna kršenja ljudskih prava od strane totalitarnih komunističkih režima i izražava saosećanje, razumevanje i priznanje žrtvama tih zločina.

13. Osim toga, Skupština poziva sve komunističke ili postkomunističke partije u svojim zemljama članicama, koje to još nisu učinile, da preispitaju istoriju komunizma i sopstvenu prošlost, jasno se distanciraju od zločina počinjenih od strane totalitarnih komunističkih režima i nedvosmisleno ih osude.

14. Skupština smatra da će ovaj jasan stav međunarodne zajednice otvoriti put za dalje pomirenje. Osim toga, to će, nadamo se, podstaći istoričare širom sveta da nastave svoja istraživanja sa ciljem utvrđivanja i dokazivanja onog što se stvarno dogodilo.

Deklaracija Evropskog parlamenta o proglašenju 23. avgusta za Evropski dan sećanja na žrtve staljinizma i nacizma

Evropski parlament,

- imajući u vidu Konvenciju Ujedinjenih nacija o neprimenjivosti principa zastarevanja na ratne zločine i zločine protiv čovečnosti,

- imajući u vidu sledeće članove Konvencije Saveta Evrope za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda: član 1 - Obaveza poštovanja ljudskih prava; član 2 - Pravo na život; član 3 - Zabrana mučenja i član 4 - Zabrana ropstva i prinudnog rada,

- imajući u vidu Rezoluciju 1481 (2006) Parlamentarne skupštine Saveeta Evrope o potrebi za međunarodnom osudom zločina totalitarnih komunističkih režima,

- imajući u vidu Pravilo 116 svog Poslovnika,

A. s obzirom na to da je sporazum Molotov-Ribentrop od 23. avgusta 1939. između Sovjetskog Saveza i Nemačke podelio Evropu na dve interesne sfere putem tajnih dodatnih protokola,

B. s obzirom na to da masovne deportacije, ubistva i zatvaranja počinjena u kontekstu činova agresije od strane staljinizma i nacizma spadaju u kategoriju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti,

C. s obzirom na to da, po međunarodnom pravu, statutarna ograničenja ne važe za ratne zločine i zločine protiv čovečnosti,

D. s obzirom na to da je uticaj sovjetskog poretka i okupacije na građane postkomunističkih država kao i njegov značaj za njih malo poznat u Evropi,

E. s obzirom na to da se članom 3. Odluke br. 1904/2006/EC Evropskog parlamenta i Saveta od 12. decembra 2006. godine kojom je za period od 2007. do 2013. godine utvrđen program „Evropa za građane“ koji promoviše aktivno evropsko građanstvo, poziva na podršku za akcije „Aktivno evropsko sećanje“, sa namerom da se spreči ponavljanje zločina nacizma i staljinizma,

1. predlaže da 23. avgust bude proglašen za Evropski dan sećanja na

žrtve staljinizma i nacizma, u cilju očuvanja sećanja na žrtve masovnih deportacija i istrebljenja, a u isto vreme osnaži demokratiju i učvrsti mir i stabilnost na našem kontinentu;

2. nalaže svom Predsedniku da prosledi ovu deklaraciju, zajedno sa imenima potpisnika, parlamentima država članica.

Rezolucija Evropskog parlamenta od 2. aprila 2009. godine o evropskoj savesti i totalitarizmu

Evropski parlament,

- imajući u vidu Univerzalnu deklaraciju Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima,
- imajući u vidu Rezoluciju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 260(III)A od 9. decembra 1948. o genocidu,
- imajući u vidu članove 6 i 7 Ugovora o Evropskoj uniji,
- imajući u vidu Povelju o osnovnim pravima Evropske unije,
- imajući u vidu Okvirnu odluku Saveta 2008/913 /JHA od 28. novembra 2008. o suzbijanju određenih oblika i vidova rasizma i ksenofobije putem krivičnog prava,
- imajući u vidu Rezoluciju 1481 Parlamentarne skupštine Saveta Evrope od 25. januara 2006. o potrebi za međunarodnom osudom zločina totalitarnih komunističkih režima,
- imajući u vidu Deklaraciju od 23. septembra 2008. o proglašenju 23. avgusta za Evropski dan sećanja za žrtve staljinizma i nacizma,
- imajući u vidu mnoge prethodne rezolucije o demokratiji i poštovanju osnovnih ljudskih prava i sloboda, uključujući i onu od 12. maja 2005. donetu na šezdesetu godišnjicu kraja Drugog svetskog rata u Evropi, 8. maja 1945, onu od 23. oktobra 2008. godine donetu u znak sećanja na Holodomor, i onu od 15. januara 2009. godine o Srebrenici,
- imajući u vidu Komisije za istinu i pravdu oformljene u raznim delovima sveta, koje su pomogle onima koji su živeli pod brojnim bivšim autoritarnim i totalitarnim režimima da prevaziđu razlike i dođu do pomirenja,
- imajući u vidu izjave svog predsednika i političkih grupa 4. jula 2006, 70 godina nakon puča generala Franka u Španiji,
- imajući u vidu pravilo 103(4) svog Poslovnika,

A. s obzirom na to da se istoričari slažu da potpuno objektivna tumačenja istorijskih činjenica nisu moguća i da ne postoje objektivni istorijski narativi, a imajući ipak u vidu da profesionalni istoričari koriste naučne metode pri proučavanju prošlosti pokušavajući da budu što je moguće manje pristrasni,

B. s obzirom na to da nijedan politički organ niti politička stranka nema monopol na tumačenje istorije i da nijedan takav organ niti stranka ne može tvrditi da je objektivna,

C. s obzirom na to da zvanična politička tumačenja istorijskih činjenica ne bi trebalo da budu nametnuta putem većinskih odluka parlamenata; a

imajući u vidu da parlament ne može da donosi zakone o prošlosti,

D. s obzirom na to da je ključni cilj procesa evropskih integracija da obezbedi poštovanje osnovnih prava i vladavine prava u budućnosti, i da su odgovarajući mehanizmi za postizanje ovog cilja predviđeno u članovima 6 i 7 Ugovora o Evropskoj uniji,

E. s obzirom na to da pogrešne interpretacije istorije mogu izazvati ekskluzivističku politiku i na taj način podsticati mržnju i rasizam,

F. s obzirom na to da se sećanja na evropsku tragičnu prošlost moraju čuvati kako bi se odala počast žrtvama, osudili počinioci i postavili temelji za pomirenje na osnovu istine i sećanja,

G. s obzirom na to da su milioni žrtava deportovani, zatvarani, mučeni i ubijani od strane totalitarnih i autoritarnih režima u XX veku u Evropi, a uzimajući u obzir da se jedinstvenost holokausta ipak mora priznati,

H. s obzirom na to da je dominantno istorijsko iskustvo Zapadne Evrope bio nacizam, dok su Centralna i Istočna Evropa doživeli i komunizam i nacizam; i da razumevanje mora biti promovisano u odnosu na dvostruku zaostavštinu diktatura koje su pretrpele ove zemlje,

I. s obzirom na to da je od samog početka ideja evropskih integracija bila odgovor na patnje koje su dva svetska rata i nacistička tiranija koja je dovela do holokausta i do širenja totalitarnih i nedemokratskih komunističkih režima u Centralnoj i Istočnoj Evropi, kao i način da se prevaziđu duboke podele i neprijateljstva u Evropi kroz saradnju i integraciju i da se okonča rat i osigura demokratija u Evropi,

J. s obzirom na to da je proces evropskih integracija bio uspešan i da je doveo do stvaranja Evropske unije koja sada obuhvata i zemlje Centralne i Istočne Evrope koje su živele pod komunističkim režimima od kraja Drugog svetskog rata pa sve do ranih 1990-ih, kao i da su ranija pristupanja Grčke, Španije i Portugala, koje su pretrpele dugogodišnje fašističke režime, pomogla osiguravanju demokratije na jugu Evrope,

K. s obzirom na to da Evropa neće biti ujedinjena sve dok ne bude u stanju da formira zajednički stav u vezi sa svojom istorijom, dok ne prizna nacizam, staljinizam i fašističke i komunističke režime kao zajedničko nasleđe i dok ne otvori iskrenu i temeljnu raspravu o njihovim zločinima u proteklom veku,

L. s obzirom na to da će u 2009. ujedinjena Evropa proslaviti dvadesetu godišnjicu pada komunističkih diktatura u Centralnoj i Istočnoj Evropi i pada Berlinskog zida, a to će biti prilika da se unapredi svest o prošlosti, da se prepozna uloga demokratskih građanskih inicijativa, i da se podstakne jačanje zajedništva i osećaj povezanosti,

M. s obzirom na to da je isto tako važno ne zaboraviti sve one koji su se aktivno protivili totalitarizmu i koji treba da u svesti Evropljana ostanu upamćeni kao heroji totalitarnog doba zbog svoje posvećenosti, vernosti idealima, časti i hrabrosti,

N. s obzirom na to da je iz perspektive žrtava nebitno koji ih je režim lišio slobode ili mučio ili ubijao, iz bilo kog razloga,

1. izražava poštovanje prema svim žrtvama totalitarnih i nedemokratskih režima u Evropi i odaje počast onima koji su se borili protiv tiranije i ugnjetavanja;

2. obnavlja svoju posvećenost mirnoj i prosperitetnoj Evropi osnovanoj na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava;

3. naglašava važnost održavanja sećanja na prošlost, jer ne može biti pomirenja bez istine i sećanja; potvrđuje svoj jedinstven stav protiv svake totalitarne vladavine sa bilo kojom ideološkom pozadinom;

4. podseća da su se najnedavniji zločini protiv čovečnosti i akti genocida u Evropi desili u julu 1995. godine i da je za borbu protiv nedemokratskih, ksenofobičnih, autoritarnih i totalitarnih ideja i tendencija potrebna neprestana budnost;

5. ističe da se, u cilju jačanja evropske svesti o zločinima počinjenim od strane totalitarnih i nedemokratskih režima, dokumentacija i svedočenja o burnoj evropskoj prošlosti moraju biti sačuvani, jer ne može biti pomirenja bez sećanja;

6. izražava žaljenje što je dvadeset godina nakon sloma komunističkih diktatura u Centralnoj i Istočnoj Evropi, pristup dokumentima koji su od ličnog značaja ili koji su potrebni za naučna istraživanja i dalje neopravdano ograničen u nekim državama članicama; poziva na iskrene napore u svim državama članicama da se arhive otvaraju, uključujući i arhive bivših unutrašnjih službi bezbednosti, tajne policije i obaveštajnih službi, mada se mora preduzeti sve kako bi se osiguralo da se ovaj proces ne zloupotrebljava u političke svrhe;

7. snažno i nedvosmisleno osuđuje sve zločine protiv čovečnosti i masovna kršenja ljudskih prava počinjena od strane svih totalitarnih i autoritarnih režima; odaje žrtvama tih zločina i članovima njihovih porodica svoje saučešće, razumevanje i priznavanje njihovih patnji;

8. izjavljuje da evropske integracije kao model mira i pomirenja predstavljaju slobodan izbor evropskih naroda Evrope da se posvete zajedničkoj budućnosti, a da Evropska unija ima posebnu odgovornost da promoviše i štiti demokratiju, poštovanje ljudskih prava i vladavinu prava, kako unutar tako i izvan Evropske unije;

9. poziva Evropsku komisiju i države članice da učine dodatne napore za unapređenje nastave evropske istorije, da naglase istorijsko postignuće evropskih integracija, kao i jasan kontrast između tragične prošlosti i mirnog i demokratskog društvenog poretka današnje Evropske unije;

10. veruje da odgovarajuće očuvanje istorijskog pamćenja, sveobuhvatno preispitivanje evropske istorije i priznanje svih istorijskih aspekata moderne Evrope širom kontinenta ojačati evropske integracije;

11. poziva Savet Evrope i Evropsku komisiju da, za ovim u vezi, brane i podržavaju aktivnosti nevladinih organizacija, kao što je Memorijal u Ruskoj Federaciji, koje aktivno rade na istraživanju i prikupljanju dokumentacije vezane za zločine počinjene tokom staljinističkog perioda;

12. potvrđuje svoju doslednu podršku jačanju međunarodnog prava;

13. poziva na uspostavljanje Platforme evropskog sećanja i savesti koja bi pružila podršku umrežavanju i saradnji nacionalnih istraživačkih instituta specijalizovanih za temu istorije totalitarizma, i za stvaranje panevropskog dokumentacionog centra/memorijala za žrtve svih totalitarnih režima;

14. poziva na jačanje postojećih relevantnih finansijskih instrumenata sa ciljem pružanja podrške za profesionalna istorijska istraživanja o gorenavedenim pitanjima;

15. predlaže da se 23. avgust proglasi Danom sećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima širom Evrope, te da se taj datum obeležava dostojanstveno i bez pristrasnosti;

16. je ubeđen da je pomirenje krajnji cilj otkrivanja i osude zločina počinjenih od strane komunističkih totalitarnih režima, a to se može postići priznavanjem odgovornosti, traženjem oprostaja i podsticanjem moralne obnove;

17. nalaže svom Predsedniku da prosledi ovu rezoluciju Savetu Evrope, Evropskoj komisiji, parlamentima država članica, vladama i parlamentima zemalja kandidata, vladama i parlamentima zemalja povezanih sa Evropskom unijom, kao i vladama i parlamentima članica Saveta Evrope.

Prikrivena obznana

Srećko Pulig

Rezolucija Vijeća Evrope nazvana Međunarodna osuda zločina totalitarnih komunističkih režima u nas djeluje kao obična postfašistička i antikomunistička roba, umotana u celofan zaštite demokratskih vrijednosti EU-a. Takve robe od kada je "komunizam" postao "lešina" mi smo se nagledali. No, jesmo li išta shvatili?

U potrazi za "našim" postpolitičkim subjektom

Da bismo rekli nešto o najnovijoj rezoluciji Vijeća Evrope izglasanoj u srijedu 25. siječnja 2006., a koja osuđuje zločine "totalitarnih" komunističkih režima, moramo za početak reći koju, ne o komunizmu, nego o našem sadašnjem "postkomunističkom" (ili više volite izraze – liberalne sedative – poput prve, druge, treće itd. tranzicije) političkom kontekstu. A to je kontekst ne samo EU-a, nego i tzv. euroatlantskih integracija, kojima ne težimo, već smo do te mjere u njih već uključeni, da nas, i kada bismo sada htjeli, iz njih van više neće pustiti. I više od toga: uskoro neće ni postojati neko "mi", koje bi i samo pitanje nekog drugog, a ne više trećeg puta, od onoga euroatlantskih integracija, moglo ozbiljno artikulirati, a kamoli izvesti, dalje od alterglobalističke parole Drugačiji svijet je moguć, koju je zasad lakše shvatiti i primjenjivati eskapistički, negoli socijalno-revolucionarno. Najmanje će za to biti sposobni oni koji se sada čine najglasniji, razni profesionalni "Hrvati", jer desničarenje kao dječja bolest tranzicije samo je simptom, a ne i rješenje "nesnalaženja" u globalnoj situaciji. Simptom pred kojim je doduše sjajna EU-perspektiva i koji se njoj, po prirodi svoje zavodničke i prodorne antagonističke snage, već podosta prilagodio. Kao što znamo, "naši" pravi vođe odnedavno su, svi zajedno i svako za sebe (ako tvrde da zločin nema nacije, koliko je tek nema novac), ipak nekakvi, makar samo pripušteni i instruirani, članovi prave nove "nacionalističke internacionale", one tzv. političkog mainstreama europske profesionalne postpolitičke kaste, a ne više ulične margine koja trenutačno upravlja "Poduzećem Evropa". Ali zato su uistinu i sve manje "naši". Naravno, ne etnički (i "čisti Hrvat", može biti "njemački" igrač), nego državno i društveno, iako u nas te "sfere" parazitiraju na "naciji", do gubljenje u nerazlikovanju "podloge" od sadržaja.

Nakon svega, tu i takvu ideološku hegemoniju, tu i takvu "zajedničku kuću Europu", tu "nematerijalnu" kao osnovu "materijalne" eksploatacije, treba nekako i legitimirati. Pa onda i – kada se već čini sasvim legitimom

- i ciklički, ritualno, u tome stanju i održavati. A za to je strašenje komunizmom, s ili bez navodnika, sasvim dobar put. Efektniji od strašenja fašizmom, čiji recidivi u neo, post i pra obliku nisu tolika smetnja stanju koje i mi, sada, kada je sve jasnije da tako nešto više ne postoji, zovemo business as usual. Dapače, "malo fašizma" nije svojedobno smetalo ni Fordu (industrijalcu Henryju), pa ne smeta ni današnjim "postfordistima" u EU i diljem globalnog Imperija, za održavanje stanja koje i sami nazivaju čas redovnim, čas izvanrednim. A "koliko fašizma?" je bilo potrebno da bi se npr. razgradila socijalistička Jugoslavija, a koliko pak da se kako-tako održavaju ove jučer na brzinu sklepane, sada već "tradicionalne" postjugoslavenske "nacionalne" države, to je pitanje koje "rješavamo" iz dana u dan, iz tjedna u tjedan, iz godine u godinu. Tako što svako malo odstrijelimo nekog od sudionika u "diskusiji". Na početku je to rađeno simbolički i "bukvalno", danas još uglavnom samo simbolično (ako baš niste nezaštićeni Srbin). U našoj "balkanskoj postmoderni" (izraz je prije desetak godina prvi upotrijebio crnogorski sociolog Milan Popović) leševe su posljednjih godina uglavnom zamijenili zombiji, živi mrtvac, u svakom a prvenstveno u političkom smislu. A biti zombi, kao što znamo, nije zločin, najmanje totalitarni. Biti zombi to je uloga, angažman, o kojemu nas naši euroatlantski saveznici mogu mnogo toga poučiti.

Rezolucija i reprezentacija

Što se tiče same Rezolucije skupštine Vijeća Evrope, očito je manje važno što je "međunarodnu osudu" totalitarnih komunističkih režima izglasalo 153 od 623 zastupnika u skupštini. I to s 99 glasova za ovakvu rezoluciju, 42 protiv i 12 suzdržanih. Broje se prisutni, i onda 99 može biti kvalificirana dvotrećinska većina od 623. Jer tako danas, proceduralno legitimno, proizvodi "međunarodnu osuda komunizma" demokratski podosta netransparentan "narod" eurokrata. Uz rezoluciju, neki predlagači su predvidjeli i dvije preporuke. U prvoj bi se pozvale vlade pojedinih zemalja da i same službeno osude spomenute zločine. I više od toga: druga preporuka poziva vlade da provedu legalne istrage nad pojedincima koji su možebitni sudionici sada osuđenih zločina.

Obje preporuke uz Rezoluciju su odbijene. Novinar Jutarnjeg lista Radovan Stipetić kaže da je to učinjeno s dobrim razlogom. Jer da bi prihvaćanje prve zahtijevalo reviziju povijesnih udžbenika, a druge sudske postupke protiv još živih ljudi, koji da su zbog protoka vremena i sve manje živih svjedoka, sve teže korektno provedivi. Je li baš tako ili se opasnosti nekima kriju, a nekima vrište, negdje drugdje? Što se tiče prvog argumenta (a na to ćemo se još vratiti): pa revizija udžbenika povijesti je u nas već provedena. Možda ne tako temeljito i "politički korektno", kako to čini jedna od EU-a naručena i već započeta orvelijanska harmonizacija zajedničke slavne prošlosti

“ujedinjene Europe” (naročito u nastupu prema onima koji se nisu mogli bezostatno prevesti u europski “kulturni krug”), ali zato dovoljno mito-tvorno da poništi svaki razuman, a kamoli kritički, odnos prema povijesti 20. stoljeća, kod generacije izašle iz “čisto hrvatskog” obrazovnog sistema. U njemu je bilo moguće gotovo bezbolno prelaženje u hod u ostataka staljinizma u hrvatskoj “socijalističkoj” pedagogiji u nacionalizam i postfašizam tzv. tranzicijske, sada samo “hrvatske” pedagogije. Postupak: partijske organizacije u školama postale su “hrvatski klubovi”, lekcije u kojima se spominje komunistička partija i drug Lenjin prepravljane su za početak tako da je na mjesto brisane partije upisivan hrvatski narod, dok je Lenjin samo brisan, bez zamjene. Stara lekcija Komunistička partija u borbi protiv zloglasne Obznane kralja Aleksandra, zamijenjena je novom, u kojoj je protiv Obznane ustao hrvatski narod.

Stipetić još govori da Rezolucija u točki 5. korektno podsjeća na “užasne zločine koje je počinio nacizam”. Pa i više od toga. Točka 4. Rezolucije govori da “Skupština /Vijeća Europe/ priznaje da su, unatoč zločinima totalitarnih komunističkih režima, neke europske komunističke partije dale doprinos stvaranju demokracije.” Tako da ne daje mjesta trijumfalizmu poraženih u Drugom svjetskom ratu. No, je li to baš tako i na koga se tu konkretno misli, ostati će nam zauvijek nepoznato. Možda na talijansku KP koju je oslobodilački euroatlantski tip “demokracije za lijepo vrijeme, čvrste ruke za ružno” desetljećima onemogućavao da izbornom pobjedom dođe na vlast, i to svim parlamentarnim i izvanparlamentarnim, “specijalno-ratovskim” sredstvima? Ne svodi li se ova “velikodušna” ponuda povijesnim komunističkim partijama da prijeđu u “demokratski” tabor, na jednostavnu šablonu, po kojoj je najdemokratskija ljevica ona koja sama priprema uvijete za svoju likvidaciju: od “povijesnog kompromisa” u Italiji, preko “eurokomunizma” u cijeloj zapadnoj Evropi, do “kolapsa komunizma” u SSSR-u i Jugoslaviji.

Na početku devedesetih, dok još nije bio fast thinker, Žarko Puhovski je bijesnim zagovornicima lustracije, staro-rimskog običaja “čišćenja od grijeha”, a u suvremenom prijevodu zabrane obavljanja političkih funkcija, pripadnicima bivše vlasti, što je tada mogla biti jedna od političkih posljedica “(jedno)narodne osude zločina totalitarnog komunističkog režima”, sarkastično odgovarao da – kada bismo politički prostor u tranzicijskim zemljama “očistili” od komunista i antikomunista – za bavljenje politikom nitko ne bi niti ostao. S time da komuniste treba pisati samo ponekad bez, a uglavnom s navodnicima, dok ovima drugima navodnici ne trebaju, niti kada su bivši “komunisti”. Ako smo dobro slušali i čitali, danas on i npr. politički analitičar Davor Gjenero zagovaraju lustracije. I to dvije, a ne jednu: jednu za “grešnike” “komunizma”, a drugu za “grešnike” “tuđmanizma”. Samo da je vidjeti tu nepristranu (možda “vanjsku”, EU, euroatlant-

sku itd.) instancu koja bi taj sud, makar i najblaže simbolički, provela. Kada bi, recimo to u jednim novinama za kulturu, hrvatskim kulturnim radnicima oduzimali politička prava samo zbog suradnje s “tuđmanizmom”, većinu bi realno-funkcionirajućih hrvatskih kulturnih ustanova odmah mogli zatvoriti.

(Usput, najzabavniji primjer, koji Radio Slobodna Evropa ovih dana, a u povodu Rezolucije, prenosi je onaj trenutačnog ministra pravde u “nacionalističkoj” vladi Srbije Zorana Stojkovića, koji ima zadatak operacionalizirati Nacrt zakona o rehabilitaciji žrtava komunizma u Srbiji, a sam je bio “komunistički” sudac disidentima (i to lijevim!) sedamdesetih godina u Jugoslaviji. Stojkoviću, Tuđmanu... ime vam je legija, rekao bi Slobodan Šnajder. Problem, dakle, nije u “komunizmu” i “nacionalizmu”, problem je u mogućnosti biti zombi.)

Prepoznavanje i priznavanja

Kome je dakle ta “osuda komunizma”, koja se u nas provodi sustavno i uglavnom na dobrovoljnoj bazi već više od desetljeća (u vidu zombijevskog “trijumfalizma” uglavnom nad samim sobom), a u EU vidimo nevoljko i na mahove, prvenstveno namijenjena? Žrtvama i krvnicima “komunizma”, kako nas s oduševljenjem uvjerava “desnica” ili kako se s čuđenjem pita “ljeвица” (navodnici ovdje služe za oznaku virtualnog svijeta naših navodno desnih i lijevih medija)? Naravno da ne. Zato niti nikakva “operacionalizacija” osude nije predviđena.

Osuda totalitarnog komunizma namijenjena je svima nama današnjima i tu ona postiže svoju svrhu! Na žalost eurokrata, bolje na europskom postkomunističkom istoku negoli na još donekle liberalnom zapadu, npr. kod kuće onih švedskih desničara koji tu ideologiju putem skupštine Vijeća Evrope tako velikodušno izvoze, ne bi li lakše zatrli i svoje švedske lijeve sunarodnjake. “Grizodušje” “nove Evrope”, onih koji su bili “komunisti”, toliko je da se ne usude niti spomenuti jednostavnu istinu: od koga su se tom strašnom komunizmu naučili? Ta nije li komunizam zaštićeni brand upravo “stare Evrope”, upravo čvrste jezgre današnjeg EU-a, koja svoj u prošlosti, a možda i u budućnosti, “vrući krumpir” ovako velikodušno uvaljuje svojim dođošima, ne bi li ga se tako lakše (naravno, za dobro svijetu “nas”) odrekla u “domu i u svijetu” u budućnosti?

A “mi” im u tome itekako pomažemo. Dva nasumična primjera iz hrvatskog tiska, i to “lijevog”: 1) naslov članka Borisa Pavelića u Novom listu Mlateći lešinu, tetoše monstruma, otkriva nemoguću misiju: kako biti istovremeno angažirano antifašistički (fašizam je monstrum) i antikomunistički (komunizam je lešina), kako izmisliti jedan sterilizirani euroatlantski antifaši-

zam, očišćen od npr. komunističkih i anarhističkih elemenata, kakav nikada nije niti će postojati; 2) intervju u istim novinama s povjesničarem, akademikom Petrom Strčićem, u kome on (prepričano po smislu) kaže, u nas nešto trenutačno vrlo popularno, da zločini nemaju ideologije. Iako je istina malo složenija: danas, možda više nego ikad, ideologija određuje što jest, a što nije zločin. Npr. što je "terorizam", a što "rat protiv njega". I dalje: "Nitko primjere ne osuđuje kršćanstvo zbog zločinačke institucije poput inkvizicije...". Rezultat "osude" totalitarne komunističke ideologije završava ni više ni manje nego u "rehabilitaciji" inkvizicije! Jest da Katolička crkva u nas u svemu ima popust, ali ovakav još nije dobila. A sve to uopće više nije montipajtonovski šaljivo (Nobody Expects The Spanish Inquisition!) u svjetlu stvarnih pokušaja rehabilitacije inkvizitorskih postupka, npr. u jednoj zemlji našem euroatlantskom uzoru, naime SAD.

Uostalom, i prije ove Rezolucije mi smo, tako reći jučer, "razgovarali" o zabrani totalitarnih simbola, što se u postkomunističkim zemljama čita: simbola fašizma i komunizma. Tada smo napisali da ćemo usvoji li se Zakon o zabrani promicanja i veličanja totalitarnih ideologija i pokreta te promicanja mržnje i diskriminacije napokon "izboriti" za neku vrstu nove Obznane, poput one kralja Aleksandra u prvoj staroj Jugoslaviji. Sada možemo samo dodati ispravak: "romantična" vremena kraljeva i njihovih monarhija, koje su otvoreno napisale što ideološki žele, a što ne žele, ako već ne sasvim iskreno i zašto, odavno su iza nas. Pogledamo li ponovo ovu rezoluciju skupštine Vijeća Evrope, možemo zaključiti da su sve priče o osudi tzv. totalitarnih ideologija danas u direktnoj funkciji onoga što je "davnih" sedamdesetih filozof Herbert Marcuse nazivao "preventivnom kontrarevolucijom". U javnosti se podgrijava "osuda totalitarizma" da ne bismo vidjeli glavnog ideološkog kandidata za suvremeni "totalitarizam", a to je neoliberalna globalizacija, a u nas pogotovo "balkanska postmoderna", kao njezina lokalna izvedba.

Jer, ne održava li se postpolitička ideološka vatra dovoljno uredno i redovito, ne prave li od ljudi barem jednom godišnje zombije, moglo bi se desiti npr. da se jednog dana u nekoj groznoj "novobalkanskoj" EU-pridruženoj tvorevini "hrvatski" radnici zapitaju jesu li im bliži "srpski" radnici ili isto-etnički pretvorbeni tajkuni? I je li moguća "čisto" robna razmjena, bez simbolične razmjene, kako susjedske odnose potpuno "kapitalski čisto" zamišljaju naši lokalni i globalni eurokrati? A onda bi cijela Mala priča "nacionalne situacije" u Velikoj priči "euroatlantske integracije" postala barem blesavom, kao što i je, ako već ne i uzaludnom, a s njom i toliki politikantski vampiri, koji od nje žive. Da se to ne dogodi, pod firmom "borbe protiv totalitarizma" treba na sve načine (simboličkim i stvarnim nasiljem) preduhitriti, ako još ne i zakonski zabraniti osnivanje političkih stranaka i civilnih

organizacija npr. u anarhističkoj i socijalističkoj tradiciji, prije nego li one, kroz međunarodni pokret za drukčiju globalizaciju, ponovo postanu relevantnima. Na djelu je Prikrivena Obznana.

Napomena: Tekst objavljen u časopisu „Zarez“, 173, Zagreb, 16. februara 2006. Tekst prenosimo uz dozvolu autora.

Antitotalitarna posla

Srđan Milošević

Evropska kultura sećanja izmestila se, bar od sredine prve decenije 21. veka, iz moralno jasne i istorijski posve opravdane antifašističke paradigme (u raznim varijacijama i u različitom stepenu prisutne u evropskom identitetu) u maglovitu i neistoričnu antitotalitarnu paradigmu. Za pomenuti zaokret u evropskoj kulturi sećanja pronađeno je i "istorijsko utemeljenje" i u ovom tekstu upravo je ono u središtu pažnje.

Naime, poslednjih godina posebno su popularna politizovana i, razume se, "neideologizovana" tumačenja u kojima se ingeniozno tvrdi da je sporazumom Ribentrop-Molotov od 23. avgusta 1939. godine bio zapravo savez između Nemačke i SSSR, dva totalitarna "brata blizanca", kao i da je Drugi svetski rat počeo invazijom na Poljsku od strane Nemačke i njenog saveznika - SSSR. Bez obzira na svu neistoričnost takvog stava, njemu je data svojevrсна satisfakcija i u Evropskom parlamentu, koji je posebnom rezolucijom proglasio 23. avgust za Dan sećanja na žrtve staljinizma i nacizma (nimalo slučajno redovno preimenovanom u Dan sećanja na žrtve totalitarnih režima), komemorišući na dan kada je potpisan sporazum Ribentrop-Molotov žrtve pomenuta dva sistema.

Naravno, upadljivo je savremeno ćutanje o držanju vlada evropskih zemalja s kraja tridesetih godina i u toku rata, pri čemu ne mislim na Minhenski sporazum iz 1938. godine, kojim su zapadne sile kao „na tacni“ predale Hitleru Čehoslovačku; i ne mislim na uporno odbijanje od strane Engleske i Francuske sovjetskih predloga za zajedničko delovanje protiv Nemačke; i ne mislim na profašističke i potonje kvislinške režime istočnoevropskih država, već imam u vidu upravo stavove vlada zapadnih i nekih drugih evropskih zemalja prema sovjetskoj invaziji Poljske iz 1939. godine. A stavovi tih vlada bili su uglavnom jedinstveni - potez Sovjetskog Saveza uperen je protiv Nemačke.

Naime, u kontekstu rata koji je otpočeo (a to je jedini relevantan kontekst), taj sovjetski postupak uglavnom je naišao na oprezan pa i odobravajući stav (posebno u SAD), premda su Velika Britanija i Francuska, zvanično (ali veoma blago), izrazile protest kod sovjetske vlade zbog čina koji je, nesumnjivo, zaista predstavljao kršenje međunarodnih normi. Ipak, u to vreme, niko više nije ozbiljno verovao u načelo suvereniteta, a tome su velikoduš-

no doprinele sve tadašnje velike sile, uključujući i Veliku Britaniju i Francusku, koje su, faktički, bile saučesnici i u Anšlusu i u „ubistvu“ Čehoslovačke i uopšte u Hitlerovom vrtoglavom uspehu u spoljnopolitičkim pitanjima. Štaviše, SSSR je bio poslednja evropska velika sila koja se uključila u to nečasno kolo besprizornog gaženja suvereniteta i trgovine tuđim teritorijama.

Bilo kako bilo, ondašnje vlade evropskih država su se prema novonastaloj situaciji (ulazak sovjetskih trupa u Poljsku) postavile oprezno i, najblaže rečeno – pomirljivo. O tome svedoče brojna dokumenta iz septembra 1939. godine, između ostalog i ona koja su objavljena u zbirci Foreign Relations of the United States (Međunarodni odnosi Sjedinjenih Država). Pri tome, nije bez značaja istaći da je poglavlje u kojem su objavljeni dokumenti o zaposedanju dela poljske teritorije od strane sovjetskih trupa septembra 1939. godine naslovljeno Intervention of the Soviet Union in Poland (Intervencija Sovjetskog Saveza u Poljskoj), i to u zbirci dokumenata objavljenoj u SAD u jeku Hladnog rata, 1956. godine, u zvaničnom državnom projektu publikovanja dokumenata (izdanje Government Printing Office). Ne dakle agresija, ne ni invazija, ne ni okupacija već – intervencija. Istim pojmom akcija sovjetskih trupa označena je i u izdanju stenografskih beleški sa zasedanja britanskog parlamenta (Hansard).

Ovom prilikom predočiću samo nekoliko primera iz ondašnje diplomatije, koji verno odslikavaju stanovišta nekih evropskih i američkih zvaničnika o ovom problemu:

Iako je bila neprijatno iznenađena postupkom Sovjeta, francuska vlada je smatrala da je „presecanje komunikacija između Poljske i Rumunije od strane sovjetske vlade izvedeno kako bi se sprečio nemački napad na Rumuniju pošto sovjetska vlada strepi od toga da na crnomorskoj obali dobije Nemačku“. I britanska diplomatija je oprezno rezonovala da je sovjetska invazija Poljske „otvorena za više od jedne interpretacije“, ističući da se „Rusija možda uznemirila zbog brzine nemačkog napredovanja i sopstvenom akcijom upozorila Nemačku da se drži dalje od Rumunije“. No, čak i da nije tako, smatrali su Britanci, čak i da Sovjeti deluju u dogovoru sa Nemačkom (tada se nije znalo za tajne anekse sporazuma Ribentrop-Molotov) Britanci su smatrali da „kakavgod tajni sporazum da je pridodat nemačko-ruskom sporazumu u pogledu podele Poljske ili čak vojnog saveza, smatra se neverovatnim da Rusija može da posmatra nemačko napredovanje ka Balkanu drugačije nego sa najvećom zabrinutošću“. No, trebalo je da prođe samo nedelja dana od sovjetske intervencije u Poljskoj da britanski ministar spoljnih poslova Halifaks uvidi da „g. Hitler i nije prošao tako dobro kao što je mislio sklappajući sporazum o nenapadanju sa Rusima“ budući da je očigledno „da Nemci preuzimaju dvostruki teret na sebe“ (misli na uklještenost između zapadnih saveznika i SSSR).

Ni balkanske zemlje, primera radi, nisu imale prevelikih problema sa sovjetskim postupkom u Poljskoj. U izveštaju američkog ambasadora Artura Lejna iz Beograda, o sastanku sa knezom Pavlom, Lejn svedoči da čak ni knez Pavle, pored dobro poznatog izraženog antikomunizma, nije dozvolio sebi da bude baš toliko zaslepljen kao neki sadašnji interpretatori istorije: Naprotiv, on je čak ukazao na to „da je možda poželjnije imati na rumunskoj granici Rusiju nego Nemačku“. Knez Pavle se čak složio sa mišljenjem američkog diplomate da je „sovjetska invazija Poljske pre u funkciji zaustavljanja nego pružanja pomoći Nemačkoj“. Ambasador Lejn je zatim ocenio da je „veoma značajno što Princ Regent, čije su antipatije za sovjetski režim dobro poznate, sada ipak zauzima stanovište da je u skladu sa interesima Jugoslavije da na granici Rumunije ima sovjetske pre nego nemačke trupe“. Iako su jugoslovenski zvaničnici bili uvereni da je sve dogovoreno između Sovjeta i Nemaca, ambasador Lejn je bio „zadovoljan“ što može da javi svojoj vladi da u Jugoslaviji veruju „da je sovjetski postupak bio usmeren protiv daljeg napredovanja Nemačke prema istoku“, čime su se američko i jugoslovensko stanovište približili. I bugarski premijer je priznavao da, „ma koliko da je teško opravdavati invaziju Poljske, Rusija ipak nije mogla da dopusti rizik da pusti Nemačku dalje na istok“.

Izostanak oštrije reakcije zapadnih vlada na sovjetsku okupaciju poljske teritorije izraz je, sa jedne strane, pragmatičnosti, razumljive u trenutku kada je već otpočeo rat protiv Nemačke pa se ne želi otvaranje još jednog fronta, ali i jednog samorazumljivog uviđanja da nikakvog stabilnog i trajnog sporazuma ne može biti između interesa SSSR i nemačkog Rajha, u čemu čak nije moralo biti presudno (ali je svakako bilo veoma značajno) to što su se u ovim zemljama na vlasti nalazili antipodski suprotstavljeni ideološki sistemi. Ovakvih i sličnih diplomatskih ocena, uglavnom unisonih, ima veoma mnogo, tako da za onoga ko poznaje istoriju epohe u svojoj dinamičnosti, ostaje samo ironijska distanca prema neistoričnosti današnjih interpretacija koje „na silu boga“ teže ka tome da istorijsku stvarnost pojednostave do banalnosti i uklope u svoje ideološke antikomunističke seme.

Razume se, nikome više nije u fokusu istorijsko iskustvo. Ono se samo upotrebljava u konfrontacijama u kojima su danas „u igri“ drugačiji motivi i razlozi: u očima mnogih na Zapadu reinkarnacija Hitlera i totalitarizma je ruski predsednik Putin, što, doduše, otvara pitanje zašto nije upotrebljena paralela sa podjednako totalitarnim Staljinom. Pri tome, nije bez značaja ni činjenica da se i u savremenoj Rusiji odigrava bizarni istorioidni igrokaz: srasli su poststaljinizam i agresivni ruski (treba li posebno naglašavati, takođe antikomunistički) nacionalizam u svojevrzni ideološki mutljag, sa antizapadnjaštvom kao glavnim sastojkom i posezanjem za izgubljenom moći kao glavnim motivom, što sve skupa putinovska Rusija prodaje kao antifašizam.

Svim ovim nasiljem nad istorijom potvrđuje se jedino nemogućnost da politikom uzurpirano mišljenje prošlosti deluje kao koristan sadržaj kritičke misli. Naprotiv – reč je o opasnoj utilitarizaciji. Uklopljena, naime, u popularne stereotipe, generišući ih ili podržavajući, takva interpretacija prošlosti nesumnjivo je politički upotrebljiva, ali u sazajnom i širem, civilizacijskom smislu, ona postaje ne samo beskorisna, već i štetna. Antikomunizam je u istočnoevropskim zemljama jedino doprinomio bujanju nacionalizma, do fašističkih razmera, za šta je besmislena i nadasve neistorična antitotalitarna paradigma poslužila, tu i tamo, kao “korisna budala”.

Sa druge strane, mnogo više nego kao ekvidistanca prema komunizmu i fašizmu, antitotalitana paradigma je Zapadu poslužila kao bizarno ideološko oružje u trenutku kada se u Rusiji dešavala ništa manje bizarna involucija ka novom autoritarizmu i svojevrsna težnja ka renovatio imperii. Tako se došlo u situaciju da su i savremeni evropski “antitotalitarizam” i savremeni ruski “antifašizam” rezultante potpunog ignorisanja elementarnih istorijskih činjenica, namerne proizvodnje konfuzije i maštovitih zahvata u novom kreiranju identiteta, kako nacionalnih, tako i evropskog.

Ipak, ovakvo ignorisanje prošlosti, njeno prilagođavanje i novo tumačenje, pokušaji spajanja nespojivog i razdvajanja neodvojivog, ne samo da je neuverljivo, već je i beskrajno neinteligentno. Ali podstaknuto iz sfere politike, dekretima i rezolucijama oktroisano iz birokratskih centara moći, to ignorisanje i prekranje prošlosti nipošto nije naivna igra, osobito kada se sve odigrava kao deo šire konfrontacije u kojoj je borba za interpretaciju prošlosti tek sredstvo legitimizacije sopstvene, na svaki način upitne pozicije. A ne bi bio prvi put u istoriji da u borbi za interpretaciju prošlosti, pritisnuta političkim stegama, muza Klio odcvili svoju kakofoničnu labudovu pesmu i onda začuti. Zajedno sa ostalim muzama...

*Napomena: Tekst objavljen na sajtu „Peščanik“
4. septembra 2014. Tekst prenosimo uz dozvolu autora.*

DRUGO POGLAVLJE

POJAM I IDEOLOGIJA

Antitotalitarizam kao ideologija: kritička perspektiva

Ivica Mladenović

Umesto uvoda

Poput drugih brojnih ideologija koje se završavaju na „-izam“, i totalitarizam se koristi kao stigma za obeležavanje nacionalnih država, političkih partija ili pak drugih ideologija, kao i individua: komunista, fašista, liberala (ili, jednostavno, političkih protivnika koji zastupaju „ekstremno drugačije“ stavove). Naravno, stigmatizacija ne mora nužno da bude nešto loše po sebi, pogotovo ako je sama stigma rezultat kompleksne, višeslojne i nijansirano izvedene kritičke analize. Međutim, ukoliko se ona koristi kao polazna osnova u (dis)kvalifikaciji neke socijalne/političke pojave ili procesa, uz pokušaj da se isti, kroz prenapregnutu argumentaciju, nekreativno, paušalno i „kockasto“ uklope u prethodno iscrtan imaginarni okvir, onda iz toga neminovno proizilazi naučni i politički trivijalizam i ideološka karikaturalizacija društvene stvarnosti. „Totalitarna stigma“ upravo se može promatrati kao produkt jednog ovakvog vulgarno dedukcijskog pristupa stigmatizaciji, kojim se nastoji da se veštački uspostavi istorijska i politička vertikala u isticanju esencijalne srodnosti tzv. opresivnih režima „kratkog XX stoleća“ (Erik Hobsbaum) od 1917. do 1991, tj. od Lenjina, preko Musolonija, Staljina i Hitlera, pa sve do Hruščova, Mao Cedunga i Gorbačova.

Zamisao o kriminalnoj i totalitarnoj prirodi nominalnog socijalizma (up. Kurtoa, 1997), dakle, ideja je vodilja u razumevanju koje svaku radikalno levičarsku kritiku vladajućeg poretka predstavlja kao pandan fašističkoj diktaturi desnice. Koncept antitotalitarizama, tako, uprkos različitim upotreba-ma (od kojih neke marginalne imaju čak i levičarski karakter), u svom najpotentnijem i najuticajnijem obliku, predstavlja glavni politički instrument savremene antilevičarske histerije kojom se stavlja znak jednakosti između fašizma i socijalizma. Fašizam se u tom ključu vidi prvenstveno kao produkt levice, ogranak socijalizma, „socijalizam za čitavu naciju“. Neprijateljstvo prema „otvorenom društvu“ (Karl Popper) tako otkriva krajnju srodnost ovih antiliberalnih projekata, koja je najbolje izražena tvrdnjom Eugena Vebera da „fašizam i komunizam nisu suprotstavljeni – oni su bratski neprijatelji“ (Landa, 2014). Desnica je na taj način ostvarila punu kulturnu hegemoniju – u gramšijevskom smislu te reči – nad razumevanjem i implementacijom antitotalitarne paradigme u procesu delegitimacije svake postkapitalističke alternative.

Naravno, s obzirom na to da društvo predstavlja dinamičku mrežu raznih svojih sastavnih elemenata koji su podložni izmenama, kretanju, kritičkom preispitivanju, osporavanju, fetišizacijama itd, nijedna komparacija u istraživanju kompleksnih društvenih fenomena ne može biti nelegitimna per se. U tom smislu, mišljenja smo da bi bilo pogrešno bežati od uporedne višeslojne analize socijalističkih i fašističkih režima, niti se pak slažemo sa shvatanjem da treba ignorisati eventualne sličnosti između njih, ma koliko one formalne bile. Ipak, u skladu s prethodno iznešenim stavom i preliminarnim saznanjima, glavna teza od koje polazimo (koju ćemo pokušati da odbranimo) u ovom radu jeste da antitotalitarizam predstavlja relativno konzistentnu ideologiju protiv socijalizma, čiji propagatori koriste dato aistorijsko oruđe: antitotalitarnu paradigmu, koja – zbog fluidnosti svoje apstrakcije i rastegljivosti pojma totalitarizam – deformiše realnost i guši analizu, tj. analitički je potpuno sterilna, iako je, kako iskustva pokazuju, politički izuzetno plodna. Da bismo potvrdili navedenu tezu, pokušaćemo da odговорimo na pitanje da li, u kontekstu upotrebe koncepta totalitarizma kroz poistovećivanje nominalnog socijalizma i fašizma, možemo da kažemo „komunisti“ na isti način na koji koristimo reč „fašisti“. Odnosno, da li je važnije ono što ove koncepte spaja (pa pojam „totalitarizam“ u ta dva slučaja ima naučnog opravdanja) ili ono što ih razdvaja (pa se ove dve supstancijalno različite pojave ne mogu označavati istim terminom)? Takođe, naš je stav da je insistiranje na suprotavljanju totalitarizma i demokratije, na čemu svoju argumentaciju grade „sveštenici“ antitotalitarne analize, daleko od toga da nam objasni suštinu stvari. Ali onda se, na ovom mestu, postavlja pitanje čemu uopšte ono služi? Upravo to, ali i prethodno pomenute dileme, biće neka od temeljnih pitanja na koja ćemo nastojati da ponudimo odgovor u nastavku teksta.

Kako je sve počelo?

Počeci razvoja antitotalitarne paradigme mogu se приметiti još krajem druge decenije XX veka u Austriji i Nemačkoj (Gleason, 1995), pre svega u žurnalističkim i političkim krugovima, gde se može videti nakana nekih levičarskih krugova, koji su se opirali boljševizmu, da stigmom totalitarizma delegitimišu tek uspostavljeni politički režim u Sovjetskom Savezu. Ipak, u stručnoj javnosti obično se smatra da je reč „totalitarizam“ italijanskog porekla (totalitario), osmišljena upravo u italijanskim krugovima koji su bili neprijateljski orijentisani prema fašizmu i koji su ovim terminom nastojali da definišu autoritarni režim novoga tipa. Italijanski antifašista Đovani Amendola tako je, koristeći se jednom dosetkom, sačinio jezičku kovanicu sistema totalitario, u tekstu publikovanom 1923. godine, u dnevniku *Il Mondo*, insistirajući na tome da „oni (fašisti, prim. I. M) hoće da uvedu totalitarni sistem“ (Wippermann, 2010: 39). On je tim izrazom pokušao, na primeru jedne lokalne zajednice gde su fašisti predstavili dve identične liste i na silu

zabranili konkurentske izborne liste, da opiše farsičnost izbornog sistema o kome se u tim trenucima raspravljalo u italijanskoj Narodnoj skupštini. Iz perspektive ovog liberalnog demokrate, neologizam „totalitarni“ ciljao je samo na to da demaskira pravo lice takvog izbornog sistema i fašističke propagande¹. Amendola nikada neće saznati da je on lično priložio političkoj leksici jedan od najpriznatijih i najkorišćenijih termina XX veka, ali takođe i najkontroverznijih. Dakle, nesumnjivo je da je za popularizaciju i razvoj antitotalitarizma kao ideologije u prvim godinama bilo najznačajnije upravo italijansko iskustvo, iako će tek ekspanzija engleskog jezika, nakon Drugog svetskog rata, označiti početak njegove svetske difuzije.

Nakon Amendolinog izuma, lansiranje nove ideologije u političku i naučnu orbitu više niko nije mogao da zaustavi: u tekstu objavljenom 2. januara 1925. godine, dan pre čuvenog Musolinijevog tzv. govora-cenzure, Lelio Baso je sa svoje strane u *La Rivoluzione liberale* osmislio imenicu „totalitarizam“, čime je semantički krug ovog koncepta definitivno zatvoren. Izvorno, ovaj termin je upućivao na diktatorski pokušaj Musolinija koji, imajući monopol nad silom, prisvaja sve poluge vlasti i podređuje ih sopstvenoj partiji koja se predstavlja kao tumač zajedničke volje celog društva. Nakon što Amendola, 15. juna, u fašizmu prepoznaje „zabrinjavajuću totalitarnu volju“, fašisti najednom postaju zainteresovani za reč „totalitarizam“, tako da na Četvrtom kongresu fašističke nacionalne partije, 22. juna 1925. godine, sam Duče insistira na tome da će oni „sprovести ono što se naziva našom neobuzdanom totalitarnom voljom (la nostra feroce volonta totalitaria)“, te da će sledstveno tome Italija biti „totalno“ transformisana, tako da će Italijani i fašisti postati sinonimni termini (Gleason, 1995: 19). Fašistički ideolog Đentile, pak, svoju totalitarnu viziju društva definiše kroz opoziciju totalitarizam-liberalna demokratija, odnosno, „totalne države“ spram slabosti demokratije koja je minirana unutrašnjim podelama između države i društva.

Dakle, iz agresivne zvučnosti termina – koji je pritom bio u slogu i rimi: to-ta-li-ta-rio – proizaći će čitava doktrina italijanskog fašizma. Ona, naravno, nikada nije predstavljala istorijski razvijen koncept, i što je važnije, nikada nije bila stvarno i iz temelja elaborirana. Zanimljivo je da, izgleda uveren da je totalitarizam fašistička kovanica, Antonio Gramši, na Kongresu u Lionu 1926. godine, koristi ovaj pojam u cilju osporavanja pretenzije fašističkom režimu da u „totalitarnom društvu“ sve društvene protivurečnosti

¹ U junu 1924. godine, malo pre fizičkog napada koji će dovesti do njegove smrti u jednoj klinici u Kanu 7. aprila 1926, Amendola koristi termin „totalitarizam“ kako bi poredio fašizam i boljševizam, pri čemu poređenja zasniva na „totalnoj“ osnovi na kojoj je se temelji život u društvu u ovim evropskim nacijama. Ovo poređenje će u narednom periodu činiti centralno jezgro semantičke budućnosti „totalitarizma“, čiji razvoj svakako neće nikada biti linearan, a naročito ne jednolinearan, ali je svakako prisutna tendencija da se u toj jednoj reči konsoliduje čitav jedan koncept sa svojim konturama, često haotičnim i nepreciznim, koje dakle uglavnom ostaju nezaokružene i nestabilne (Bongiiovanni, 2008).

mogu bile prevaziđene. Godinu dana nakon dolaska Hitlera na vlast, zahvaljujući rubrici State, koju je Džordž Sabin uredio u knjizi *Encyclopedia of Social Sciences*, termin „totalitarizam“ postaje izuzetno popularan u anglosaksonskim zemljama, doživljava veliku novinsku ekspanziju i konačno ulazi u akademsko nasleđe nauke o politici. Ipak, treba istaći da nacisti nisu voleli ovaj pojam i da su, za razliku od nekih intelektualaca (Karl Šmit i Ernst Junger), koji su podržavali njihovu „konzervativnu revoluciju“ i koji su se zalagali za „totalnu državu“ po uzoru na italijanski model, Hitler i Gebels davali prvenstvo konceptu „rasne države“ (völkisch state). Ipak, ovo nije sprečilo istaknutog nemačkog generala Hadlera da u avgustu 1941. godine, u vreme žestoke kampanje protiv SSSR-a, pred neočekivanim i žestokim otporom na koji je naišao, verbalno denuncira protivnika „totalitarnom stigmom“, objašnjavajući kako su se Sovjeti brižljivo pripremili za rat „s potpunim odsustvom skrupula, kako i doliči jednoj totalitarnoj državi“ (Ruge-Schumann, cit. pr. Losurdo, 2004: 118).

U međuvremenu, antitotalitarna paradigma, zbog svoje višeznačnosti, postala je neizbežno oružje za političko obračunavanje u repertoaru gotovo svih relevantnih političkih i intelektualnih struja: od fašizma, preko antifašizma, marksizma, liberalizma, pa sve do anarhizma i konzervatizma. Neki od levičarskih predstavnika koji koriste antitotalitarni diskurs, poput Viktora Serža, Daniela Gerana, Herberta Markuzea, Sigmunda Nojmana i Lava Trockog, nesumnjivo se zalažu za ukidanje kapitalizma, a nominalni socijalizam kritikuju s levih pozicija, što je u koliziji s desničarskim i liberalnim predstavnicima antitotalitarne ideologije, čija kritika ima potpuno drugačiju društvenu funkciju i ciljeve. U suštini, ovakvo usiljeno korišćenje antitotalitarne paradigme svakako je utemeljeno u istorijskoj i socijalnoj realnosti koja nam kazuje da je malo termina u istoriji koji su u tolikoj meri elastični, poliformni i u krajnjem dvosmisleni. Dok su jedni akteri gledali u totalitarizmu isključivo negativnu suprotnost stanju „laissez faire“, drugi su neodređeno pričali o apsolutnom zlu, a treći su se, pokušavajući da iskoriste pojam o teoriji razvoja, žalili da je u toj meri proizvoljno korišćen da je postao besmislen u saopštavanju bilo kakvog osobenijeg smisla (Kuljić, 1983: 11). Upravo zbog toga što je od samog početka određen svojim ideološkim karakterom, totalitarizam je u pojedinim periodima – u zavisnosti od konkretnih interesa pojedinih političkih i akademskih grupa i duha vremena same epohe – nailazio na neočekivano snažnu recepciju, kao i na kontradiktorne i fanatične reakcije.

Antitotalitarizam kao ideologija per se?

Kovanicu „ideologija“ (od grčke reči: idea – pojava, svojstvo, predstava; logos – reč, govor, nauka) osmislio je Antoan Desti de Trasi, nastojeći da tim jedinstvenim izrazom označi novu „nauku o idejama“. Iako je pojam ide-

ologija u prvo vreme korišćen u pozitivno vrednovanom, ili bar u vrednosno neutralnom značenju, nakon Napoleonovog obračuna s „ideolozima“ koji su inače bili pristalice Francuske revolucije, ovaj označitelj počinje da se koristi i u negativnom i diskreditujućem značenju kao skup iluzornih i nenaučnih doktrina i političkih programa (Vratuša-Žunjić, 2007: 181). Već tada je, dakle, reč „ideologija“ dobila značenje nečega što je irealno, kvaziidealističko ili metafizičko, i što se rado dodeljivalo neistomišljenicima. Ovakvo značenje se delimično i danas pridaje ideologiji, iako je u pojedinim dosadašnjim fazama razvitka, ideologija bila ne samo kritikovana i osporavana, nego i glorifikovana. Uprkos tome što spada u najspornije i najneodređenije pojmove u oblasti moderne političke nauke i sociologije saznanja, Mihajlo Đurić tvrdi da se, kad je reč o ideologiji, istovremeno radi o jednom od najplodnijih pojmova čije je mesto između mita s jedne, i moderne nauke, s druge strane (Stanovčić, 2006; Đurić, 1997).

Osobnih definicija ideologije ima gotovo isto onoliko koliki je broj onih koji pokušavaju da je definišu (pri čemu se najveće razlike primećuju kod intelektualaca koji se pozivaju na različite intelektualne škole). Mi se na ovom mestu nećemo, međutim, zadržavati na pitanju oprečnih shvatanja i definicija, već ćemo poći od relativno objektivnog, opšteg i konsenzualno prihvaćenog stava da je suština ideologije bitno određena njenim programsko-propagandno-političkim karakterom kojim se nastoji da se „misao sažme u parolu i učini maksimalno mobilizatorskom, a ne naučno diferenciranom“ (Ilić, 1999: 511). Naravno, po sadržaju, ima različitih oblika ideologija: od progresivnih, preko konzervativnih, do reakcionarnih. U skladu sa Marksovim shvatanjem da društvena formacija, koja ne reprodukuje uslove proizvodnje istovremeno sa proizvodnjom, ne bi postojala ni godinu dana, naša teza je, nadovezujući se na alitiserovsku tradiciju (up. Altiser: 2009), da ideologija predstavlja supstancijalan deo u procesu proizvodnje tih uslova, odnosno društvene nadgradnje, koji je nužan za legitimaciju određenog materijalnog stanja stvari. Na taj način, ideologija nije isključivo sistem ideja, nego ona sama poseduje i materijalnu egzistenciju s obzirom na to da putem ideoloških aparata daje smisao ili upravlja materijalnim praksama društvenih subjekata. Posledično: ideologija je sveprisutna, a to što pojedinci ne vide sebe kao eksponente ili objekte ideologije i veruju da su izvan nje, samo po sebi predstavlja jednu ideološku floskulu.

U najkraćem, svaka ideologija ima šest glavnih karakteristika: 1. nenaučna, tj. političko propagandna usmerenost, 2. predstavlja kvintesencijalan element društvene nadgradnje u procesu legitimacije i reprodukcije postojećih ili željenih materijalnih praksi, 3. vrednosna nehomogenost: može biti okrenuta čovekovom oslobađanju, ali može služiti i njegovom porobljavanju, 4. omniprisutnost, kako u vrhu državnog aparata i u društvu generalno,

tako i u manjim kontrakulturalnim i antisistemski jasno usmerenim grupama, 5. utemeljenost i/ili neutemeljenost na činjenicama: može biti zasnovana na objektivnim i diferenciranim analizama društvene stvarnosti, ali i na potpuno pristrasnim, pa i lažnim indikatorima, i 6. težnja ka uspostavljanju društvene hegemonije.

U daljem radu nastojaćemo da pokažemo izrazito ideološko-regresivni karakter antitotalitarne paradigme kao jedne od podparadigmi/podideologija vladajuće liberalno-demokratske ideologije.

Antitotalitarizam u funkciji delegitimacije nominalnog socijalizma

Antitotalitarizam je od svog pojavljivanja bio centriran mnogo više na političke, nego na intelektualne izazove i kontroverze. U samoj osnovi promišljanja ove teme jeste, pre svega, pitanje o primerenosti korišćenja pojma „totalitarizam“. U okrilju savremene nauke o politici koja se, između ostalog, bavi i pokušajem definisanja raznih oblika moći, te nastoji i da elaborira tipologiju političkih režima, rečeni pojam je u većoj ili manjoj meri gotovo jedinstveno prihvaćen, pre svega pod uticajem Hane Arent. Njime je označavan novi tip opresivnog režima koji nije mogao da se podvede pod tradicionalne kategorije: diktatura, despotizam i tiranija: dakle, oblika vlasti već prisutnih u političkoj leksici zahvaljujući pojedinim klasicima u oblasti filozofije, sociologije i politikologije, od Aristotela do Maksa Vebera. Recimo, Monteskejevo shvatanje despotizma izloženo i Duhu zakona, kao apsolutne i arbitrarne moći, utemeljene na strahu, a ne na zakonima, teško je bilo primenjivo u objašnjenju fašizma, nacizma ili nominalnog socijalizma (Aron, 1965). Naime, ovi režimi nastali su kao osobeni politički režimi XX veka, suštinski određeni, kako tvrdi Hana Arent u svom klasičnom delu *Poreklo totalitarizma*, specifičnom fuzijom ideologije i terora i namerom da se društvo remodelira putem nasilja. Uočljivo je mali broj politologa koji su pokušali da ospore dominantne tendencije u njihovoj disciplini, kada govorimo o popularizovanju koncepta antitotalitarne paradigme. Nasuprot tome, u okvirima istoriografije i sociologije politike, ovaj koncept je oduvek bio daleko od toga da bude jedinstveno prihvaćen. U najkraćem, on se pokazao naučno vrlo ograničenim, dvosmislenim, da ne kažemo potpuno beskorisnim u kontekstu onoga što je trebalo da objasni: socijalnu prirodu, genezu, poreklo, globalnu dinamiku i krajnji produkt tzv. totalitarnih sistema. Takođe, nesumnjiva je njegova društvena i politička uslovljenost: „antihitlerovska koalicija, Hruščovljeve reforme i optimizam perestrojke povremeno su slabili aktuelnost Teorija o totalitarizmu, a Staljinove čistke, pakt Ribentrop-Molotov i Hladni rat aktuelizovali su Teorije o totalitarizmu. (...) Slom realnog socijalizma iznova je oživeo Teorije o totalitarizmu.“ (Kuljić, 2001: 30).

Uprkos tome što je navedena knjiga Hane Arent najviše uticala na šire popularizovanje antitotalitarističke ideologije, nesumnjivo najautoritativnija knjiga među samim ideolozima ikada napisana u ovoj oblasti, jeste klasično delo američkih sociologa Karla Fridriha i Zbignjeva Bžežinskog *Totalitarna diktatura i autokratija*. Ova knjiga, koja sadrži tipološku analizu obilja nespornih i formalnih analogija između fašizma, nacizma i nominalnog socijalizma, dugo vremena će biti teorijski najznačajnije i najmerodavnije delo za razumevanje i tumačenje antitotalitarne paradigme (Hejvud, 2004). Koje su osnovne karakteristike totalitarnih sistema, prema mišljenju ovih autora?

1. Zvanična ideologija koja sažima sve važne aspekte čovekove egzistencije u društvu
2. Apsolutna vlast jedne masovne partije, vođene jednom ličnošću, tj. Diktatorom
3. Razvijen sistem terorističke policijske kontrole koju podržava i nadgleda vladajuća partija
4. Gotovo apsolutni monopol vladajuće partije nad radom svih sredstava masovnog opštenja, štampe, filma i radija
5. Gotovo potpun monopol partije nad svim oblicima oružane sile
6. Centralizovano partijsko-državno rukovođenje svim važnijim aktivnostima u privredi, uključujući i njihovu stalnu kontrolu (Friedrich & Brzezinski, 1956: 9–10)

Za Fridriha i Bžežinskog totalitarni sistemi potpuno su monolitni. Odluke se donose na vrhu i sprovode se preko podređenih šefova, kako na nivou države, tako i na nivou partije. Štaviše, ovi autori tvrde da su totalitarna uređenja nepopravljiva, tj. da se ne mogu transformisati, ni u smislu racionalizacije, ni u smislu liberalizacije, odnosno da mogu da budu samo još više „totalna“ (isto: 293–303). I pored toga što izvesnih razlika u delima Bžežinskog i Fridriha, s jedne strane, i Hane Arent s druge strane, svakako ima (u pogledu pristupa i u pogledu čitanja moći u totalitarnim sistemima, pre svega), njihove analize se približavaju na karakterističan način. Naime, oba dela naslanjaju se na traganje za suštinom totalitarnih režima, usredsređujući se, uglavnom, na nacističku Nemačku i SSSR, i zapostavljajući fašističku Italiju. Ove analize, koje naglasak stavljaju na zajedničke i očigledne elemente između dva sistema, gotovo da potpuno zanemaruju razlike među njima. Takođe, sličnost u pristupima ogleda se i u tome što se u oba dela rezervišve veoma važno mesto za ideologiju i shvatanje da je totalitarizam esencijalno rezultat volje da se pomire istorija i utopija. Ovoliki naglasak na ideologiji kod autora zahteva da se posebna pažnja usmerava na arbitrarni i masovni teror koji se samo širi s protokom vremena. Dakle, radije nego da se bave zaštitom interesa naroda, totalitarni režimi, prema ovakvom shvatanju, naslanjaju se isključivo na teror i propagandu koja je sveprisutna. Oni uništavaju svaku opoziciju, atomizuju stanovništvo, sprovode reforme bez otpora, i na kraju: održa-

vaju se na osnovu isfabrikovane masovne podrške. Što se tiče spoljne politike, totalitarni režimi prirodno su ekspanzionistički i njihova ideologija cilja isključivo na svetsku dominaciju. Ovo su, dakle, neki od ključnih elemenata na kojima insistiraju glavni antitotalitarni ideolozi (Arent, 2002; Friedrich & Brzezinski, 1956).

Ono što je najzanimljivije, u trenutku kad antitotalitarna ideologija dostiže svoj vrhunac tokom Hladnog rata, stvarna epoha onoga što se kolokvijalno naziva „realnim totalitarizmom“ već je bila gotova: fašizam i nacizam završili su na đubrištu istorije; smrt Staljina 1953. godine obeležila je kraj masovnog terora; događa se relativno oslobađanje kulturnog života pod Hruščovom; disidentstvo dostiže svoj vrhunac 1964. godine; zatim imamo Brežnjeva, ideološku transformaciju boljševističke ideologije, a na kraju i sam raspad sovjetskog sistema, koji je uzrokovan unutrašnjim faktorima. Sve je ovo kontradiktorno, na jedan ogoljen način, u odnosu na interpretaciju totalitarizma kao režima nužno fondiranog na teror, ideologiji i nepostojanju opozicije. Da ne pominjemo u tom kontekstu sistem u SFR Jugoslaviji, koji je istovremeno bio nominalno socijalistički, ali jedva da je imao nekakve obrise totalitarizma i u najrigidnijem razumevanju toga koncepta². U isto vreme, popuštanje u odnosima između SSSR, SAD i kapitalističkog sveta generalno, demantuju navode o imanentno ekspanzionističkom karakteru SSSR.

Već početkom 1960. godine, pojavljuju se moralizatorske kritike anti-totalitarne ideologije, a zatim se ona i otvoreno denuncira uz argument da služi isključivo pravljanju spoljne američke politike tokom vijetnamskog rata (Kristoferson, 2009).

Istoričari su posebno invalidirali mogućnost bilo kakve naučne primene pojma „totalitarizam“, ukoliko se pod njim podrazumeva sveprisutan etatistički aparat sposoban da potpuno podredi svoje građane (u smislu da upravlja svim dimenzijama njihovog postojanja). Na primer, u Nemačkoj, nacistički teror nije bio ni totalan ni sveprisutan, niti nediskriminatoran. U stvari, većina „pravila“ Nemaca nije imala čega da se boji u takvom poretku. Teror je ciljao političke, rasne i socijalne neprijatelje režima, ali, uprkos nekim ekscesima, nasilje nije upereno na populaciju u globalu. Osim toga,

² Uprkos tome, nakon sloma nominalnog socijalizma, u bivšoj Jugoslaviji, i posebno u Srbiji, došlo je do izraženog priklanjanja antitotalitarnoj ideologiji, koja je okupljala i homogenizovala različite liberalne i konzervativne struje. U skladu s tim, nije neobično što, u kontekstu globalne hegemonije antitotalitarne paradigme, kako pokazuje Vladimir Ilić, zajednička primena pojma „totalitarizam“ našim analitičarima društvene stvarnosti obezbeđuje društvenu prihvatljivost njihove kritike, medijsku prohodnost, a kod nekih autora i distancu od vlasitite marksističke prošlosti. U sociologiji pak, primena Teorija o totalitarizmu služi kao oznaka zaštitnika nacije od totalitarnog marksizma i militantnog internacionalizma, ili pak, s druge strane, kao simbol lojalnog prihvatanja neoliberalne ideologije (Ilić, 1999: 516–517). O argumentima zašto Jugoslavija nije bila totalitarna država, videti veoma nijansiranu analizu profesora iz Slovenije liberalnog usmerenja, Sergeja Flerea (Flere, 2012).

većina stanovništva je, iz raznih razloga, podržavala taj isti teror, jer su bili uvereni da on služi njihovom interesu. Štaviše, teror sproveden prema jasno obeleženim neprijateljima koji su činili izrazitu manjinu društva, u velikoj meri oslanjao se na denuncijacije samih građana i, zahvaljujući njima, i jeste bio toliko efikasan. Prema brojnim istoričarima, uspeh nacističkog režima upravo se može i objasniti tim aktivnim supstancijalnim konsenzusom, koji nije bio oslonjen isključivo na ispiranje mozga kroz propagandu i strah od terora.

Situacija je u tom pogledu bila slična i u SSSR. Naime, iako je teror prema političkim protivnicima bio jedna od suštinskih karakteristika režima, on nije preterano dovođen u pitanje od strane stanovništva (možda zato što je pre svega bio usmeren na elite), a prisustvo Partije na dnevnom nivou na terenu je bilo relativno slabo. Jedino je tokom velikih čistki, od 1937. do 1938. godine, kada su optužbe, utamničenja i egzekucije dostigle vrhunac, stvarana situacija totalnog haosa, koja je doprinele tome da i obični građani budu uplašeni da će završiti iza rešetaka. Međutim, kada su se velike čistke primirile, krajem jeseni 1938. godine, kasnije sovjetske vlade javno su kritikovale ekscese i preteranost, što ne može da bude odlika režima koji je utemeljen na čistom terorom. Takođe, u prilog ovoj tvrdnji idu i iskustva sa sela u SSSR, koja su u tom periodu bila vrlo dinamična, tokom kolektivizacije i nakon nje: seljaci su se naime žestoko borili kako bi odbranili svoje interese, a ponekad bi i uspevali da dobiju koncesije od strane vlasti (isto: 14). Dakle, ni nacistička Nemačka, a ni sovjetska Rusija nisu bile totalitarne države, na način kako to tvrde antitotalitarni ideolozi, jer su politike njihovih političkih oligarhija imale manje-više većinsku i aktivnu podršku masa. Ovo je istovremeno i ohrabrujuća i zabrinjavajuća vest: ohrabrujuća, jer pokazuje da nijedna politika u savremenom svetu ne može biti hegemon bez opštije podrške stanovništva, u širem i užem smislu; zabrinjavajuća, jer to znači da totalitarizam činjenično ne predstavlja neki tip terorističke države koja se prostom prisilom nameće nevinoj populaciji. Drugim rečima, obični građani bili su na svoj način važna karika tih sistema.

S druge strane, čak i jednostavan pogled na poreklo, evoluciju i sadržajni okvir nacističkog i nominalno socijalističkog režima, otkriva suštinske razlike među njima i ideološki karakter tog pre naglašavanja organizacionih i institucionalnih sličnosti dva sistema od strane „antitotalitarista“. Na ovom mestu ukratko ćemo navesti samo neke od ključnih razlika između nominalnog socijalizma i nacizma (up. Traverso, 2008):

1. TRAJNOST

S jedne strane, pad nacionalsocijalističkog režima, čijih su 12 godina postojanja (1933–1945) obeleženi kumulativnom i regresivnom radikalizaci-

jom, izgleda skoro apokaliptično i dešava se tokom i nakon velikog rata koji je ovaj režim isprovocirao. S druge strane, nominalni socijalizam postojao je više od 70 godina. On je rođen tokom socijalne i političke revolucije, a nakon Staljinove smrti, proživio je dugu posttotalitarnu fazu i doživio svoj kraj 1991. godine, ne zbog vojnog gubitka, već zbog unutrašnje krize koja je isprovocirana unutrašnjim kontradiktornostima samog sistema.

2. IDEOLOGIJA

Iako i kod nominalnog socijalizma i kod nacizma primećujemo bezrezervnu uverenost u istinitost prihvaćene ideologije, tako da su svi oni koji je odbacuju ne samo politički neprijatelji, nego i neprijatelji naroda, s jedne strane imamo rasističku viziju sveta, baziranu na hibridnoj sintezi antiprosvetiteljstva, kulta moderne tehnike, nemačkog mita i biološkog nacionalizma. S druge strane je, pak, nominalni socijalizam, koji se, oslonjen na sholastičku koncepciju i dogmatski marksizam, poziva na prosvetiteljstvo i proklamuje se kao humanistička, univerzalistička i emancipatorska filozofija. Takođe, nacistička ideologija bila je krajnje heterogena u klasno-socijalnom smislu, a možemo je smestiti u desno-populistički okvir, s obzirom na njenu opštenarodnu usmerenost. Marksistička pak ideologija, kao oficijelna ideologija SSSR-a, bila je po svom sadržaju daleko koherentnija, usmerena prema jednoj klasi, proletarijatu, a protiv buržoazije. U najkraćem, socijalistička ideologija bila je prožeta humanim idejama, programom za oslobođenje radničke klase i čoveka generalno, dok je Hitlerov ideološki program bio izrazito antihuman, baziran na ideji rasne dominacije i mržnje prema drugačijem (Popović, 1997: 25-26).

3. POLITIČKA FORMA I SOCIJALNI SADRŽAJ

S jedne strane, nacistički režim preuzima vlast 1933. godine na legalno održanim izborima, nakon političke smene. On se etablira nakon što je efektivno dobio podršku većinskog dela nemačkog društva i zahvaljujući direktnoj, ili bar pasivnoj, podršci starih tradicionalnih ekonomskih elita iz industrije, finansija, kao i vlasnika velikih zemljišnih poseda (up. Kuljić, 1983). S druge strane, sovjetski režim produkt je revolucije i na osnovu kriterijuma buržoaskog prava, nelegalnog preuzimanja vlasti, koji je potpuno eksproprišao stare eksploatatorske klase, i koji je radikalno transformisao socijalno-ekonomsku bazu države: najpre kroz etatizaciju i planifikaciju ekonomije, ali i kroz stvaranje novih dominantnih klasa čija je osnova reprodukcije potpuno izmenjena u odnosu na kapitalistički period. Na ovu razliku upućuje čak i jedan od najistaknutijih predstavnika Teorija o totalitarizmu Rejmon Aron. U najkraćem, prema njegovom mišljenju, razlike se svode na tri faktora: 1. socijalna baza režima: proleterska u SSSR, malograđanska kod nacista; 2. društveni položaj i uloga buržoazije i tradicionalnih elita: u SSSR su im oduzete sve privilegije, u nacističkoj Nemačkoj ove grupe čuvale su i podržavale režim; 3. (i)racionalna osnova sistema: racionalizam s univerzalističkim as-

piracijama kod Sovjeta, rasistički iracionalizam kod nacionalsocijalista (up. Aron, 1965).

4. DEMOKRATIJA

Fašizam i nominalni socijalizam nisu ništa drugo do ekstremne forme buržoaskog društva na prvom mestu, ali i njegova puna negacija na drugom. Drugim rečima, oni su u stvari specifične reakcije na razvoj kapitalizma XX veka, njegove sukobe i protivurečnosti, odnosno rezultat želje za modernitetom i ispravljanjem nekompletnosti istoga u tada poznatoj liberalnoj formi. Dakle, paralela je sledeća: dva sistema nemaju ništa zajedničko, osim što se i u jednom i u drugom slučaju radi o perverzijama sistema koji je postojao pre njih. Demokratija? Demokratija je sve do 1917. godine dominantno shvaćana kao transfer moći jedne društvene elite ka drugoj. Iz tog nedostatka, dolaze dva tipa potpuno suprotstavljenih kritika: nacifašistička, koja kaže da nije dobra elita, ta koja je trenutno izabrana, i s druge strane komunistička, koja tvrdi da ne treba birati samo u suštini jednu te istu elitu. Dalje, fašizam ne dovodi u pitanje umesnost konkurencije i tržišta³, ali smatra da se logika kapitala mora odvojiti od demokratske forme, koja dovodi na vlast mediokritete. Boljševizam se pak upisuje u marksističku idejnu tradiciju koja tvrdi da demokratija ostaje nekonzistentna ili formalna od trenutka kada slojevi, pa i elite – u kontekstu socijalne alijenacije – proizlaze iz kapitala (Mariteli, 2012). Dakle, početna pozicija (kritika liberalne demokratije) je ista, ali su posledice suprotstavljene u svemu.

5. TIP NASILJA

Nacizam i nominalni socijalizam takođe duboko razlikuje i funkcija nasilja koje sprovede ovi režimi. U sovjetskom socijalizmu nasilje je esencijalno „unutrašnje“, okrenuto prema sopstvenom društvu koje želi da se podredi, disciplinuje, ali takođe i transformiše i modernizuje putem autoritarnih, korektivnih i nasilnih metoda. Gotovo sve žrtve nominalnog socijalizma jesu sovjetski građani, i to uglavnom Rusi kao najbrojnija populacija. Ovo važi kako za žrtve procesa političkih čišćenja (aktivisti i funkcioneri partije i države, oficiri i vojni kadrovi), tako i za žrtve iz „neprijateljskih klasa“ (kulaci deportovani tokom kolektivizacije i tokom „kampanja“, kao i drugi „nedruštveni“ elementi).⁴ U svojoj biti, sovjetski politički program nikada nije podrazumevao osvajanje tuđih teritorija i porobljavanje drugih naroda. Sam Staljin se čak odriče i ideje da je za konačnu pobedu socijalizma neophodna uspešno izvedena revolucija u drugim zemljama (što je u praksi podrazumevalo uskraćivanje podrške revolucionarnim pokretima u insotranstvu i prihvatanje strategije „miroljubive koegzistencije“ s kapi-

³ Naime, nakon nacionalizacije u industriji čelika, rudarstvu, brodogradnji, brodskom prevozu i železnici, koju su tokom Vajmarske Republike sproveli socijaldemokrati, prva moderna masovna privatizacija javnog dobra u istoriji čovečanstva može se naći upravo u nacističkoj Nemačkoj od 1933. do 1937. godine, kad su nacisti privatizovali državnu svojinu (Sarti, 2011).

⁴ Nacionalne manjine nad kojima je vršena represija (one koji se uglavnom nazivaju „kaznenim narodom“ jer su natproporcionalno sarađivali s neprijateljem tokom rata) predstavljaju marginálnu manjinu ukoliko posmatramo represije sovjetskog režima u celini.

talističkim državama). Nacističko nasilje, s druge strane, fundamentalno je projektovano prema spolja. Naime, nakon prve faze instalacije režima kroz represiju nad nemačkim građanima (koja je bila intenzivna i brza), nacističko nasilje sve vreme vođeno je rasnom logikom i usmereno prema određenim kategorijama (najpre Jevreji, Romi, a zatim i slovensko stanovništvo i antifašisti, pri čemu je tretman antifašista bio direktno određen etničkom i rasnom logikom).⁵ Tek sa ovim znanjem možemo da razumemo zašto Hitler nakon prvih ratnih osvajanja Čehoslovačke i Poljske nije mogao da se zaustavi i nastavi mirnu koegzistenciju s drugim evropskim zemljama. „Fašizam nije mogao prestati sa svojom spoljašnjom agresijom, jer je to bio jedini način njegovog postojanja. Na kraju, fašizam je mogao biti pobeđen samo u jednom svestkom ratu“ (Popović, 1997: 29).

6. TIPOVI RACIONALNOSTI

Nominalno socijalistički društveni projekat utemeljen je na čistoj racionalnosti, jer je modernizacija ekonomije i sovjetskog društva, praćena intenzivnom industrijalizacijom i kolektivizacijom poljoprivrede, predstavljala njegovu glavnu strategiju. Naravno, korišćena sredstva bila su ne samo autoritarna i nehumana, već i duboko iracionalna: prisilni rad (skoro robovski), gulazi, „vojno-feudalna eksploatacija“ (Buharin), eliminacija celokupne administrativne i vojne elite, a najzad i masovna deportacija. Rezultati ovoga su manje-više katastrofalni: pad poljoprivredne proizvodnje, glad, demografska stagnacija itd., čime su u velikoj meri kompromitovani i zacrtani ciljevi. S druge strane, u nacizmu, dijametralno suprotno u odnosu na sovjetski model, kontradikcija se ogleda u racionalnosti korišćenih sredstava i duboke iracionalnosti postavljenih ciljeva: dominacija arijevske rase, remodeliranje Evrope na bazi hijerarhije rasnog tipa itd. Upravo su nacistički koncentracioni logori bili najbolja ilustracija tog kontrasta. Naime, metode industrijske proizvodnje, pravila birokratskog administriranja, principi podela rada i drugi rezultati moderne nauke, korišćeni su u cilju eliminacije čitavog jednog naroda shvaćenog kao nekompatibilnog sa arijevim poretkom i nedostojnog da živi na ovoj planeti. Tokom samog rata, nacistička politika istrebljenja Jevreja i Roma pokazuje se kao potpuno iracionalna, čak i na ekonomskom i vojnom planu, jer je realizovana putem mobilizacije ljudskih resursa i otetih materijalnih sredstava u korist ratnih ciljeva i kroz uništavanje jednog dela radne snage u logorima.

7. LOGORI ZA KAŽNJAVANJE

U SSSR deportovani su bili korišćeni za krčenje šume u regionima, vađenje rude, pravljenje pruga, a ponekad i za građenje pravih urbanih centara. Ovi varvarski načini kažnjavanja, kao korektivna sredstva u cilju disciplino-

⁵ Francuski sociolog Rejmon Aron na temelju ovih razlika podvlači ekstremne produkte dva sistema: za prvi, sovjetski sistem, karakterističan je radni kamp, tj. nasilje je povezano sa projektom korektivne i autoritarne transformacije društva; prirodu drugog, pak, nacističkog sistema, određuju gasne komore, tj. uništenje kao cilj po sebi, inspirisano idejom rasnog čišćenja (Aron 1965).

vanja društva, koji su često u praksi podrazumevali oblik istrebljenja putem rada, bili su prihvaćeni od strane sovjetske birokratije, kako bi se modernizovala zemlja i konstruisao socijalizam. U nacističkoj Nemačkoj, nasuprot tome, najnapredniji naučni metodi, tehnike i industrije, bili su korišćeni za uništavanje ljudskih života. Kako je pokazala Sonja Komb (Combe, 1991), ova razlika između sovjetskog socijalizma i nacizma, najbolje je prikazana preko dve kobne ili nesrećne figure: Sergeja Evstigneva, glavnog zapovednika Ozerlaga (sibirskog gulaga koji se nalazi na obali jezera Bajkal), i Rudolfa Hesea, najpoznatijeg komandanta Aušvica, koji je stigao da napiše i memoare pre nego što je osuđen na smrt. U intervjuu koji je vodila pomenuta autorka početkom 1990-ih, Evstigneve se predstavlja kao gordi izvršilac zadatka. Njegova misija je podrazumevala reedukaciju kaženjenika i, pre svega, konstrukciju jedne železničke pruge. Da bi osvario cilj, on je imao ovlašćenja da raspolaže radnom snagom zarobljenika, ekonomizujući je ili eksplatišući, prema zacrtanim potrebama. Nekoliko hiljada deportovanih čak je i umrlo u Ozerlagu, radeći u veoma lošim uslovima. Smrt je bila posledica klime, loših uslova i surovog rada. Drugim rečima, smrt je bila pojmljena kao nuspojava radnih logora, čiji su pak „doprinos“ i produktivnost procenjivani na osnovu jednog kriterijuma – kilometara izgrađene pruge. Hese je, s druge strane, bio komandant kompleksnog koncentracionog logora, čije je glavno jezgro, Aušvic, bio klasičan logor industrijskog istrebljenja. U njegovom centru, ljudi, koji su deportovani iz različitih zemalja, eliminisani su u gasnim komorama, a zatim pretvarani u pepeo u pećima za kremiranje. Glavni kriterijum u procenjivanju produktivnosti ovog logora bio je broj mrtvih. U Aušvicu, dakle, istrebljenje nije bio nusprodukt, već kvintesencijalna osobenost datog mehanizma kažnjavanja. Naravno da su oba ova modela – i nacistički logori za istrebljenje i staljinistički gulazi – bili neosporno nehumani, kriminalni i neprihvatljivi, i kao takvo, njihovo postojanje mora da bude osuđeno. Međutim, bilo bi potpuno apsurdno da sličnosti između dva društvena sistema analiziramo na bazi neke etičke hijerarhije, jer je supstancijalno drugačija logika njihovog funkcionisanja mnogo značajnija za njihovo naučno definisanje.

8. SMRT

Iako se i u nacifašizmu i u nominalnom socijalizmu krv prolivena za ideju lakše harizmatizuje nego u sistemima liberalne demokratije i u pluralističkim režimima generalno, te je smrt ovde važna ne samo zbog integracije države, nego i za čvrstinu partije i legitimnost jedine prihvatljive i monopolske ideologije, poželjna vizija društva i uloga smrti kod fašista i komunista potpuno je drugačija. Osim toga, dok je kod komunista rat bio simbol besmisla, porobljavanja i osvajanja („nikad rat među narodima, nikad mir među klasama“!), kod fašista je rat uzvišena vrednost, a ratni front najbolje sredstvo za obezbeđivanje monolitnosti nacije. U tom kontekstu, razlike u poimanju smrti kod fašista i komunista mnogo su dublje nego sličnosti. Nije

dovoljno kazati da je fašistički ratnik život dao za rasnu i prostornu, a komunistički za klasnu revoluciju. S obzirom na to da je cilj fašizma bila zajednica istokrvne etnije, a komunizma društvo zasnovano na klasnoj jednakosti, u fašizmu se „neprijatelj“ ne može ubediti, nego samo likvidirati, dok je u komunističkim logorima, uprkos svoj njihovoj brutalnosti, politička propaganda bila važno sredstvo „preobraćenja“ zatvorenika, a samokritika ih je uglavnom spašavala od smrti. Kod fašista vrline zatvorenika leže u kvalitetu krvi, a kod komunista u klasnoj svesti, odnosno, kod drugih nema nedostojnog života koji treba uništiti zbog nižeg kvaliteta krvi ili drugačijeg porekla. Takođe, prilikom suočavanja sa smrću, fašisti su umirali sa uzvikom „Bog sa nama“, dok komunisti nikada nisu prizivali onostrano. Uprkos svim sličnostima, dakle, odnos prema smrti u dubljim slojevima fašističkog i nominalno socijalističkog sistema bio je dijametralno oprečan. Svakako da je likvidiranim neprijateljima potpuno svejedno da li su stradali zbog klasnih ili rasnih razloga, međutim, to je etički, a ne sociološki argument (Kuljić, 2011).

9. CILJEVI I SREDSTVA

Na osnovu rečenog, nije neobično što je diskrepancija između ciljeva i sredstava u nominalnom socijalizmu mnogo uočljivija nego u sistemu nacifašizma. U ovom drugom slučaju, sredstva su u direktnoj vezi s ciljevima, koji su, s druge strane, takođe u apsolutnoj sprezi sa političkom praksom: fizičko uništavanje neprijatelja na osnovu rasne logike ne predstavlja odstupanje od ideologije, već njena puna realizacija. Kod nominalnog socijalizma, razorna sredstva ne mogu se ideološki legitimisati, osim kao nužnost u nekom kratkom periodu radi napretka i ostvarenja emancipatorskog i pacifističkog cilja. Radikalizacija destruktivnog nasilja jeste jednostavno unutrašnja dimenzija nacifašizma, dok njegovo instaliranje na duži rok u sistemu nominalnog socijalizma nužno vodi kontradikciji koja je smrtonosna za sam taj sistem. Kako primećuje Todor Kuljić, „kod fašizma su se doktrina i realnost potpuno slagali, kod komunista ne. Otuda i kritika komunističkog terora izgleda samorazumljivije, nego što je moralisanje fašistima“ (isto: 119). Otuda, velika enigma XX veka nije da se razume zašto je fašizam došao na taj nivo neljudskosti: fašisti su radili manje-više tačno ono što je bilo zacrtano u njihovom programu. Misterija se nalazi na drugoj strani: kako je nominalni socijalizam došao do stadijuma da u praksi promovise apsolutno suprotne stvari u odnosu na svoj emancipatorski projekat?

...

Na ovom mestu postavlja se pitanje koliko su navedene važne razlike između ova dva očigledno autoritarna i – u pojedinim sferama društvene stvarnosti (kada govorimo o nominalnom socijalizmu) ili u celini (fašizam) – nepravедna sistema, s obzirom na masovna ubijanja koja su praktikova-

na i u jednom i u drugom? Na epistemološkom planu, date razlike nisu nimalo marginalne, jer „ (...) ako se ne uoče konkretni uzroci terora, izostaje objašnjenje, pa ostaje samo nediferencirana moralizovana istorija užasa“ (isto: 114). Koncept antitotalitarizma upravo ignoriše i skriva suštinske diferencijacije, baveći se formalnim analogijama, umesto kauzalnog objašnjenja (Kühnl, 1999: 87, pr. Molnar, 2000). U suštini, cilj ovakvog nastojanja jeste da se sve što se podrazumeva pod pojmom “totalitarizam” izjednači kako bi se, s jedne strane, sam nacifašizam „normalizovao“ kao ideologija čiji je jedini nedostatak bio ekstremizam, a sa druge, kako bi se njegovi najveći neprijatelji, koji se zalažu za njegovu zabranu, izjednačili sa njim. Takva normalizacija nacifašizma predstavlja direktnu rehabilitaciju istoga, čak i kada paralelno ide sa nominalnim distanciranjem od njega. Teza o totalitarizmu podrazumeva prikrivanje na kvazineutralnom stanovištu koje, kada je o nacifašizmu reč, ne postoji. Po toj logici svi predratni radikalni antifašisti, posebno najpoznatiji evropski levi intelektualci, i sami su bili nacisti, pa su i svi pokreti porobljenih naroda za slobodu i svi ustanci eksploatisanih bili nacifašistički jer su u svojoj borbi koristili nasilje. Po istoj takvoj logici je i međuratna evropska demokratija bila nacistička, jer je čak i ona, posle svih „demokratskih“ popuštanja Hitleru konačno shvatila da uspon fašizma od marginalne pojave u masovni pokret neće nikada biti zaustavljen ako mu se oružjem ne stane na put (Milosavljević, 2010).

Antitotalitarizam u Francuskoj

U ovom odeljku videćemo kako se antitotalitarna ideologija operacionalizuje – i koje su njene društvene i političke funkcije – na konkretnom primeru Francuke. Naime, istorija francuskog antitotalitarizma izuzetno je sadržajna i interesantna⁶. Generalno, u ovoj zemlji moguće je uočiti tri važne faze u razvoju i korišćenju antitotalitarne paradigme: 1. 1930–1945, 2. 1947–1990, 3. 1991–2002. Tokom prve faze, antitotalitarna paradigma bila je u funkciji društveno-političke kritike dominantnih režima u Italiji, Nemačkoj i SSSR-u. Drugu fazu pak karakteriše poistovećivanje totalitarizma sa nominalnim socijalizmom, koji postaju sinonimi, što ima za cilj rasterećivanje kapitalističkih režima od fašističkog iskustva i odbranu tzv. slobodnog zapadnog sveta. I na kraju, antitotalitarna paradigma treće faze koristi se u procesu konzervativno-liberalnog prevladavanja prošlosti i delegitimizacije svake postkapitalističke alternative.

U međuratnom periodu, Francuska, zbog prisustva velikog broja intelektualnih iseljenika iz istočnoevropskih zemalja i zbog specifičnog geografskog položaja između nacističke Nemačke i fašističke Italije, postala je centar antitotalitarnog promišljanja. Pitanje totalitarizma zaokupilo je fran-

⁶ Ovde se referiramo na rezultate jednog našeg prethodnog istraživanja fenomena antitotalitarizma u specifičnom kontekstu Republike Francuke (vid. Mladenović, 2014).

cusku politiku i ideološku scenu, uključujući i sve njene najvažnije delove, od hrišćana (Žak Marten), koji su bili relativno slabašna struja, preko mnogo uticajnijih liberala (Eli Halevi, Hoze Gase, Rejmon Aron), do vrlo uticajnih levičara (Lav Trocki, Boris Suvarin, Viktor Serž).

U ovom periodu, dakle, totalitarna stigma u Francuskoj koristi se kao kritičko oruđe protiv, ne samo fašizma, nego i nominalnog socijalizma, ali i sistema liberalne demokratije. Takođe, on služi i za procenu političkih mogućnosti i potencijalnih evolucija, kako u okviru tzv. totalitarnog sveta – koji nikada nije shvatan kao neka homogena celina socijalističkih i nacifašističkih zemalja – tako i u okviru samih liberalnih država. Na taj način, pridjev „totalitarni“ označavao je pre svega jednu od faza kritikovanih režima u njihovoj evoluciji ka diktaturi. Takođe, treba naglasiti da je antitotalitarna ideologija u međuratnom vremenu, i to ne samo u Francuskoj, zauzimala potpuno marginalno mesto u intelektualnim i političkim raspravama, a na jedan fundamentalniji način, bila je sasvim ignorisana od velike većine komunističkih i socijaldemokratskih političkih aktivista, kao i šireg kruga ljudi koji su pripadali kulturi levice (osim kod ekstremne antistaljinističke levice koja nije imala nikakvog šireg društvenog uticaja). Isto tako, važno je reći da je reč „totalitarizam“ u ovim krugovima označavala, skoro uvek, fašizam, a mnogo ređe sovjetski režim ili „demokratske države“. Štaviše, odnos prema SSSR-u u francuskom mainstreamu nije bio uslovljen pozicijom levih disidenata, nego se u značajnoj meri poklapao sa manje-više pozitivnim stanovištima socijaldemokrataskog premijera Leona Bluma, ili pak engleskih fabijanskih socijalista Sidni i Beatris Veb, kojima je boljševizam bio potpuno stran, ali su i pored toga 1935. objavili svoj poprilično apologetski spis o tom sistemu, koji je bio naslovljen: Da li je sovjetski komunizam jedna nova civilizacija.

Staljinove kriminalne čistke, a naročito nemačko-sovjetski pakt, ipak daju novi ton antitotalitarnoj ideologiji, kako na međunarodnom planu, tako i u Francuskoj, dok se istovremeno konceptualna i teorijska promišljanja ove problematike produbljuju. Ipak, s obzirom na to da SSSR na kraju postaje deo savezničkog bloka, za vreme Drugog svetskog rata nacizam je glavna meta antitotalitarne kritike, a to je posebno vidljivo u Italiji i Francuskoj, gde su komunisti činili važan elemenat antifašističkog Pokreta otpora. Međutim, nakon završetka „pravog“ rata, ulazi se u razdoblje Hladnog rata, koje u velikoj meri menja prioritete kritike, sadržaj koncepta, ali i karakter antitotalitarne paradigme na globalnom planu. S obzirom na to da su je u prvom talasu koristili na prvom mestu evropski intelektualci, u godinama nakon rata ona doživljava procvat u SAD i veliki preobražaj od insistiranja na važnosti antifašizma i borbe protiv nacističke opasnosti, do podsticanja nepo-

sredovane i žestoke „antikomunističke histerije“ u Hladnom ratu. Zapadna Nemačka sada je saveznik „demokratskog sveta“, dok je bivši saveznik i novi ključni protivnik SSSR, ta nova glavna totalitarna opasnost. Dakle, suprotno utemeljivačima pojma „totalitarizam“ iz 1920-ih i 1930-ih, kod kojeg se upotrebnost vrednost antitotalitarne paradigme uglavnom ograničava na fašizam i nacizam, i samo povremeno na Sovjetski Savez, hladnoratovski ideolozi gotovo celokupnu energiju troše na dokazivanje totalitarnog karaktera nominalnog socijalizma. Tokom Hladnog rata, kako kaže Todor Kuljić, „isticanje totalitarnog karaktera socijalizma bilo je u funkciji isticanja abnormalnosti neprijateljske države“ (Kuljić, 2001: 31). Tako, u stvari, nominalni socijalizam postaje sintagma za totalitarizam.

Ipak, situacija u Francuskoj bila je posve drugačija u odnosu na ne samo SAD, nego i druge evropske zemlje. Dok se Hladni rat u SAD i u Zapadnoj Nemačkoj polako pretvarao u krstaški rat protiv nominalnog socijalizma, u Francuskoj su isključivo nacionalni faktori uslovljavali uspeh antitotalitarne ideologije. Dakle, s obzirom na to da je francuska politička elita, nezadovoljna bipolarnom podelom sveta i slabim globalnim uticajem ove države, nastojala da vodi relativno autonomnu međunarodnu politiku, antitotalitarna paradigma – koja je predstavljala važno oruđe ove bipolarne logike – nije mogla da bude važan servis u cilju ostvarivanja interesa spoljne politike Francuske. U tom smislu, lokalna istraživanja SSSR-a vođena u posleratnom periodu, nisu se na prvom mestu orijentisala na pitanja nacionalne bezbednosti, kako je to bilo u SAD-u, već su imala pre svega akademski karakter, dok su istraživači uglavnom bili ili članovi Komunističke partije Francuske (PCF) ili njeni „saputnici“.

Dakle, vladajuća u SAD i zatim u Zapadnoj Nemačkoj, antitotalitarna ideologija je društveno i politički marginalna u Francuskoj gde je PCF, kao najveća partija levice, nastavila da ima veliki uticaj na društvo, politiku, pa i kulturu. Rejmon Aron, koji je najznačajniji predstavnik antitotalitarne ideologije na desnici u Francuskoj, nije uspeo da ubedi svoje kolege da ga u tome prate, uprkos tome što je značajan deo predavanja na Sorboni krajem 1950-ih, pod uticajem Fridriha i Bžežinskog, posvetio razvijanju „teorija o totalitarizmu“. Ipak, treba reći da je za razliku od američkih naučnika, Aronova analiza znatno nijansirana i prilagođena kriterijumima nauke. Na primer, ovaj francuski sociolog, za razliku od američkih „antitotalitarnih ideologa“, nije gledao na nominalni socijalizam kao na hermetički zatvoren sistem koji je iscrpeo svaki unutrašnji potencijal za promenu, tako da je nužno pobediti ga golom silom (što mu je, u krajnjem, kasniji razvoj događaja i dao za pravo). Kritika totalitarizma ovog francuskog sociologa u delu *Demokratija i totalitarizam*, uprkos izražene pristrasnosti, nesumnjivo je jedna od najrazvijenijih akademskih analiza sovjetskog i nacističkog režima.

Interesantno je pomenuti da klasično delo Fridriha i Bžežinskog nika da nije prevedeno na francuski jezik, a izvorno izdanje knjige Hane Arent, uprkos ogromnim naporima koje je uložila u traženju izdavača, u Francuskoj je štampano tek 1984. Takođe, pojam „totalitarizam“ uvodi u udžbenike francuskih srednjih škola tek 1995. godine (Marteli, 2012). Preovladajuće insistiranje na „miroljubivoj koegzistenciji“ i relativna apologija „Pokreta nesvrstanih“, u prvi plan stavljaju koncept imperijalizama, dok antitotalitarna ideologija, i pored napora krugova bliskih Aronu, gotovo da je nestala iz javnosti. Naravno, razlog takve situacije jeste politička i društvena snaga PCF. Intelektualci levice, koji su u posleratnom periodu uspeali da ostvare potpunu kulturnu hegemoniju u Francuskoj, gledali su na ovu partiju, bez obzira na sve kritike, kao na neizbežan politički subjekt u transformaciji ka socijalizmu, tako da nisu želeli da upadnu u zamku antitotalitarne paradigme.

Međutim, sramna uloga PCF tokom gušenja mađarske revolucije 1956, a onda i rata u Alžiru, izneverenih nada u „socijalizam s ljudskim likom“ nakon Praškog proleća, te najzad studentske pobune 1968, definitivno udaljuju intelektualce levice od ove partije i pripremaju teren za nikad snažniji proboj antitotalitarne ideologije u Francuskoj i pojavu novog fenomena: rata intelektualaca levice protiv partija levice, a naročito protiv komunista. U tom smislu, povratak antitotalitarne ideologije na glavnu scenu u Parizu bio je direktno uslovljen napadom bivših i aktuelnih ekstremnih levičara na PCF i sve izvesnijim dolaskom na vlast Unije levice, koju bi činili komunisti i socijalisti. Razočarani u nominalni socijalizam na Istoku, u strahu da će komunisti imati prevagu u Uniji levice i kasnije u državi, ovi intelektualci, koji se u najvećem još uvek izdaju za levičare, počinju da dijabolizuju glavne partije levice antitotalitarnom paradigmatom, i na taj način se priključuju antitotalitarnom kampu koji je do tada uglavnom bio rezervisan za društveno nevidljive intelektualce desnice.

Nominalni razlog za ovo skretanje i napad na PCF bilo je objavljivanje knjige Aleksandra Solženjicina Arhipelag gulag 1974. godine. Naravno, pravi povod antitotalitarnog rata protiv komunista nije bilo „otkriće“ staljinističkih zločina u tom delu (oni su već bili odavno poznati), već na prvom mestu, kako smo već podvukli, strah od dolaska PCF na vlast. Novi antitotalitarni ideolozi su pre svega trockisti i, posebno, maoisti, članovi npr. ultraleve grupe Proleterska leвица, poput Andrea Gluksmana i Kloda Lefora, kojima se kasnije pridružuju Žan Pol Sartr i Mišel Fuko (Kristoferson, 2009). Među viđenije antitotalitariste treba svakako uvrstiti i neke bivše članove PCF i drugih evropskih komunističkih partija, poput Andrea Gorca, Kornelijusa Kastorijadisa i Edgara Morana. Vrhunac i definitivni trijumf antitotalitarne ideologije svakako dolazi krajem 1970-ih i početkom 1980-ih s „no-

vim filozofima“ (Bernar Anri Levi, Andre Gluksman) i njihovom aktivnom propagandom u masmedijima, a naročito u novinama poput *Esprita*, *Liberationa* i *Nouvel Observateur*. Stigma totalitarizma u ovom periodu u Francuskoj je tako isključivo usmerena na nominalno socijalistički sistem i ima vrlo preciznu lokalnu partijsko-političku metu, a njeni protagonisti, iako se esencijalno radi o izrazito globalnom fenomenu, nisu zainteresovani za debate vođene na tu temu u svetu, niti pak nameravaju da teorijski razviju sam koncept totalitarizma. Na taj način, totalitarizam kao nikada pre postaje ogoljena ideologija per se, koja se iz akademske sfere prebacuje u političko i širedruštveno polje.

Najzad, treći i poslednji period u razvoju antitotalitarne ideologije u Francuskoj nastupio je nakon urušavanja SSSR-a i celog sovjetskog bloka 1991. godine. U njemu se kulturom sećanja i podsećanjem na „totalitarne sisteme“, kao i na njihove glavne ličnosti (Musolini, Hitler, Staljin, Mao itd.) nastoji oživeti negativna prošlost nominalnog socijalizma kao dijametralna suprotnost aktuelnoj i bezalternativnoj budućnosti liberalnog kapitalizma. U tom kontekstu, fabrikuje se predstava da je svet najzad pronašao svoj ekvilibrijum, te da se postepeno vraća na put s koga su ga privremeno udaljili „totalitarni režimi“.

S obzirom na to da antitotalitarni ideolozi nisu uspeali da osmisle nove teorijske temelje uz čiju pomoć bi se legitimisao novi poredak, iz rukava izvlače stari i dokazani antitotalitarni koncept. Oni sada tvrde da je istorija napokon završena, totalitarizam je izgubio bitku od strane najboljeg od svih sistema, odnosno liberalnog kapitalizma. Dakle, naivna apologetska promocija vrednosti i dostignuća zapadne civilizacije prosto nije dovoljna. S obzirom na to da uspeh svakog političkog poretka u pravdanju pobeđe nad protivnikom zavisi i od njegove sposobnosti da protivnika pokaže u što gorem svetlu, nije neobično to što je nakon 1991. godine pojačan tempo moralnog urnisanja nominalnog socijalizma, iako je on već bio stvar prošlosti.

Dakle, raspad SSSR nije rezultirao objektivnijim tumačenjima propagolog sistema, nego upravo suprotno: događaj je simbolizovao nezaustavljivo i „enormno povećavanje atraktivnosti“ (Molnar, 2000) starih historiografskih paradigmi iz perioda Hladnog rata za koje se verovalo da su prevaziđene. Dok je u Nemačkoj kritika „totalitarne prošlosti“ nacizma i socijalizma imala važnu ulogu u procesu reujedinjenja nacije, u Francuskoj, pre svega Fransoa Fure i Stefan Kurtoa, bivši levičari, nastoje da definitivno demaskiraju „komunističku iluziju“ i „antifašističke tabue“ (pa i mit Francuske buržoaske revolucije), uz pomoć kojih je, po njihovom mišljenju, rezistirao „komunistički totalitarizam“ u ovoj zemlji. Naravno, cilj toga je osporavanje bilo kakve postkapitalističke alternative. Kako su komunisti bili važan šraf

Pokreta otpora, što im je u velikoj meri davalo politički legitimitet u posleratovskom razdoblju, francuski antitotalitaristi treće faze su putem obnove konzervativnih teorija o totalitarizmu želeli da na prvom mestu „demitologizuju“ upravo komunistički antifašizam.

Summa summarum: Društveni uticaj antitotalitarne ideologije u Francuskoj bio je izrazito nestabilan i direktno uslovljen instrumentalizacijom koncepta antitotalitarizma u različitim periodima i od strane različitih političkih i intelektualnih grupa. Rečena instrumentalizacija i njena socijalna upotreba bile su direktno usklađene s potrebama i interesima određenih političkih grupacija. U tom ključu, antitotalitarna ideologija u Francuskoj uglavnom je oduvek bila ogoljeno sredstvo u borbi protiv nominalnog socijalizma i radikalne etatiističke levice.

Zaključna razmatranja

Totalitarizam je, posebno nakon sloma nominalnog socijalizma, jedna od onih često korišćenih reči koja se podrazumeva i u vezi s kojom se ne podstiče interesovanje za stvarnom diskusijom. Na osnovu svega rečenog, jasno je da centralno mesto polemike o antitotalitarizmu zauzima neizbežno pitanje poređenja nemačkog fašizma i nominalnog socijalizma. Iako nije teško uočiti neke zajedničke karakteristike nacizma i nominalnog socijalizma (kao što bismo formalne sličnosti mogli da tražimo i nađemo u uporednoj analizi nominalnog socijalizma i liberalnih demokratija, ili pak između liberalnih demokratija i nacifašizma), moramo da konstatujemo da je „totalitarni režim“ koji se redukuje na elemente o kojima govore sveštenici antitotalitarnosti, u najmanju ruku statičan i osakaćen od stvarnih sadržaja. Iz do sada navedenog, jasno je da se on, kao idealno-tipski model, na čemu insistiraju brojni antitotalitaristi suočeni s nijansiranim kritikama, ograničava na jednu ispraznu, apstraktnu i besadržajnu formu koja ima malo ili nimalo dodira sa realnim životom u targetiranim sistemima. Upravo je to jedan od razloga zašto su svi ozbiljni analitičari, pogotovo socijalni istoričari i sociolozi, koji su želeli da razumeju sovjetsko i nemačko društvo izvan totalitarne fasade, morali da iskorače iz tog živog blata spoljnih sličnosti između dva sistema. Kako pokazuju brojna istraživanja iz oblasti istoriografije, pokušaji da se dokaže totalna kontrola društva i individua od strane vlasti (što je i glavni argument zašto se uopšte rečeni sistemi nazivaju totalitarnim), više su u duhu literarnih fantazija koje se mogu pronaći u beletristici Džordža Orvela, nego što imaju bilo kakvih dodirnih tačaka s realnim funkcionisanjem socijalističkih, pa čak i fašističkih/nacističkih režima.

Upravo zbog neistoričnosti i ideološkog karaktera koncepta antitotalitarizma, među režimima koji su obeležavani totalitarnom stigmom, u teoriji se ne pominju samo SSSR, nacistička Nemačka i fašistička Italija, nego i Peru za vladavine Inka, Persijsko carstvo, Vizantija i Rimski imperija za

vladavine Dioklecijana, Platonova država, Kina – ne samo socijalistička već i u doba dinastije Čin, SAD kako 1960. tako i 1840, spartanska država, Hobsov Levijatan, Japan iz perioda Tokugava šogunata, Ženeva pod Kalvinom (Kuljić, 1983: 11), Francuska pod Lujem XIV, ali i posleratna švedska država blagostanja⁷. Osim toga, koncept antitotalitarizma, zbog svoje popularnosti, na globalnom planu jedan je od razloga brojnih zabluda koje su obeležile savremenu istoriju. Nije da je on potpuno neupotrebljiv za razumevanje pojedinih segmenata i perioda različitih društveno-ekonomskih formacija, pa tako i nacifašizma i nominalnog socijalizma, ali njegova upotreba je ograničena, a njegovo korišćenje zahteva i neke preduslove. Ukratko, rastrzan na ovaj način, a s obzirom na to da ne vredi ništa kod svojih najgorljivijih liberalnih zastupnika ako ne predstavlja antagonistički deo para sa liberalizmom, možemo samo da konstatujemo izrazito beskoristan i štetan karakter analiziranog koncepta antitotalitarizma. Zbog svega toga, treba potpuno odbaciti saznanje sterilni antitotalitarni moralizam i antitotalitarnu ideologiju kao beskorisna i štetna oruđa za razumevanje i objašnjenje kompleksne društvene stvarnosti XX veka, te definitivno završiti s konceptom antitotalitarizma kao kvazinaučnom kategorijom par excellence.

⁷ „Švedani su pioniri novog totalitarizma. Oni predstavljaju primer onoga što nas čeka ako se odlučno ne opiremo kontroli i centralizaciji, i ako zaboravimo da politička moć nikako ne može biti delegirana (...). Novi totalitaristi koji se oslanjaju na ubeđivanje i manipulaciju čak su efikasniji od starih, koji su koristili snagu“ (Huntford, 1975: 251).

LITERATURA

Altiser, Luj. 2009. Ideologija i državni ideološki aparati. Loznica: Karpos.

Arendt, Hannah. 2002. Les origines du totalitarisme. Paris: Gallimard.

Aron, Raymond. 1965. Démocratie et Totalitarisme. Paris: Gallimard.

Bongiovanni, Bruno. 2008. Le totalitarisme: le mot et les choses. In: Prezioso, Stéfanie et all. «Le Totalitarisme en question». Paris: L'Harmattan. 27-41 p.

Chambarlhac, Vincent et all. 2005. Histoire documentaire du parti socialiste. Tome II : la maison socialiste. Dijon: EUD.

Christofferson, Michael. 2009. Les intellectuels contra la gauche: l'idéologie antitotalitaire en France, 1968-1981. Marseille: Agone.

Combe, Sonia (en coll.). 1991. Ozerlag 1937-1964. Li systeme du Goulag. Paris: Autrement.

Courtois, Stéphane (ed.). 1997. Le livre noire du communisme. Crimes, terreur, répression. Paris: Robert Laffont.

Đurić, Mihajlo. 1997. „Preobražaji pojma ideologije“, u: Mit, nauka, ideologija. Izabrana dela. Beograd: Službeni list i Tersit

Flere, Sergej. 2012. Da li je Titova država bila totalitarna? Političke perspektive, 5(1), str. 1-21.

Furet, François. 1995. Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle. Paris: Calmann-Lévy / Robert Laffont.

Gleason, Abbott. 1995. Totalitarianism. The Inner History of the Cold War, New York i Oxford: Oxford University Press.

Ilić, Vladimir. 1996. MARXISMUSSTREIT: Rekapitulacija. Sociologija, Vol. XLI, N°4. 499-530 p.

Hejvud, Endru. 2004. Politika. Beograd: Clio.

Huntford, Roland. 1975. Le nouveau totalitarisme, Paris: Fayard.

Kuljić, Todor. 1983. Teorije o totalitarizmu. Beograd: IIC SSO.

Kuljić, Todor. 2001. Istorijsko-društvena kritika TOT. Sociologija, Vol. XLIII, N°1. 27-58 p.

Kuljić, Todor. 2002. Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Kuljić, Todor. 2011. Smrt kod levice i desnice: prilog kritici antitotalitarne tanatologije. Filozofija i društvo, Vol. 22, N°4.

Landa, Išaj. 2014. Uvod u „ŠegrtoV čarobnjak: Liberalna tradicija i fašizam“ (online). <http://društvenaanaliza.blogspot.fr/2014/06/uvod-u-slugin-carobnjak-liberalna.html>

Losurdo, Domenico. 2004. Pour une critique de la catégorie de totalitarisme. Actuel Marx, Vol. I, N° 35. 115-147 p.

Martelli, Roger. 2012. Pour en finir avec le totalitarisme. Paris: La ville brule.

Milosavljević, Olivera. 2010. Savremenici fašizma. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Mladenović, Ivica. 2014. Društvena funkcija antitotalitarnog diskursa u Francuskoj: istorijsko-sociološka perspektiva (online).

https://www.academia.edu/6950059/Drustvena_funkcija_antitotalitarnog_diskursa_u_Francuskoj_istorijsko-socioloska_perspektiva
Molnar, Aleksandar. 2000. Totalitarna vlast i modernizacija, Sociologija, Vol. XLII, N°1.

Popović, Mihajlo. 1997. Totalitarni sistemi: zašto se raspao socijalizam?. Beograd: Plato.

Prezioso, Stéfanie et al. 2008. Le Totalitarisme en question. Paris: L'Harmattan.

Stanovčić, Vojislav. 2006. Politička teorija, Tom I, Beograd: Službeni glasnik.

Sarti, Roberto. 2011. „Proces privatizacije u Italiji“, u: Željko Popović i Zoran Gajić (pr.) Kroz tranziciju. Prilozi teoriji privatizacije, Novi Sad: AKO.

Traverso, Enzo. 2008. Le totalitarisme. Usages et tabus d'un concept. In: Prezioso, Stéfanie et al. (dir.) Le Totalitarisme en question. Paris: L'Harmattan. 11-27 p.

Vratuša-Žunjić, Vera. 2007. „Ideologija“, U: Aljoša Mimica i Marija Bogdanović (pr.) Sociološki rečnik, str. 181-183.

Wippermann, Wolfgang. 2010. Sistema totalitario, In: Total extrem. Die (neue) Funktion der Totalitarismus - und Extremismus - Ideologien, Berlin: ALB. 39-46 p. (prevod na srpski: <http://www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/tekstovi/wippermann-wolfgang-totalitarni%20sistem.pdf>)

Totalitarni sistem

O kritici ideologije totalitarizma

Wolfgang Wippermann

Oni hoće da uvedu "sistema totalitario" (totalitarni sistem) u Italiji, prozvao je antifašista Đorđo Amendola samozvanog dučea italijanskih fašista Benita Musolinija, u novembru 1923. godine U to vreme se Musolini, koji je tek godinu dana bio na vlasti, nalazio daleko od ostvarivanja te ideje. Ipak, ni kasnije mu nije uspelo da u potpunosti ili bar delimično obuzda konkurente, koji su hteli vlast za sebe: Crkvu, krunu, vojsku i, na kraju ali ne manje važne, industrijalce i druge kapitaliste. Uprkos svemu tome, Musolini nije odustao, zbog toga i nije probao da pobije Amendolin napad, već je čak ponosno objasnio da njegov cilj stvarno jeste uspostavljanje „stato totalitario“, totalitarne države. Tako je iz antifašističkog šlagvorta nastalo fašističko obeležje, koje su sami za sebe izabrali.

Antifašisti okupljeni oko Đorđa Amendole nisu hteli to da trpe, zbog čega su svoj napad dopunili poređenjem fašističkog sa boljševičkim sistemom. Oba „totalitarna sistema“ predstavljaju, kako je to Amendola formulisao, „totalitarnu reakciju na slobodu i demokratiju“. Liberal Frančesko Niti se složio sa Amendolom i pretpostavio da se fašizam i boljševizam ne zasnivaju na suprotstavljenim načelima, već na „istovetnom poricanju načela slobode i reda.“ Vođa od fašista zabranjene katoličke Partei dei Popolari Lui i Sturco ovo izjednačavanje levice i desnice objasnio je jednostavnom formulom, pri čemu je fašizam okarakterisao kao „desničarski boljševizam“, a boljševizam kao „levičarski fašizam“.

Teško da je bilo šta tačno u ovim pretpostavkama. Fašistička država u Italiji nije imala „totalitarni“ karakter, ni tada, ni kasnije. Njegova sličnost sa boljševičkim sistemom nikada nije dokazana. Neologizmi kao što su „totalitaran“ ili „totalitarizam“ su, bar tada, korišćeni za političko obračunavanje. Po mom mišljenju, oni su to ostali do današnjeg dana. Drugi autori se ne slažu sa mnom. Oni govore o „teoriji o totalitarizmu“ tj. naučnoj disciplini, koja može imati pravi teoretski karakter, samo ukoliko se može dokazati. Šta je totalitarizam u stvari: termin za političko razračunavanje i ideologija ili naučno utemeljena teorija?

Poređenja, koju su pravili Oto Bauer, Georg Deker, Aleksander Šifrin i drugi nemački i austrijski socijaldemokrati, izme u italijanskog fašizma i

sovjetskog boljševizma, bila su teoretskog karaktera. Oni su se pri tom oslanjali na Marksovu i Engelsovu teoriju o bonapartizmu. Totalitarizam nije ni pomenut. Uostalom, ova poređenja kasnije nisu nastavljena. Nemačke socijaldemokrate su termin „totalitarno“ upotrebljavali u političkoj borbi, dok su dvadesetih i tridesetih godina omražene komuniste nazivali Kocima (Kozis, komunjarama), i time ih stavljali na isti nivo sa nacistima (Nazis, nacošima). Uostalom, oni i jesu bili „braća po oblačenju“. Time su pokušali da odgovore na pojam „socijalfašizam“, koji su komunisti koristili da bi socijaldemokrate uporedili i izjednačili sa fašistima.

Prve naučne ili samoproklamovane naučne teorije o totalitarizmu obradili su američki politikolozi još krajem tridesetih godina 20. veka. One su pre svega imale antikomunističku funkciju. Kada su ova dva „totalitarizma“ u septembru 1939. napala i potom i podelila Poljsku izme u sebe prema odredbama pakta Staljin-Hitler, usledile su oštre reči protiv komunizma, ali nikakva konkretna akcija. Britanija i Francuska su obavile rat samo Hitlerovoj Nemačkoj. Dve godine kasnije je došlo čak i do saveza, uključujući i SAD, sa „totalitarnim“ SSSR-om na čijem je čelu bio Staljin.

Ove političke odluke su se odmah odrazile i na političke nauke. Istraživanje o totalitarizmu se munjevitom brzinom prilagodilo novim dešavanjima, da bi 5 godina kasnije, nakon izbijanja Hladnog rata, ponovo bilo opšte prihvaćeno. Ovakva variranja i promena političkog kursa za 180 stepeni nagoveštavaju koliko teorija o totalitarizmu ima ideološki karakter i političku funkciju, i pored toga što se uzaludno radilo na uspostavljanju njenog naučnog karaktera. Ona je bila i trebala je da posluži kao ideološko oružje i u Hladnom ratu. U sadržinskom smislu možemo je podeliti na tri forme.

Treba pomenuti istorijske pokušaje da se moderni fenomeni i totalitarizam objasne uz pomoć ranijih političkih pojava. Izraelski istoričar Jakob Talmon je smatrao da totalitarizam 20. veka ima korene u Velikoj Francuskoj revoluciji iz 18. veka. Ervin Faul je duhovnog vo u totalitarizma video u firintinskom političaru i teoretičaru Nikoli Makijaveliju (1469-1527), zbog čega bi totalitarizam trebalo označiti kao varijaciju (degeneraciju) „makevijalizma“. Jedna od najmaštovitijih, filozofski i naučno sve aktuelnija teorija o totalitarizmu, potiče od Eriha, tj. Erika Fegelina (kako se zvao nakon odlaska u Ameriku). Fegelin zalazi još dublje u prošlost, tražeći korene današnjeg totalitarizma prvo kod Kromvela, potom kod srednjovekovnih jeretičara, i na kraju kod jednog egipatskog faraona, čiju ženu, tj. njenu bistu svi danas znaju - Nefertiti. Njen muž, danas poznat samo nekim egiptolozima, Amenofis IV, nazvao je sebe Ehnaton, nakon što je ukinuo egipatski panteon i zamenio ga kultom jednog boga, boga sunca, za čijeg je zemaljskog predstavnika izabrao sebe. Ehnaton je bio prvi, ali ne i jedini zemaljski vladar koji je spojio

državnu i religijsku sferu i stvorio ono što se naziva „državnom religijom“. Pošto su mnogi moderni „totalitarni“ lideri pokušali da religiju podrede državi, moderni totalitarizam se može smatrati „političkom religijom“.

Istina je da su svi moderni fašistički i komunistički dikatori pokušali da legitimišu svoju vladavinu uz pomoć određenih kvazireligijskih sredstava. Oko Musolinija, Hitlera, kao i Staljina i Maoa, stvarao se, slikovito rečeno, kult vođe. Iako ni jedan od njih nije obožavan kao bog ili ukinuo bilo koju religiju. Institucije tradicionalne crkve su uništene pre svega u Sovjetskom savezu i Kini, dok su njihovi predstavnici i sledbenici žestoko progonjeni. I pored svega se ipak ne može govoriti o eliminaciji ili čak zameni jedne religije drugom.

O „političkoj religiji“ se može govoriti, ne kada politika utiče na religiju već obrnuto, onda kada religija utiče na politiku i podređuje je njenim dogmama. Onda se to naziva fundamentalizmom. Fundamentalistički pokreti i režimi i hrišćanskog i muslimanskog karaktera nisu postojali samo u prošlosti, već postoje i danas. Neki od njih upravo prerastaju u fundamentalističko-fašističke i mogli bi da nastave da to čine i u budućnosti. To je ipak druga tema kojom se ovde nećemo baviti. Umesto toga, okrenimo se jednom drugom smeru istraživanja totalitarizma, kojeg predstavlja samo jedna osoba: Hana Arent.

Kapitalno delo Hane Arent „Poreklo totalitarizma“ nije trebalo da se bavi problematikom totalitarizma, što čini tek u trećem i četvrtom delu. Arentova se u prva dva (i mnogo kvalitetnija) dela vrlo opširno i isključivo bavila elementima i poreklom nacionalizma. Tu je s jedne strane tematizovala antisemitizam, a s druge strane imperijalizam. Ova politička i ideološka strujanja su mogla da dovedu do stvaranja nacističke države, koji je ona objasnila kao „totalitarni režim na osnovama teorije rasa“. Potom je u trećem delu svoje knjige nacionalsocijalističku državu uporedila i poistovetila sa boljševičkom. Kod oba režima radi se o formama jednog te istog tipa. Preduslov za nastajanje ovakvog kvalitativno novog tipa države jesu (navodno) „propadanje vladajuće klase“ i usitnjavanje i dezorijentisanje „masa“. Njene karakteristike su neobuzdano nasilje (teror) i ideologija „koja ne propagira ono što jeste, već ono što nastaje i prolazi“.

Toliko o teoriji. Da li je tačna? Možemo pomenuti neke od sumnji. Kritički se može primetiti, da Arentova nedovoljno pravi razliku između ideologije „istorijskog materijalizma“ i fašističkog „rasizma“. Svakako se ne može porediti nacističko utemeljenje na „zakonima prirode“ sa priznanjem koje su boljševici odali marksističkom učenju o zakonitosti istorijskog razvitka. „Učenje o klasnoj borbi“ se potpuno razlikuje od darvinističkog učenja o

pravu jačeg, koje su nacisti preuzeli. Iz toga sledi da se takođe ne sme, kako je Hana Arent predložila, poistovetiti „uništenje manje vrednih rasa i individua i onih koji nisu sposobni za život“ sa „uništenjem klasa“.

Ovo izjednačavanje fašističke i komunističke ideologije vodi potom pogrešnom shvatanju funkcija i ciljeva terora u oba „totalitarna režima“. U Sovjetskom savezu na čelu sa Staljinom su progonjeni ne samo istinski protivnici već i pripadnici određenih klasa koji su iz bilo kog razloga bili procegnjeni kao neprijatelji. U Hitlerovoj Nemačkoj je bilo, u poređenju sa Sovjetskim savezom, manje političkih protivnika, ali su zato milioni ljudi okarakterisani kao „rasno manje vredni“ i „opasni“.

Zato se i mora praviti razlika između „gasnih komora Trećeg rajha i koncentracionih logora Sovjetskog saveza“. Arentova je, s druge strane, oba oblika nasilja podredila istom cilju, kada je pretpostavila da su i komunistički i nacistički logori korišćeni kao laboratorije. U njima je eksperimentalnim putem dokazivano da li je glavni postulat totalitarnih sistema uspešan: ljudima se u potpunosti može vladati. Ne! U nacističkim koncentracionim logorima i fabrikama smrti se nije radilo o vladanjem nad ljudima, ili generalnoj nepotrebnosti ljudi, već o uništenju pripadnika konkretnih rasa. Postoji još slabosti i grešaka u delu Hane Arent, za šta pre svega treba kriviti tadašnje stanje u nauci. Na nezadovoljavajućem nivou su bila posebno istraživanja o Sovjetskom savezu. Zbog toga se ne moramo dalje baviti ovim njenim delom, jer se ovaj klasik, iako vrlo visoko cenjen, očigledno malo čita, ima skoro nikakav odjek kod čitalaca, a često je i pogrešno interpretiran.

Dalja istraživanja o totalitarizmu bila su, i još uvek su u znaku teorije o totalitarizmu, koja se može pronaći u knjizi, u prevodu na nemački „Totalitarna diktatura“. Napisali su je američki politikolog i kasniji savetnik predsednika Zbignjev Bržežinski i Nemaac Karl Joahim Fridrih, inače vatreni pobornik i glasnogovornik Karla Šmita i takozvane „institucionalne diktature“.

Za razliku od dotadašnjih teorija, Fridrih i Bržežinski su odustali od analize fenomena totalitarizma na istorijskim osnovama, i napravili su jedan političko-naučni model koji je vrlo malo utemeljen na empirijskom istraživanju i bez poređenja različitih pojava oblika totalitarizma. Šta jeste ili bolje rečeno šta bi totalitarizam trebao da bude, jednostavno je objašnjeno. Države su okarakterisane kao totalitarne (partije nisu ni pomenute), kada se temelje na: 1. ideologiji, 2. teroru, 3. monolitnom jednopartijskom sistemu, 4. dirigovanoj privredi, 5. monopolu nad naoružanjem i 6. monopolu nad medijima.

Određene tvrdnje u samom modelu su potpuno pogrešne ili bar problematične, kao što je izjednačavanje fašističke rasne sa marksističkom klasnom ideologijom, koja je već pomenuta kod Arentove. Slično kao kod nje su

Fridrih i Bržežinski ovu činjenicu potkrepi sa malo dokaza, kao što je onaj da je nasilje u fašističkim državama bilo upereno protiv drugih rasa, a u komunističkim režimima protiv „neprijateljskih klasa“. Sledeći aspekti modela od 6 tačaka, ne samo da su problematični, već su i potkrepljeni sa vrlo malo dokaza.

Kada se bliže pogleda ovo ne tako novo istraživanje o nacionalizmu, pitanje je, da li je u Nemačkoj stvarno bio uspostavljen monolitan jednopartijski režim. Navodna „firerova država“, koja je tako predstavljena u medijima, nije bila zatvorena, već je bila obeležena borbama konkurenata za vlast, zbog čega nikako ne možemo reći da je imala monolitni, već politokratski karakter. Pretpostavka da je i u nacističkoj Nemačkoj i boljševičkoj Rusiji postojala dirigovana privreda, ne samo da izaziva sumnju, već je i pogrešna. O tome se ne mora dalje ni govoriti. Za razliku od Sovjetskog saveza, privreda u Nemačkoj nije prešla u državne ruke i ostala je do samog kraja manje ili više samostalna. Što se tiče tačke pet „monopol nad naoružanjem“, ovim politikolozima bi verovatno već trebalo da bude poznato, da sve države, čak i demokratske moraju da imaju monopol nad oružjem. U čitavom modelu je samo šesta tačka ispravna: fašističke i komunističke države jesu imale monopol u medijima, samo što ga nisu mogli sprovesti uvek i do kraja.

Glavna slabost ove teorije nalazi se zapravo u njenom idealnotipskom karakteru i težnji ka objašnjavanju savršene totalitarne države (koja nikada nije postojala). Zbog toga uz pomoć ovog modela konkretni režimi u Nemačkoj i Sovjetskom savezu nisu mogli biti objašnjeni. Dok se fašistički režim još više radikalizovao, što je omogućilo holokaust, ali i dovelo do njegovog propadanja, u Sovjetskom savezu je došlo do razilaženja unutrašnjih i spoljašnjih političkih činilaca nakon Staljinove smrti 1953. godine i XX Sednice KPSS 1956. godine. Nakon destaljinizacije, Sovjetski savez nije više bio ono, što je bio na čelu sa Staljinom. Ostao je do kraja diktatura, ali sa jako malo dodirnih tačaka sa fašističkom diktaturom, uništenom 1945. godine.

Sve ove činjenice su naravno bila poznate istraživačima totalitarizma na Zapadu. Promenjena istraživanja se nisu mogla prilagoditi nepromenljivoj teoriji, tako da je u svim zapadnim državama polako došlo do udaljanja od doktrine totalitarizma. U okviru istraživanja o nacionalsocijalizmu se ove teorije nisu više primenjivale i potisnule su ih teorije o fašizmu. Bar što se tiče Nemačke šezdesetih i sedamdesetih godina. Čak i u istraživanjima o komunizmu se se pokazali kao bezuspešni pokušaji primene teorije o totalitarizmu ili dokazivanja totalitarnog karaktera država istočnog bloka u poređenju sa fašističkim državama. Ovo se poklopilo sa specifičnim političkim momentom: politička funkcija ideologija o totalitarizmu je bila suvišna u politici pomirenja me u svetskim silama nakon Hladnog rata.

Zato je bila još čudnija renesansa teorije totalitarizma nakon propadanja takozvanog istočnog bloka. S jedne strane, jer teoretičari totalitarizma nisu predvideli ovakav pad istočnog bloka bez borbe. S druge strane, jer je glavni politički protivnik i arhineprijatelj „slobodnog sveta“ nestao sa političke scene. Zašto je onda ova teorija ponovo postala aktuelna, kada je naučnim putem više puta pobijena i pokazala se kao politički nefunkcionalna?

Možda se ovde radi o pobeđničkom uskliku zbog neočekivane pobjede u Hladnom ratu, a pogotovo zbog rezultata utrkivanja između Zapadne Nemačke i DDR-a? A možda je reč o novoj političkoj strategiji: starim teorijama o totalitarizmu trebalo je potisnuti Levicu u ugao totalitarizma i ne dozvoliti joj da govori?

Svaki pokušaj kritike stvarnog stanja demokratije se javno izvrće ruglu, a sve težnje da se ono poboljša i unapredi u humanije društveno uređenje, se žigošu kao utopijske i totalitarne. Na taj način bi trebalo da se skrene pažnja sa stvarnih opasnosti, koje prete demokratskom uređenju. Upravo je ovo fašizam. Pri tom se misli na postojeće fašističke i pokrete koji tek nastaju, a u javnosti se stručno nazivaju „desno ekstremistički“ ili „desno populistički“. Uz to postoji i opasnost „fašizma od gore“, tj. postepene razgradnje demokratije i stvaranje države „velikog brata“. Oba se dešavaju da bi se navodno zaštitila demokratija, a vode upravo suprotnom – novoj diktaturi. Ona bi imala mnogo sličnosti sa nekim starijim diktaturama koje su upravo uspostavljene „od gore“. Mora se upozoriti i na fundamentalistički fašizam, koji se javlja u obliku religijskog fanatizma, jednako i hrišćanstva i islama. One se ne mogu izbeći slepim držanjem za teoriju o totalitarizmu i time što će se svesno poricati njihovo postojanje. Ovo je nova funkcija starijih totalitarističkih ideologija.

Prevod: Jovana Ivanović

Korektura i adaptacija: Petar Atanacković

Napomena: Tekst preuzet iz knjige: Total extrem. Die (neue) Funktion der Totalitarismus – und Extremismus – Ideologien, Berlin: ALB, 2010, 39 – 46.

TREĆE POGLAVLJE

ANTITOTALITARNI REVIZIONIZAM

Svi antikomunisti su tigrovi od papira

Primož Krašovec

U devetnaest godina, koliko je prošlo od njenoga raspada, bilo je sjećanje na Jugoslaviju ako već ne temeljni, onda barem značajan sastojak ideoloških bitaka novih vladajućih klasa. Zajedno sa državnim socijalizmom u univerzitetskom prostoru ukinut je i marksizam kao osnovna znanstvena paradigma u društvenim znanostima i humanistici – ulogu pisanja o povijesti tako su preuzeli novi ili konvertitski, nekada socijalizmu odani povjesničari i povjesničarke, a marksizam su nadomjestile nove, drugačije paradigme pisanja povijesti, tijesno povezane s proizvodnjom nacionalne supstance, tog glavnog ideološkog projekta novih političkih elita u novonastaloj poluperifernoj kapitalističkoj nacionalnoj državi. U parlamentarnom prostoru stranke ljevice su šutjele o povijesti socijalističke Jugoslavije, osim u trenucima kada je to bilo moguće ukomponirati u novi demokratski konsenzus (borba protiv fašizma tako je prihvatljiva – socijalna revolucija i njene povijesne posljedice ne), dok je desnica oduševljeno prigrabila revizionistički diskurs nove službene historiografije, te je u vezi socijalističke prošlosti vodila revanšističku simbolnu politiku (pomirbeno iznuđivanje, izjednačavanje žrtava kolaboracije i revolucije), zahtijevala dosljednu i često apsurdnu denacionalizaciju (vraćanje nekretnina namijenjenih javnim uslugama ili kulturnoj proizvodnji u privatno vlasništvo), te čak lustraciju. Parlamentarna ljevica nije se oduprla toj ofenzivi – u prostoru službene politike, uz asistenciju većine masovnih medija i univerzitetskih odsjeka za povijest, tako je antikomunistički revizionizam postao prevladavajući način sjećanja na socijalističku Jugoslaviju.

Povijest krvave diktature

Taj diskurs pripovijeda historiju krvi, ubojstava nedužnih, tugovanja, razbijenih obitelji i uništenih života. Radi se o morbidnoj, krvlju, ubijanjem i mrtvima opsjednutoj pripovijesti o krvoločnim komunistima, šačici barbara željnih vlasti, koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata nelegitimno i nelegalno preuzeli vlast, te nakon rata pobili svoje političke i vojne protivnike. I kasnije su zatirali, zatvarali, mučili i ubijali sve disidente, sve one koji bi mogli ugroziti njihovu totalnu i totalitarnu strahovladu. Radi se o diskursu rata koji nikada nije stvarno završio, koji je, sakriven ispod naizgled mirne i uređene društvene površine¹, divljao sve do osamostaljenja Slovenije.

¹ »Vrijeme druge Jugoslavije je vrijeme permanentnog građanskog rata partije protiv vlastitog naroda« (Jože Dežman, Poštivanje spram pokojnih predaka temelj je za današnje međusobno poštivanje, u: *Ognjišće*, jun 2005). Ovakav tip diskursa i takav način razumjevanja povijesti nije nov – njegove srednjovjekovne i ranomodernne oblike analizirao je Michel Foucault (*Society Must Be Defended*, Penguin, London 2004, 43-62; usporedi i srpski prijevod Mišel Fuko: *Treba braniti*

Ovaj diskurs predstavlja se kao konačno dočekana pobuna povijesti onih koji su bili utišani i pobijeni u vrijeme komunizma, kao mračna istina komunističkog projekta Jugoslavije. Usredotočen je isključivo na nasilje vlasti. Revizionističke povjesničare i povjesničarke, zaposlene brojanjem kostiju, ne zanima ni jugoslavenska ekonomska povijest, niti povijest njenih socijalnih politika, već samo tajni rat barbarskih vladara protiv nedužnog naroda. Ti barbari sakrili su dokaze o svojim zločinima u skrivene arhive i podzemne robove, pobili ili pozatvarali one koji su za te zločine znali, te se služili lažima i medijskom manipulacijom da bi zaveli javnost i prikrili svoje zločine. Na toj osnovi oblikuje se klasična figura herojskog disidenta – u suprotnosti s prepredenim, ciničnim, nesavjesnim i nasilnim komunistima, disident je pošten, istinoljubiv, moralno čist i duboko humanistički – i paranoične “teorije” o komunističkom kontinuitetu, udbomafiji i dubokoj državi.

Kada je istina o komunističkom režimu, ta žalosna priča o beskonačnoj (usprkos najvećih napora brojača kostiju) mucu žrtava totalitarizma – u obliku iskopanih domobrantskih² kostiju, nađenih dokumenata iz tajnih arhiva i usmene povijesti preživjelih žrtava komunističkog terora – na kraju razotkrivena, slijedi zahtjev za osvetom (revanšistički moment revizionističkog diskursa), za ispravljanjem nepravdi i uklanjanju ostataka totalitarnog režima. Ovaj zahtjev zgodno koincidira s neoliberalnim ekonomskim mjerama novih, postsocijalističkih političkih elita, pa na terenu “popravljanje nepravdi iz vremena totalitarizma” izgleda kao privatizacija nekadašnjeg društvenog vlasništva (banaka i drugih značajnih financijskih institucija, industrije) i javnih službi (zdravstva, školstva, javnog prometa), smanjivanje materijalnih socijalnih standarda i denacionalizacija nekretnina. Revizionistička historiografija je dakle jedna od osnovnih ideoloških legitimacija tranzicijskih neoliberalnih “strukturnih prilagodbi”. To je očito i iz klasne pozicije, s koje je pisana – ne da se samo kloni ekonomske i socijalne povijesti socijalističke Jugoslavije, koja je povijest iznimnog poboljšanja materijalnog standarda, radničkih prava te životnih i radnih uvjeta radničkih klasa. Ona umjesto toga nudi pojedinačne primjere tragičnih gubitaka privatnog vlasništva nad tvornicama³ u procesu nacionalizacije i proganjanja pojedinih malograđanskih inteligenata. Brine ju dakle načeto materijalno i duhovno blagostanje građanstva i malograđanstva, ali ne i popravljen materijalno i duhovno blagostanje radništva (kojega je uvjet određena mjera revolucionarnog nasilja, u namjeri da se organizira egalitarnije društvene i političke odnose), zatiranje slobodnih poduzetnika i slobodnih duhova, ali ne i povijest praksa jednakosti i solidarnosti u Jugoslaviji.

društvo, Svetovi, Novi Sad 1998.).

² Izraz ‘domobranci’ u slovenačkom kontekstu označava kolaborante okupatora, poput ustaša u Hrvatskoj (op.p.)

³ Vidi: Jože Žontar, *Kaznovana podjetnost*, Nova revija, Ljubljana 2005.

Druga značajna ideološka funkcija revizionizma je rehabilitacija kolaboracije s fašizmom – opet prikladno baš u vrijeme ponovne državne kolaboracije s nekim fašističkim politikama EU (vizni režim za neke države nastale iz bivše Jugoslavije, shengenski granični režim, zatvaranje prebjega u “domove za strance”, policijski nadzor i nasilje nad migrantima, državno zatvaranje očiju pred i toleriranje iskorištavanja migrantskih radnika bez papira, koji rade u Sloveniji na crno i bez ikakvih političkih prava ili socijalne sigurnosti, te i autonomne i autohtone fašističke mjere, kao što je bio izbris). Rasni i nacionalni šovinizam tako postaju dio službenog i legitimnog javnog diskursa, po ideološkoj formuli koje je najsrčanija proponentica Spomenka Hribar (šovinističke eskapade u parlamentu i u znanstvenim monografijama⁴ doduše su djelo njenih prostijih suputnika, ali poštenjačka pomirbena ideološka formula Hribarove upravo je ono što osigurava pomirenje između takvih ispada i liberalnog političkog prostora, u kojem bi oni morali biti načelno neprihvatljivi – kada teži narodnom pomirenju Spomenka Hribar u stvari spontano radi za pomirbu između otvoreno fašističkog i deklarirano liberalnog diskursa, koji se, kada baš ne briše ili ne zatvara tuđince u narodnom tijelu, zasniva na vrijednostima slobode i ljudskih prava) – ako je moguće misliti NOB bez revolucije, ako ga je moguće odvajati do te mjere da je moguće opravdavati samo patriotsku borbu za nacionalno (a ne i ekonomsku, socijalnu i političku) oslobođenje, te ujedno osuditi njegov revolucionarni dio, onda ista operacija mora vrijediti i za domobranstvo. Domobranstvo tako možemo razlikovati od fašizma, afirmirati njegov patriotski, a odbaciti njegov loš, fašistički dio.

Tu nastupaju “teorije” o totalitarizmu – kako fašizam, tako i komunizam su totalitarni, dok su patriotizam i narodnjaštvo prihvatljivi.⁵ Ta operacija široko otvara vrata revizionističkim rehabilitacijama kolaborantskog domobranstva, pa ono više nije neraskidivo povezano sa fašizmom, već je sad depolitizirani narodnjački pokret. Zajedno sa narodnjaštvom povijesnog domobranstva tako se legitimira i etno-šovinizam današnje nacionalističke desnice, deklariranih nasljednika domobranstva, te kompradorska servilnost (i, kao u primjeru izbriisa, čak iznimna politička inventivnost) cjelokupne političke klase (kako desnice tako i ljevice) pri izvođenju rasističkih administrativnih direktiva EU.

⁴ Vidi: Rastko Močnik, Zgodovinopisje kot identitetna vednost, u: Lev Centrih, Primož Krašovec i Tanja Velagić (ur.) *Oddogodenje zgodovine*, ZAK, Ljubljana 2008, 39-58.

⁵ »Danas pokušavaju, u obrani pred napadima desničara (koji demoniziraju revoluciju i zato dokazuju da su partizani pored narodnooslobodilačke borbe izvodili i revoluciju), neki »zagovornici« partizanstva protjerati iz sjećanja na partizanstvo svaku sjenku revolucije, pa ističu da se radilo o »čistoj« narodnooslobodilačkoj borbi, pri čemu zaboravljaju da je već »narodnooslobodilačka borba« bila izrazito revolucionaran koncept. (Tako je moguće da se neki današnji pokušaji glorifikacije i kriminalizacije partizanstva iznenađujuće podudaraju u temeljnoj reakcionarnoj ideološkoj pretpostavci da je patriotizam nešto po sebi »dobro«, a socijalna revolucija sama po sebi nešto »loše«.)« (Miklavž Komelj, Kako misliti partizansko umetnost?, tekst za katalog istoimene izložbe)

Shematično predstavljeno, izgleda osnovna revizionistička ideološka operacija u vezi s NOB ovako:

	<i>ljevica</i>	<i>desnica</i>	<i>povijesni rezultat</i>
<i>legitimni patriotizam</i>	NOB	domobranstvo	narodna pomirba
<i>totalitarizam</i>	revolucija/komunizam	fašizam	bratoubilački rat

Pomirba je moguća samo uz osudu oba "totalitarna" elementa, gdje je primarna meta naravno revolucija odnosno komunizam – narod se može ponovo udružiti u pomirbi, samo ako se sjećanje na pokret otpora koji je narod oslobodio od fašističkog genocida depolitizira, ako se neutralizira sve egalitarne i emancipatorne potencijale, koje bi to sjećanje još moglo sadržavati.

Kolaboracija s fašizmom u toj je perspektivi "taktička", nužna u borbi protiv drugog, komunističkog totalitarizma. Na narodnjaštvo reducirano partizanstvo i od fašizma oprano domobranstvo tako su spremni na pomirbu, dok su fašizam i komunizam izjednačeni u svojem totalitarnom karakteru – i kopanje kostiju te traženje drugih dokaza za totalitarnost komunističkog režima može početi (ujedno mora prestati svako spominjanje njegovih pozitivnih socijalnih i političkih uspjeha i tekovina – posebno zato što je takvo spominjanje uvijek u suprotnosti s neoliberalnim projektom nazvanim tranzicija).

Teškoće s revolucijom, ili, svi antikomunisti su tigrovi od papira

Ako se ljevica pred napadima desnice brani poricanjem (znani Freudov obrazac "da, da, ali ipak..."), tako što tvrdi da revolucije za vrijeme Drugog svjetskog rata nije bilo, desnica ustraje da je revolucije bilo, ali da ju se ne može misliti, da u njoj nema nikakve političke racionalnosti, da se radi o nemišljivom, sasvim iracionalnom teroru, koji se ne može teorijski pojasniti. Može ju se samo kvantitativno, empirijski opisati, točnim pobrojavanjem kostiju ubijenih – ali što je više precizne empirije dalje smo od teorijskog tumačenja, koje nadomještaju moralno-teološki traktati. Svrha te ideološke formule – revolucija = iracionalni teror (koji se može "empirijski" provjeriti i dokazati, ali ne i teorijski istražiti) – je partizansku revoluciju prikazati staljinizmu, odnosno izjednačiti ju s razdobljem intenzivnog političkog terora u Sovjetskom Savezu tridesetih, s vremenom čistki, progona, deportacija i gulaga, te ju preko toga izjednačiti sa nacizmom – tako dobivamo dva velika zla evropskog 20. stoljeća, izjednačena pomoću označitelja totalitarizam. Ono što takva interpretacija previđa jest moment termidora, ta u Sovjetskom Savezu tridesetih radilo se već o terminaciji oktobarske revolucije, koju je pratilo intenzivno državno nasilje, nužno za uspostavu postrevolucionarnog "reda", odnosno za konsolidaciju termidorskog državnog uređenja. Kada da-

kle revizionisti grme protiv revolucionarnog terora, stvarno grme protiv terora koji je ugušio revoluciju. Zvuči li to komično (naivnom empirizmu, koji umjesto teorijske epistemologije upotrebljava zdravorazumsko moraliziranje ne nedostaje komičnih momenata), ipak je pristajanje ljevice na tu formulu tragično. Otuda poricanje – istina je da smo se borili i za socijalno oslobodjenje i pravednije društvo, za radnička prava, prava žena i socijalnu jednakost, za dostojanstveno življenje za sve, pa ipak ako je revolucija to što vi tvrdite da je, onda u NOB revolucije nije ni bilo.

Desničarska formula previđa upravo ono što je u revoluciji revolucionarno. U revizionističkoj perspektivi nema ničega osim nasilja i patnje (prvenstveno one koja je pogađala vlasnike sredstava za proizvodnju i zemlje, predrevolucionarne predstavnike vlasti i svećenike, te njihove članove obitelji). Revolucionarno nasilje u borbi protiv starih odnosa vlasti i u društvu, te borbe protiv fašizma, za moralno ogorčenog empirijskog povjesničara jednako je kao i nasilje termidorske terminacije revolucije, ubojstva su ubojstva i kosti kosti – bez obzira na to koja i kakva ideologija ih provodi (sam revizionizam, naravno, nije ideologija, ta on se zasniva na općim, vječnim i transhistorijskim moralnim vrednotama čovječanstva). Tako mu izmiče baš politički naboj pojedinih primjera političkog nasilja i njihov povijesni kontekst. Oslobodilačko nasilje borbe protiv fašizma izjednačeno je s genocidnim nasiljem fašizma (“pustimo politiku i ideologije, oboje zaslužuje jednaku moralnu osudu”) ili s državnim terorom postrevolucionarnog termidora.

Cijena koju mora plaćati ljevica za popuštanje u toj ideološkoj borbi je ogromna – mora se odreći samog koncepta revolucije. Njegovim poricanjem zatvara se mogućnost afirmacije istinske oslobodilačke revolucije protiv privravanja revolucionarne retorike u termidorskim režimima. Odreknemo li se koncepta revolucije, više ne možemo misliti dijalektiku socijalističkih revolucija 20. stoljeća u odnosu spram njihovih termidora (Staljinov teror, Dengov put u kapitalizam itd.) i prošlost gubi benjaminovsku iskru nade.⁶ Umjesto sjećanja na borce i borkinje, na njihovu borbu i ideale, ostaju još samo grobovi žrtava i morbidni moralizam opuštene historiografije.

Revizionističko moraliziranje postaje još problematičnije ako ga ne provjeravamo samo obzirom na to kako predstavlja prošlost, već i kako djeluje u sadašnjosti, kakvi su aktualni politički učinci revizionizma. Rezolucija Evropskog parlamenta o Evropskoj savjesti i totalitarizmu između ostalog deklarira i da nema objektivne istine o prošlosti – ali umjesto da bi taj jeftin truizam bio znak za još pažljiviju epistemološku opreznost, nastupa kao ali-

⁶ »Samo onaj povjesničar koji je prožet *time* umije u prošlosti raspirati iskru nade: *ni mrtvi neće biti sigurni od neprijatelja ako pobijedi*« (Walter Benjamin, O pojmu zgodovine, u: *Izbrani spisi*, Studia humanitatis, Ljubljana, 2003, 217; citiran hrvatski prijevod Walter Benjamin, Povijesno-filozofijske teze, u: *Novi andeo*; Antibarbarus, Zagreb 2008., 115)

bi za napuštanje teorijskih standarda i prijelaz u moralni empirizam; zašto bi se ipak trudili oko znanstvene strogosti, ako objektivna istina o prošlosti i tako ne postoji, postoje samo kosti koje možemo opipati i osjećaji, koji se pri tome u nama pokreću, na osnovu generičkih ljudskih moralnih osobina – za njih gore navedeni relativizam ne vrijedi, ta one su transhistorijske, kraljevstvo objektivne istine dakle nije povijest, već cmizdravi općeljudski moral. Pognan od vrhovnih evropskih instanci, pomak k moralnoj historiografiji dolazi u prikladnom povijesnom trenutku, kada se neoliberalni projekt⁷ ekonomski posve diskreditirao, kako u praksi tako i u teoriji. Sada se ponovo pokreće pod maskom morala, u ime žrtava, u ime milijuna ubijenih.

Poanta antikomunizma nije u protivljenju staljinizmu – najinteligentnije, relevantne i oštre kritike su na kraju krajeva već odavno dali brojni marksisti i komunisti, pa i jugoslavenska komunistička partija -, već borba protiv državne regulacije ekonomije, “velike vlade”, “birokracije”, drugim riječima protiv socijalnih i radničkih prava. Druga, moralna faza neoliberalne ideološke ofenzive je sekundarna, očajnički pokušaj premještanja terena rasprave s ekonomskog tla (gdje su neoliberalni argumenti, teorije i predviđanja pobili sami sebe) na moralno nebo, s namjerom da se izjednači sve oblike povijesnog socijalizma sa staljinizmom, ovaj potom izjednačiti s nacizmom, sve zajedno zapakirati kao totalitarizam i potom svoje neslavne “strukturne prilagodbe” prodati ne više kao kraljevski put u slobodu, privredni rast i opće blagostanje, već kao zaštitu (slično kao što mafijaški kostolomci “štite” lokale) pred uvijek aktualnom opasnošću totalitarizma (svi oblici totalitarizma su se, po neoliberalnoj doktrini, rodili iz ugušenih poduzetničkih poticaja i državnog posezanja u ekonomiju – i samo slobodno tržište može donijeti slobodu, otvoreno i slobodno društvo). O moralnoj vrijednosti te doktrine najviše govori činjenica da se radi o kombinaciji akviziterske ljeporječivosti i mafijaškog ucjenjivanja, koje teži, uz licemjerno i selektivno pozivanje na apstraktne “žrtve totalitarizma” (i uz muk o žrtvama državnih udara, vojnih diktatura, te građanskih i imperijalističkih ratova u Čileu, Argentini, Nikaragvi, Indoneziji, Haitiju, Iraku itd., koje su pratile globalno neoliberalno uvođenje slobode i demokracije), uništiti ostatke politika jednakosti, emancipacije, solidarnosti, te već izborene dosege radničkih borbi 19. i 20 stoljeća, utopiti svako sjećanje na njih u smrdljivom bučkurišu teorija o totalitarizmu.

Ali ta usiljenost ujedno je dobar znak, znak slabosti neoliberalne doktrine, koja više ne može nastupati neposredno na terenu ekonomije i politike, te je suverena samo još na terenu obskurantističkog moralizma. Sadašnja

⁷ Za detaljnu analizu uloge moralne borbe protiv totalitarizma u neoliberalnom projektu, gdje prouzrok sveg totalitarnog zla predstavlja državna regulacija ekonomije, vidi Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2008.; također srpski prijevod Mišel Fuko, *Rađanje biopolitike*, Svetovi, Novi Sad 2005.

kriza je jasno pokazala da je veliki projekt globalnog oslobođenja pomoću globalne ekonomske deregulacije neslavno propao. Postalo je očito da uspostavljenje posve slobodnog tržišta zahtijeva još više državne prisile i terora, da na terenu "minimalna vlada" znači ukidanje državne teritorijalne suverenosti i nadzora nad represivnim aparatom, koju nadomještaju imperijalističke vojske, koje izvode humanitarne intervencije i privatne "zaštitarske službe" koje štite "poslovne interese" protiv naroda, da "gospodarski rast" vodi u propadanje javnog obrazovanja, zdravstva i cjelokupne javne infrastrukture, u nezaposlenost, siromaštvo i nasilje. Današnji antikomunisti su tigrovi od papira, ta preostaje im samo još zgroženo moraliziranje u očajničkom pokušaju da spriječe narastanje globalnog otpora protiv neoliberalizma, zauzimanje univerziteta i tvornica od Kalifornije do Irana, ponovno rađanje plenuma te drugih oblika političkog prakticanja masovne demokracije i načela solidarnosti.

Ako je nekada, kako piše Engels, njemačkog filistra spopadala sveta groza na riječi diktatura proletarijata⁸, danas se to slovenskom filistru događa pri riječi revolucija – ali ustanci protiv neoliberalizma po cijelom svijetu, te njihove političke inovacije i načini organizacije govore da je revolucionarna masovna, narodna i neposredna demokracija moguća i bez državnog terorizma, dok je taj terorizam konstitutivni uvjet neoliberalne utopije, u ostvarenju koje, svjesno ili nesvjesno, slovenski filistar sa svojom moralnom kampanjom aktivno sudjeluje. Upravo su revolucionarni oblici masovne demokracije jedina alternativa neoliberalnom despotizmu, a pomirba koju predlažu duhovnjaci unutar historiografske struke ne znači kajanje za nekadašnje zločine revolucije, već zaborav njenog oslobodilačkog naboja – zaboravimo kako smo se revolucionarno oduprli fašizmu nekoć, da se ne bi kakav sličan otpor dogodio i danas, u trenutku lomljenja globalne prevlasti neoliberalizma, kada on svoju prevlast održava samo još sa što dalje to otvorenijim državnim i paradržavnim nasiljem i kada mu kao zadnja nada ostaje bijedno moraliziranje otužnih disidenata.

Preveo sa slovenskog Srećko Pulig

Tekst prvobitno objavljen u Zagrebačkom listu „Novosti“, 12.06.2010.

Tekst prenosimo uz dozvolu autora.

⁸ Friedrich Engels, Uvod v *Državlansko vojno v Franciji*, u: *MEID IV.*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1968, 250.; usporedi hrvatski prijevod, Uvod Friedricha Engelsa, K. Marx, Građanski rat u Francuskoj., u *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb 1979., 957.

Ekonomija groba. Odnos prema nasleđu Drugog svetskog rata i Jugoslovenske revolucije u službenoj politici sećanja postsocijalističke Srbije, 1991-2011.¹

Milan Radanović

Razdoblje 1991-2000

Režim Slobodana Miloševića, za razliku od režima koji su u Srbiji ustanovljeni nakon 2000, ili za razliku od režima Franje Tuđmana i drugih postsocijalističkih režima širom Evrope, istorijsku politiku nije smatrao prioritetnom politikom, niti je ovaj režim nastojao da jasno definiše oficijelnu politiku sećanja. Vlasti u Srbiji nakon 2000. konstituišu nedvosmislen porudak sećanja. Ipak, „Miloševićev režim pripremio je današnji istorijskopolički preokret. Društveno-politička situacija 1990-ih normalizovala je različite verzije historiografskog ekstremizma.“ (Todor Kuljić)

Odnos prema nasleđu Drugog svetskog rata nije ključan aspekt naznačene istorijske politike režima koji je vladao do 2000, za razliku od istorijske politike opozicionih stranaka tokom 1990-ih i, naročito, za razliku od službene politike sećanja nakon 2000, pogotovo nakon 2004. S druge strane, odnos prema Drugom svetskom ratu važan je aspekt politike sećanja koju neguje Srpska pravoslavna crkva, kao jedan od ključnih revizionističkih subjekata u Srbiji, pogotovo kad je reč o monopolizaciji sećanja na srpske žrtve genocida koji je sprovela Nezavisna država Hrvatska, ali i kada govorimo o viktimizaciji saradnika fašističkog okupatora, koji su u desničarskom narativu proglašeni za „žrtve komunističkog terora“. Miloševićev režim iskoristio je kroatofobiju, kao nusprodukt crkvene politike sećanja na Drugi svetski rat, uoči otpočinjanja rata u Hrvatskoj, dok su se režimi nakon 2000. nadovezali na crkvenu viktimizaciju istaknutih antikomunista i kolaboracionista u cilju političke rehabilitacije domaćih snaga poraženih 1945.

Međutim, iako su nosioci službene politike sećanja, u okviru vladajućeg režima u poslednjoj deceniji 20. veka, nastojali da izbegnu određivanje prema unutarnacionalnom sukobu 1941-1945 (partizani vs četnici), potiskujući na taj način sećanje na Drugi svetski rat na tlu Srbije, ova struktura jasno se odredila prema politici socijalističke Jugoslavije, s obzirom na to da je odnos prema tekovinama jugoslovenske socijalističke revolucije jedan od

¹ Termin „ekonomija groba“ pozajmljen je iz predavanja Todora Kuljića, „Bezalternativnost kapitalizma kao kontekst istorijskog revizionizma“, održanog na konferenciji „Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam“ (Beograd, 12. oktobar 2012).

ključnih aspekata oficijelne politike sećanja Miloševićevog režima.

Režim Socijalističke partije Srbije nastojao je, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, da se ogradi od nacionalne, u određenom smislu, i ekonomske politike Titovog režima, pokušavajući da političku praksu posleratnog režima prikaže kao politiku koja je navodno bila usmerena protiv tzv. srpskog nacionalnog interesa. Paralelno sa difamacijom politike socijalističke Jugoslavije, usledila je afirmacija državotvorne politike Obrenovića i Karađorđevića, odnosno podražavanje nacionalne (velikodržavne) politike srpske monarhističke buržoazije. Ovaj ideološki proces uočljiv je u prvom preimenovanju naziva ulica u postsocijalističkom Beogradu (1992), kad su uklonjeni nazivi ulica koji su asociirali na Oktobarsku revoluciju i koncept Balkanske socijalističke federacije: Ulica Georgi Dimitrova postala je Ulica Ilije Garašanina. Jasan otklon prema internacionalističkom nasleđu balkanskog revolucionarnog radničkog pokreta, koji personifikuje Dimitrov, naznačen je afirmisanjem istorijske ličnosti koja predstavlja personifikaciju velikodržavne, nacionalističke politike. Uostalom, Slobodan Milošević je 1991. iskazao nesumnjivu distancu prema ideološkoj sadržini pokreta koji je konstituisao socijalističku Jugoslaviju: „Srbija nije bila boljševička ni kada je bila socijalistička republika, pa pogotovo nije sada. Tržišna ekonomija, višestranački sistem, investiranje stranog kapitala – to su antipodi boljševizmu“.

Ovu vrstu istorijskopolitičkog afiniteta dodatno će konceptualizovati vladajuće građanske partije nakon 2000. Tako, na primer, Narodna skupština Republike Srbije, na predlog vlade Zorana Đinđića, 9. jula 2001, izglasala je Zakon o državnim i drugim praznicima. Ovim zakonom Sretenje je postalo Dan državnosti (u spomen na donošenje prvog srpskog ustava na ovaj crkveni praznik 1835), ali je ukinut Dan ustanka naroda Srbije (7. jul 1941). Šef poslaničke grupe vladajuće koalicije u skupštini, Čedomir Jovanović, ukazao je da se usvojenim zakonom „traga za onim delom državnog i društvenog identiteta koji je izgubljen u prethodnih 60 godina“.

Iako zvanična politika sećanja tokom 1990-ih službeno nije afirmisala snage kvislinštva i kolaboracije, vladajuća politika nije sprečavala normalizovanje i afirmisanje snaga kontrarevolucije i kolaboracije. Nosiocima ove afirmacije bili su predstavnici opozicionih političkih partija, antikomunistički intelektualci, predstavnici Srpske pravoslavne crkve i kreatori medijskog diskursa. Nakon dolaska Slobodana Miloševića na čelnu rukovodeću poziciju u Srbiji, uporedo sa njegovom stabilizacijom na vlasti, dolazi do procesa normalizovanja i afirmacije četništva u medijskom diskursu i političkoj retorici predstavnika pojedinih opozicionih partija i nacionalističke inteligencije.

U zapaženom intervjuu s kraja 1991, Milošević je komentarisao afir-

misanje aktera četničkog pokreta u domaćim medijima i publicistici: „Način na koji se o njima piše predstavlja rehabilitaciju snaga poraženih u Drugom svetskom ratu“. Ovo je vrlo precizna i nesumnjivo tačna konstatacija. Međutim, Milošević nije pokušao da dublje zađe u objašnjenje fenomena društvene i istorijske rehabilitacije jednog ekstremno nacionalističkog i kolaboracionističkog pokreta. Naravna stvar, bilo bi iluzorno očekivati od prvog čoveka političke nomenklature koja je instrumentalizovala neočetnički sentiment u nacionalističkoj homogenizaciji uoči rata u Hrvatskoj da apostrofira vlastitu odgovornost u afirmisanju istorijskog nasleđa i ideologije ovog pokreta. U navedenom intervjuu Milošević se osvrnuo i na činjenicu da je štampa u Srbiji više desno ideologizovana i antikomunistički usmerena u odnosu na druge delove Jugoslavije: „Tačno je da je pisanje štampe u Srbiji neuporedivo više nego u Sloveniji i Hrvatskoj u znaku histerično agresivnih napada na sve iz vremena socijalizma“. Međutim, Milošević nije pokušao da rastumači ovu pojavu unutrašnjom društveno-političkom dinamikom, već ju je objasnio navodnim uplitanjem stranog faktora u cilju uzrokovanja nesloge unutar tzv. srpskog nacionalnog korpusa.

Normalizovanje i afirmisanje četništva intenzivirano je otpočinjanjem rata u Bosni i Hercegovini. Već 1992. dolazi do formiranja memorijalnog centra na Ravnoj gori, podizanjem spomenika generalu Dragoljubu-Draži Mihailoviću, od strane opozicionog Srpskog pokreta obnove, uz prečutnu dozvolu vlasti.

Kao ilustraciju Miloševićevog odnosa prema nasleđu socijalističke Jugoslavije i jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, dovoljno je navesti da je Milošević 1997, kao privatni korisnik, uzurpirao pet muzejskih objekata prethodno ukinutog Memorijalnog centra „Josip Broz Tito“ (1982–1996) čiji ostaci su integrisani sa takođe ukinutim Muzejom revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije (1960–1996), u okvir novoformiranog Muzeja istorije Jugoslavije, pri čemu je fond Muzeja revolucije sklonjen u depoe novoformiranog muzeja. Prethodno, ukinut je Muzej socijalističke revolucije Vojvodine u Novom Sadu, koji je 1992. sa Vojvođanskim muzejom integrisan u Muzej Vojvodine.

Ukidanje beogradskog Muzeja revolucije svojevrsno je finale sličnih događaja u drugim delovima nekadašnje države. Muzej revolucije naroda Hrvatske ukinut je 1991. i integrisan je sa Povijesnim muzejom Hrvatske u Hrvatski povijesni muzej, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine ukinut je 1993, nakon čega je prerastao u Historijski muzej Bosne i Hercegovine (1993), dok je ljubljanski Muzej ljudske revolucije ukinut 1994, nakon čega je prerastao u Muzej novejše zgodovine Slovenije.

Navedeni primer predstavlja epilog procesa detitoizacije, kao značajnog aspekta naznačene istorijske politike Miloševićevog režima, koji je trasi-ran 1991. Narodna skupština Republike Srbije izglasala je, 24. jula 1991, „Preporuku za uklanjanje iz naziva gradova, trgova, ulica, prosvetnih i kulturnih ustanova – imena ličnosti koje su odgovorne za ogromne nepravde učinjene celom srpskom narodu“. U korpusu navodnih „ogromnih nepravdi“ posleratnog režima u dokumentu su istaknuti: „razbijanje Srbije, u drugoj polovini '60-ih godina, što je imalo za posledicu, uz ostala zla, nasilnu albanizaciju Kosova i Metohije, starodrevnog centra srpske državnosti i duhovnosti“; „pljačka privrede Srbije, preseljenjem njenih fabrika“ i „višedecenijska ekonomska politika na štetu Srbije“. Skupština je takođe preporučila da se „portreti i biste tih ličnosti uklone sa svih javnih mesta“.

Ova skupštinska preporuka bila je uvod u dugoročni antititovski egzorcizam. Najpre je iz naziva tri grada izbačen epitet: „Titov/o/a“ (Vrbas, Užice, Mitrovica). Od svih gradova u Srbiji, Titovo Užice je, pored Beograda, mesto koje je najviše bilo vezano za Titovu ličnost, uključujući i manifestovanje svojevrstnog Titovog kulta. Ovo nije slučajno, s obzirom na to da je Užice bilo središte oslobođene teritorije u Jugoslaviji 1941. (Užička Republika). Vredi naglasiti da je tri meseca pre preimenovanja naziva grada u Titovom Užicu održan referendum (21. april 1991), na kome je trebalo da građani odluče o vraćanju prethodnog naziva mesta. Lokalne vlasti pokušale su da ostrakuju Titovo ime iz naziva grada putem demokratske procedure. Međutim, referendum je proglašen neuspehim, usled nezainteresovanosti građana (referendumu se odazvalo tek 29% stanovnika opštine).

Shodno „Preporuci“ Narodne skupštine Republike Srbije, Izvršni savet Skupštine opštine Užice, „imajući u vidu sve češće zahteve, pa i pretnje rušenjem spomenika“, doneo je 22. avgusta 1991. odluku da se sa Trga partizana u Užicu ukloni monumentalna Titova bronzana skulptura, podignuta 3. jula 1961, na 20-godišnjicu antifašističkog ustanka. Vredi napomenuti da je prethodno, početkom jula 1991, u obližnjoj Donjoj Dobrinji, svečano otvoren spomen-kompleks posvećen Milošu Obrenoviću, kao novi primer političke konceptualizacije javnog prostora, odnosno oblik rekonfiguracije javnog sećanja u užičkom kraju.

Uklanjanje, odnosno rušenje, Titovog spomenika u Užicu uvod je u ritualno skrnavljenje Titovog spomenika u središtu Bujanovca. Titov spomenik u ovoj etnički mešovitoj varoši na jugu Srbije, podignut 1982. kao simbol politike bratstva-jedinstva, uklonjen je nakon nepunih 11 godina od postavljanja (zakopan je na lokalnoj stočnoj pijaci), u čemu, između ostalog, treba uočiti otklon srpskog nacionalizma prema politici nacionalne ravnopravnosti koja je bila ustanovljena u socijalističkoj Jugoslaviji.

U jeku rata u Hrvatskoj 1991, režimski mediji slavodobitno su izvestili o planovima Vlade Republike Srbije za izmeštanjem Titovog groba i uklanjanjem Titovog mauzoleja („Kuća cveća“). Prema rečima tadašnjeg ministra za urbanizam i građevinarstvo, Miodraga Janića, „sa pravnog i civilizacijskog stanovišta, ‘Kuća cveća’ bespravno je podignuta“, čime je potkrepljeno medijsko nagađanje o verovatnom rušenju mauzoleja i premeštanju Titovih zemnih ostataka na Novo groblje. Međutim, do realizacije ovih planova nije došlo. Očigledno je srpsko postsocijalističko rukovodstvo imalo racionalniji pristup „ekonomiji pamćenja“ od bugarskog postsocijalističkog rukovodstva koje je, najpre, 1990. izmestilo zemne ostatke Georgija Dimitrova iz mauzoleja u centru Sofije, da bi potom, 1999, odlučilo da sruši mauzolej.

Razdoblje 2000–2011

Nakon političkih promena 2000. dolazi do uočljivih naznaka definisanja državne istorijske politike u Srbiji. Najupadljiviji doprinos definisanju politike sećanja na Drugi svetski rat, od 2000. do 2004. uočljiv je u istorijsko-političkoj konceptualizaciji javnog prostora, na primeru podizanja spomenika Draži Mihailoviću u rodnoj Ivanjici (2003) i u masovnom preimenovanju naziva ulica koji su asociirali na antifašističku borbu i jugoslovensku socijalističku revoluciju. Pod izgovorom vraćanja ranijih naziva ulica, u svim gradovima u Srbiji došlo je do brisanja komunističkih uljeza iz nacionalne i lokalne istorije. Ulice koje su nosile imena po istaknutim lokalnim učesnicima NOB-a i revolucionarnog pokreta ili datumima i događajima koje je monumentalizovala posleratna kultura sećanja, dobile su imena po ličnostima iz nacionalne istorije, van konteksta Drugog svetskog rata, napose po ličnostima iz miljea građanske i nacionalne kulture i istorijskim figurama iz doba monarhije. U velikom broju slučajeva, ulicama nisu vraćeni prethodni nazivi, u čemu se jasno očituje namera novih nosilaca istorijske politike da izbrišu simbole lokalne revolucionarne i antifašističke tradicije. Ova vrsta ideološkog egzorcizma, zakasnela u poređenju sa drugim delovima Jugoslavije, bila je intenzivnija u centralnoj Srbiji u odnosu na Vojvodinu, s obzirom na to da prošlost Vojvodine u Drugom svetskom ratu nije bila opterećana unutarnacionalnim sukobom između Narodnooslobodilačkog pokreta i snaga kolaboracije. Vredi napomenuti da proces preimenovanja nije pratila nikakva javna rasprava, što je podrazumevalo isključenost lokalnog stanovništva iz procesa odlučivanja. Ova pojava naročito je upadljiva u gradovima u kojima je na vlasti bila Demokratska stranka, pogotovo kada je reč o Beogradu.

Predstavnici akademskog istorijskog revizionizma, koji su tokom Miloševićeve ere, u okviru izdavačkih kuća opozicionih političkih partija, objavljivali historiografske radove opterećene spornim i tendencioznim zaključcima, nakon 2000, u potrazi za političkim pokroviteljstvom, prilagodili

su se novoj političkoj konstelaciji, a pojedini su se politički pozicionirali.

Predstavnicima akedemskog istorijskog revizionizma omogućeno je 2002, nedugo nakon političkih promena, da u okviru obrazovnog programa plasiraju vlastite zaključke o događajima iz razdoblja Drugog svetskog rata na tlu Srbije. Naime, nekolicina antikomunističkih i pročetničkih istoričara učestvovala je u pisanju udžbenika istorije za završni razred osnovne škole i završne razrede srednjih škola, u kojima je prezentovana iskrivljena slika događaja od 1919. do 1989, pogotovo od 1941. do 1945. U udžbenicima, čija sadržina pre objavljivanja nije bila izložena bilo kakvoj javnoj i stručnoj raspravi, niti je objavljivanje udžbenika podrazumevalo javni konkurs, nedvosmisleno se afirmiše četnički pokret i njegov vođa, general Dragoljub-Dražo Mihailović, pri čemu se normalizuje četnička kolaboracija sa italijanskim okupatorom i prećutkuje četnička kolaboracija sa nemačkim okupatorom, kao što se prećutkuju zločini ovog pokreta na širem jugoslovenskom području. U udžbenicima se ne problematizuje komandna odgovornost Draže Mihailovića. Takođe, sadržina udžbenika normalizuje kvislinški režim Milana Nedića, pokušavajući da ga rastereti istorijske odgovornosti za saradnju sa nemačkim okupatorom i zavođenje terora nad stanovništvom Srbije. Isto tako, u udžbenicima je tendenciozno i iskrivljeno prikazan partizanski pokret. Nakon određenih kritika stručne javnosti, u narednim izdanjima udžbenika izvršene su izvesne, zapravo minimalne, korekcije. Međutim, činjenica je da je već dvanaest generacija učenika obrazovano na naučno neprihvatljivoj sadržini ovih udžbenika.

Institucionalizovana selektivna politika sećanja u postsocijalističkoj Srbiji, kao oblik istorijskog pravdanja novog političkog i restaurisanog ekonomskog (kapitalističkog) poretka, dobija na zamahu u prvim godinama nakon 2004. Kako bi se opravdalo zatiranje tekovina jugoslovenske socijalističke revolucije, bilo je neophodno rasteretiti negativnog istorijskog багаža protivnike revolucionarnog pokreta, odnosno srpske kontrarevolucionarne snage, pre svega pokret pod komandom Draže Mihailovića. Naime, 21. decembra 2004, Narodna skupština Republike Srbije usvojila je Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica (ovaj zakon kolokvijalno je poznat kao „Zakon o izjednačavanju prava partizanskih i ravnogorskih boraca“), kojim su pravno izjednačeni partizanski i četnički veterani, odnosno borci protiv okupatora i pripadnici pokreta koji je vojno sarađivao sa okupatorom. Izmenom ranijeg zakona, omogućeno je ne samo izjednačavanje prava nosilaca Partizanske i novoustanovljene Ravnogorske spomenice, već i politička rehabilitacija ravnogorskog četničkog pokreta. Zakonom je naznačeno izjednačavanje ratnih veterana „bez obzira na to“ da li su pripadnici jednog od dva pokreta „osu-

divani pravosnažnim sudskim presudama“ zbog kolaboracije i terora nad stanovništvom.

Narodna Skupština usvojila je, 17. aprila 2006, Zakon o rehabilitaciji kojim je definisana „rehabilitacija lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941.“ Dakle, svakoj osobi, bez obzira na to da li je tokom Drugog svetskog rata učestvovala u borbama na strani okupatora, sarađivala sa okupatorom ili je u okviru političkog, administrativnog i represivnog aparata učestvovala u stvaranju ambijenta koji je odgovarao okupatoru, na osnovu Zakona o rehabilitaciji, omogućena je sudska rehabilitacija, ukoliko podnosilac zahteva za rehabilitaciju dokaže da je jedno ovakvo lice tokom rata ili nakon oslobođenja lišeno života, slobode i određenih prava „iz političkih i ideoloških razloga“, iako je očigledno da su sva lica koja su umrla nasilnom smrću u navedenom razdoblju, bez obzira na stranu u sukobu, lišena života ili slobode iz razloga političke i ideološke motivacije počinilaca.

Na osnovu Zakona o rehabilitaciji do danas je rehabilitovan velik broj pripadnika snaga poraženih 1944–1945, uključujući pojedine istaknute nosioce proosovinske politike i zagovornike Trojnog pakta uoči Drugog svetskog rata (Pavle Karađorđević, Dragiša Cvetković) i istaknute protagoniste snaga kolaboracije i kvislinštva (Dragiša Vasić, Momčilo Janković, Aleksandar Stojanović), ali i čitav niz ličnosti sa istorijske margine koje su bile pripadnici snaga kolaboracije. Sudska rehabilitacija dvojice kvislinških žandarma, stradalih 7. jula 1941, u događaju koji je posleratni službeni poredak sećanja okarakterisao kao početak antifašističkog ustanka u Srbiji, karakterističan je primer prekrajanja istorije Drugog svetskog rata na području Srbije, u kontekstu Zakona o rehabilitaciji. Ovaj događaj je od strane sudije koji je doneo presudu i istoričara koji su presudu podržali, predstavljen kao navodni „početak bratoubilačkog rata“ (iako su u razdoblju koje prethodi ovom događaju kvislinški organi izvršili hapšenja i streljanja komunista), a ubistvo žandarma koje su počinili partizani u samoodbrani, prikazan je kao „napad na državu“.

Ovako sročeni zakon omogućio je brojne zloupotrebe, koje se ogledaju u podnošenju zahteva za rehabilitaciju lica koja su tokom Drugog svetskog rata učestvovala u kolaboraciji sa fašističkim okupatorom, a koja su likvidirana od strane partizana ili su lišena slobode i sudski procesuirana od strane socijalističkih vlasti ili su figurirala kao negativne istorijske ličnosti. Predlagači zakona nisu ponudili merila pomoću kojih bi sud mogao utvrditi da li je neko lice lišeno slobode ili života naprosto samo „iz ideoloških ili političkih razloga“, ili zbog nekog krivičnog dela, koje podrazumeva i komandnu

odgovornost za ratne zločine, kao i zbog participacije u formacijama koje su činile ratne zločine i vojno sarađivale sa okupatorom.

Tvorcima zakona bilo je važno da omoguće rehabilitaciju lica koja su „lišena života, slobode, ili nekih drugih prava“, upravo nakon 6. aprila 1941, jer im ovakav vremenski okvir omogućava kriminalizovanje NOP-a. Na taj način omogućena je etička i politička diskvalifikacija partizanskog pokreta, odnosno Komunističke partije Jugoslavije.

Izglasavanje Zakona o rehabilitaciji predstavlja refleks epohe. Ovaj zakon predstavlja odjek Rezolucije (1481) o međunarodnoj osudi zločina totalitarnih komunističkih režima, koju je Parlamentarna skupština Saveta Evrope usvojila 25. januara 2006. (što se nadovezuje na Rezoluciju (1096) o uklanjanju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih sistema, koju je isto telo usvojilo 27. juna 1996).

Rehabilitaciju kneza Pavla Karađorđevića možemo posmatrati kao istorijsku aboliciju režima koji je bio nosilac društveno-ekonomskog poretka koji predstavlja istorijsku inspiraciju zagovornicima klasnog poretka u doba finalne restauracije kapitalizma u postsocijalističkoj Srbiji.

Na novinarsko pitanje šta misli o rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića, predsednik Republike Srbije Boris Tadić, izneo je blagonaklon stav prema ovoj istorijskoj ličnosti: „Knez Pavle je ličnost koju sam izučavao i koja je nepravедno zapostavljena u našoj istoriji. Mogu da kažem da sam jako srećan što je rehabilitovan i mislim da zasluđuje neki trg u Beogradu.“ Tadićev naslednik, predsednik Tomislav Nikolić, prilikom sahrane zemnih ostataka kneza Pavla Karađorđevića, prenesenih iz Švajcarske i sahranjenih uz najviše državne počasti u mauzoleju dinastije Karađorđević na Oplencu, 6. oktobra 2012, uvrstio je ovog nosioca proosovinske politike i nedemokratskog političara u „slavne pretke“, imenujući njegovo doba kao „poštovanja vrednu prošlost“.

Vlada Republike Srbije formirala je 2009. dve državne komisije za preispitivanje istorijskih događaja, koji su se odigrali krajem i neposredno nakon Drugog svetskog rata na području Srbije. Ovo je prvi put da državne institucije u Srbiji usmeravaju i motivišu istraživanja ovih događaja. Angažovanje određenog broja naučnih delatnika i javnih ličnosti sa neskrivenim antikomunističkim stavovima, saopštenja državnog sekretara Ministarstva pravde Slobodana Homena, kao koordinatora rada ovih komisija, i izjave pojedinih članova komisija, jasno su sugerisale o nameri normalizovanja istorijskog nasleđa i viktimizacije pojedinih pripadnika i simpatizera kvislinških i kolaboracionističkih formacija, koji su lišeni života u Srbiji nakon oslo-

bođenja (1944–1945) od strane oružanih formacija pod kontrolom komunista i organa posleratne socijalističke države. Vlada je 27. aprila 2009. formirala Državnu komisiju za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića, a potom je 9. jula 2009. formirala, odnosno 12. novembra 2009. konstituisala, Državnu komisiju za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944. (skraćeno: Državna komisija za tajne grobnice).

Formiranje Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića jasan je indikator uloge države u kreiranju istorijske politike i, u ovom konkretnom slučaju, očigledan primer viktimizacije istaknutog protagoniste Drugog svetskog rata na tlu Srbije, istorijske figure koja je na osnovu komandne odgovornosti bila odgovorna za mnogobrojne ratne zločine, uključujući i genocidne radnje, i kolaboraciju formacija pod njegovim zapovedništvom. Ovakav zaključak potvrđuje izjava tadašnjeg predsednika Republike Srbije, Borisa Tadića, u odgovoru na pitanje, koje se često moglo čuti u javnosti, povodom sporne opravdanosti potrage za Mihailovićevim grobom i forsiranja ove teme u vreme izražene društveno-ekonomske krize. Na pitanje da li je važno da se otkrije grob Draže Mihailovića, Tadić je odgovorio: „Veoma važno! Pripadam partizanskoj porodici, ali smatram da je, istorijski gledano, to važno.“

Nedugo nakon formiranja prve komisije, zajenička delegacija Demokratske stranke, Srpskog pokreta obnove i Bezbednosno-informativne agencije, 17. jula 2009. položila je vence na spomenik Draži Mihailoviću na Ravnoj gori.

Delatnost dve državne komisije naišla je na značajnu podršku u provladinim dnevnim listovima, koji su, pozivajući se na pojedine članove komisija, objavljivali senzacionalističke i neproverene vesti, naročito kada je reč o tobožnjem pronalaženju arhivske građe koja bi trebalo da rasvetli navodnu tajnu o sudskom pogubljenju generala Mihailovića (1946), koje su se pokazale kao notorne mistifikacije. Tokom avgusta 2010, javnost je uveravana kako su saradnici komisije došli do „poverljive i dragocene dokumentacije iz britanskih arhiva“, koja bi trebalo da omogući nova saznanja o datumu i mestu pogubljenja, kao i o lokaciji na kojoj je Mihailović sahranjen. Međutim, istraživanja saradnika komisije samo su dodatno potvrdila decenijama poznate navode o datumu i mestu Mihailovićevog pogubljenja. Iako je Slobodan Homen, navodno zahvaljujući dokumentaciji iz britanskih arhiva, najavio skoro lociranje grobnog mesta Dragoljuba Mihailovića („možda i pre 17. jula 2010. kada se navršava 64-godišnjica pogubljenja“), ova najava nije realizovana.

Nakon dvogodišnjeg rada, članovi komisije su 14. aprila 2011. predstavili „nalaze na utvrđivanju činjenica o pogubljenju komandanta JVuO“. Međutim, ovom prilikom samo su dodatno potvrđene već poznate činjenice, uz razjašnjenje određenih nedoumica koje nemaju relevantan značaj za javnost i istorijsku nauku.

U potragu za zemnim ostacima generala Mihailovića uključila se, u međuvremenu formirana, Državna komisija za tajne grobnice. Iskopavanja na lokaciji, na beogradskom rečnom ostrvu Ada Ciganlija, za koju se pretpostavljalo da predstavlja mesto na kome je streljan i pokopan Mihailović, započela su 18. juna 2011. Nakon dvogodišnje bezuspešne „potrage za jednim dokumentom“, kojim bi bilo utvrđeno mesto na kome su pohranjeni Mihailovićeve posmrtni ostaci, odlučeno je da se pristupi lokaciji za koju su saradnici Državne komisije za utvrđivanje okolnosti smrti generala Dragoljuba Draže Mihailovića verovali da krije „tajnu grobnicu“.

Provladini mediji su istog dana, 18. juna 2011, pompezno objavili vest o navodnom pronalasku „tajne grobnice“ na Adi Ciganliji, u kojoj su pronađeni „ostaci ljudskih kostiju“, za koje su predstavnici komisije tvrdili da najverovatnije predstavljaju Mihailovićeve zemne ostatke. U medijskim kolportacijama, ova nagađanja su nekritički prezentovana kao nesumnjiv fakat i „konačno ispravljanje istorijske nepravde“. Povodom vesti o navodnom pronalasku posmrtnih ostataka generala Mihailovića oglasio se i Vuk Drašković, lider Srpskog pokreta obnove, koalicionog partnera Demokratske stranke u tadašnjoj Vladi Republike Srbije, kazavši kako je ova vest veliki dan za Srbiju, njegovu stranku i istinu, založivši se za podizanje memorijalnog centra posvećenog generalu Mihailoviću na mestu na kome je general navodno pokopan. Potom je usledila još jedna obmana, koju je plasirao istaknuti funkcioner Demokratske stranke Slobodan Homen. Naime, Homen je u izjavi medijima naglasio kako je, zapravo, pronađena „masovna grobnica“ u kojoj su sahranjeni „vođeci političari tog vremena“, kojima je suđeno na procesu protiv Draže Mihailovića 1946. (reč je o istaknutim ratnim zločincima i saradnicima nemačkog okupatora), nazivajući ova lica „žrtvama“. „Ekshumacija će se odnositi na sve žrtve.“

Učesnici istorijskog iskopavanja na Adi Ciganliji uskoro su bili prinuđeni da se suoče sa vlastitom zabludom. Mesec dana nakon senzacionalističkih vesti o navodnom pronalazaženju zemnih ostataka generala Mihailovića, usledila je vest o tome kako nađene kosti nisu ljudskog porekla. Iako su se najave o pronalasku „masovne grobnice“ na Adi Ciganliji, pokazale netačnim, državni sekretar i članovi dve komisije nisu našli za potrebno da sroče izvinjenje javnosti zbog plasiranja dezinformacija.

Državna komisija za tajne grobnice formirana je po ugledu na slično telo koje je 1990. formirano u Republici Sloveniji: Komisija Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica, i po ugledu na komisiju koja je 1991. formirana u Republici Hrvatskoj: Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava. Formiranje Državne komisije za tajne grobnice inicirano je od strane predstavnika akademskog istorijskog revizionizma sa Intituta za savremenu istoriju, nakon čega je predlog medijski promovisan od strane režimskih glasila, da bi uskoro dobio podršku Demokratske stranke i Srpskog pokreta obnove, kao i određenog broja građanskih intelektualaca.

Kao dva osnovna cilja komisije u njenom programskom dokumentu navedeni su: „1) istražiti, pronaći i obeležiti sve tajne grobnice u kojima se nalaze ostaci streljanih posle septembra 1944, 2) preuzeti posao lociranja i obeležavanja svih grobnih mesta i utvrditi tačan broj streljanih lica od septembra 1944.“

Na osnovu činjenice da je partizanska ratna retorizija i posleratna državna represija odnela živote i onih lica koja na tzv. pravednom suđenju ne bi bila osuđena na najstrožu kaznu, pokušava se sugerisati da je represija nad političkim neistomišljenicima navodno doživela vrhunac upravo nakon što su komunisti preuzeli političku vlast, što je netačno s obzirom na činjenicu da je represija koju su sprovodili antikomunisti, odnosno fašistički okupator i njegovi domaći saradnici, bila dugotrajnija i intenzivnija i da je odnela daleko veći broj života. Takođe, evidentno je da saradnici komisije ignorišu celokupan istorijski kontekst kada objašnjavaju događaje koji su vezani za kažnjavanje počinilaca ratnih zločina, saradnika okupatora i pristalica snaga kvislinštva i kolaboracije, nakon oslobođenja. Naime, u registar stradalih Državne komisije, koji se naziva „registar žrtava“, uvršten je čitav niz nesumnjivih ratnih zločinaca i pripadnika formacija koje su odgovorne za ratne zločine i sprovođenje terora nad civilnim stanovništvom i pripadnicima oslobodilačkog pokreta. Sem toga, revizionistički istoričari koji su se najviše posvetili temi zločina oslobodilaca, u njihovim naučnim radovima i javnim izjavama izbegavaju da konstatuju da većina pripadnika JVuO, kao najbrojnije kolaboracionističke formacije u Srbiji, nije ubijena od strane partizana i komunista, već da je amnestirana nakon zarobljavanja, kažnjena vremenskim kaznama (i potom takođe amnestirana nakon nekoliko godina) ili je dobrovoljno prešla na stranu NOVJ.

Rezultati popisa stradalih nakon oslobođenja demantovali su visoke procene stradalih kojima su licitirali pojedini istoričari, naročito kada je reč o broju stradalih na tlu tzv. uže Srbije i u Beogradu. Takođe, ovi rezultati su pokazali da je oko 2/3 stradalih na tlu Srbije bez pokrajina pripadao voj-

nim formacijama. Isto tako, rezultati popisa demantovali su stereotipiziranu predstavu o socijalnoj strukturi stradalih, budući da je ogromna većina stradalih pripadala nižim socijalnim slojevima.

Osnivanje dve državne komisije za preispitivanje i normalizovanje uloge snaga kolaboracije u Srbiji 1941–1944, uporedo sa pokretanjem medijske kampanje „Otkopavanje istine“, predstavlja politički projekat Demokratske stranke. Pokretanje političke i medijske kampanje, opravdanih potrebom za ispravljanjem navodnih istorijskih nepravdi, imalo je za cilj sticanje političkog kapitala, u čemu treba prepoznati hipokriziju vladajuće politike koja je bila odgovorna za katastrofalnu socijalnu i ekonomsku politiku, što je rezultiralo pogoršanjem socijalnog položaja većine stanovnika Srbije, odnosno nanošenjem nepravde velikom broju građana, naročito u kontekstu potiranja socijalnih prava širokih slojeva stanovništva.

Revolucionarni subjekat, koji je tokom Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije omogućio socijalnu revoluciju uporedo sa borbom za oslobođenje zemlje od fašističkog okupatora, u službenom neoliberalnom poretku sećanja predstavljen je kao snaga koja je zasnovala političku vlast zahvaljujući revolucionarnom teroru i posleratnoj državnoj represiji, a ne zahvaljujući širokoj podršci u narodu i ogromnom ratnom zalaganju NOVJ. S obzirom na to da je pobjeda jugoslovenskog komunističkog pokreta osujetila restauraciju predratnog društveno-ekonomskog poretka, koji je istorijski prihvatljiv zagovornicima vladajuće ideologije nakon 2000, nosioci državne istorijske politike u ovom razdoblju nastojali su da protivnike jugoslovenskih komunista rasterete negativnog istorijskog nasleđa. U dominantnom medijskom diskursu koji je opravdavao smernice i rezultate državne politike sećanja, prećutkivana je odgovornost snaga kolaboracije za ratne zločine i saradnju sa okupatorom.

Politiku sećanja u Srbiji, u decenijama između nerealizovane pretnje uklanjanja Titovog groba i neuspele potrage za grobom Draže Mihailovića, karakterišu afirmacija istorijskog nasleđa nacionalističkih, antikomunističkih i profašističkih pokreta, neretko i viktimizacija istaknutih protagonista ovog nasleđa, osobito kada je reč o normalizovanju i reafirmaciji četništva, kao i jasan otklon prema socijalističkom internacionalizmu i jugoslovenskom revolucionarnom pokretu, čiji istaknuti protagonisti se neretko kriminalizuju.

Napomena: Tekst izvoorno objavljen u hrvatskom izdanju časopisa „Le Monde diplomatique“, 7, Zagreb, jul 2013. Tekst prenosimo uz dozvolu autora.

Dvostruki revizionizam i politika ekvidistance: Nove tendencije odnosa prema prošlosti u Hrvatskoj

Dr Dragan Markovina

1. Uvod

Nakon što se prvih nekoliko godina po padu tuđmanizma mogao steći dojam kako je hrvatsko društvo iskoračilo u novo doba moderniteta i revitalizacije antifašističkih vrijednosti, procesi koji posljednjih nekoliko godina, s naglaskom na posljednje tri, temeljno obilježavaju to društvo jasno svjedoče o sve prisutnijem povratku nacionalističke atmosfere iz devedesetih godina. Niz je primjera kojima bismo mogli potkrijepiti ovu tezu: od sve prisutnijih zahtjeva za provođenjem lustracije, uspješnog referenduskog izjašnjavanja oko suspenzije prava homoseksualnim zajednicama, histerije oko uvođenja ćiriličnih natpisa na zgrade državnih institucija u Vukovaru i uspješnog prikupljanja potpisa za pokretanje referenduma o tom pitanju, povratka Franje Tuđmana u javni život zemlje, skandalozne odluke o zabrani komemoriranja žrtava ustaškog zločina u Glini, na mjestu na kojem je taj zločin počinjen, aktualnih zahtjeva za smjenom ministra branitelja i njegovog pomoćnika zbog zdravorazumske izjave o tome da su ratne traume preživjeli svi građani zemlje, a ne samo neki, do osporavanja svečanih obilježavanja oslobođenja Dalmacije od fašizma. U pozadini svih tih zahtjeva koji istrajavaju na nacionalističkoj paradigmi iz devedesetih godina, s namjerom da je dodatno i naglase uklanjanjem preživjelih tragova antifašističkog nasljeđa, leži namjera da se iz temelja provede revizija odnosa prema prošlosti, te da se takva revizionistička povijest uvede u školski sustav.

Takva nastojanja najbolje je objasnio aktualni predsjednik HDZ-a Tomislav Karamarko, koji je u kolovozu 2014. godine, gostujući na tribini u Dubrovniku povodom obilježavanja „Dana sjećanja na žrtve totalitarnih režima“ rekao: „Danas je Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima. I nacizam, i fašizam, i komunizam ostavili su iza sebe stotine tisuća, pa i milijune žrtava. Svaka ljudska žrtva zaslužuje pijetet. To je europski standard koji smo dužni poštivati. Jesu li te norme zaživjele u Hrvatskoj? Nisu! O svemu se otvoreno govori osim o komunističkim zločinima. Uporno se to pokušava preimenovati u nekakav antifašistički pokret, čime se komunističkog zločinca Josipa Broza Tita pokušava pretvoriti u tzv. anti-fašistu, a Titov komunistički režim ubio je najviše svećenika od gotovo svih komunističkih režima. Kad HDZ dođe na vlast, a to će biti nakon narednih

parlamentarnih izbora, najprije ćemo napraviti lustraciju, onoliko koliko je to danas moguće, ali hoćemo. Onda ćemo tog zločinca protjerati sa svih ulica i trgova u Hrvatskoj, i najvažnije, moramo konačno 'srediti' hrvatsko školstvo. A ne kao danas, da nam neki kvazipovjesničari pišu povijest onako kako njima odgovara. Moramo unificirati školske standarde, u konačnici moramo realno pisati o povijesti, a ne da i dalje učimo kvazikomunističku povijest, u kojoj jednog od 10 najvećih svjetskih zločinaca, Broza Tita, prikazuju kao nekakvog bonvivana, hedonista, dakle, sasvim normalnog čovjeka. Taj suradnik NKVD-a, Staljina, izvršilac ili naredbodavac tisuća i tisuća ubojstava, mora bit sankcioniran". (<http://www.portaloko.hr/clanak/karamarko-na-tribini-u-dubrovniku-provest-cemo-lustraciju-a-zlocinca-broza-maknuti-sa-svih-ulica-i/0/64201/>)

Da ovdje nije riječ samo o obračunu s partizanskim nasljeđem, nego da nacionalistička desnica planira provesti sveopći obračun sa javnim intelektualcima koji ne dijele mitološki narativ o totalitarnom karakteru socijalističkog razdoblja, svjedoči i nastup Slobodana Prosperova Novaka, inače sveučilišnog profesora hrvatske književnosti, koji je na javnoj Hrvatskoj televiziji, gostujući u emisiji Pola ure kulture, ustvrdio kako glumcu Viliju Matuli treba zabraniti javno iznošenje stavova, i to iz razloga jer je pozitivno govorio o bivšem premijeru Ivici Račanu i njegovoj ulozi u socijalističkom razdoblju. (<http://www.hrt.hr/enz/pola-ure-kulture/>)

Kad se na to sve nadoveže odluka Gradskog vijeća Gline o utvrđivanju mjesta polaganja vijenaca, cvijeća, te paljenju vijeća na području Gline, po kojoj je službeno onemogućeno odavanje počasti nevinim srpskim civilima masakriranim u glinskoj pravoslavnoj crkvi, krajem jula i početkom avgusta 1941. godine, a čiji se broj po različitim procjenama kreće od nekoliko stotina do preko hiljadu, dolazimo do cjeline slike u kojoj se s jedne strane de facto relativiziraju ustaški zločini, dok se s druge strane partizanskom pokretu posve neutemeljeno pridaju isključivo zločinački atributi. „Naime, nakon što su ustaše srušile crkvu, na tom mjestu je u znak sjećanja na žrtve nakon rata podignut Spomen-dom, a postavljena je i ploča s imenima žrtava. Nakon 'Oluje', Spomen-dom je preimenovan u Hrvatski dom i uklonjene su sve oznake, a sve do danas, i pored nastojanja srpske zajednice, ali i državnih institucija, izvorni naziv i obilježja nisu vraćeni. Štoviše, gradski zvaničnici i pripadnici stranaka desne provenijencije bojkotiraju bilo kakvo spominjanje masakra u crkvi, pa je potez gradskih vlasti, pokrenut na inicijativu odskorašnjeg župana Ive Žinića, žalostan, ali očekivan. Žaloso je i što su protiv odluke bili samo vijećnici srpskih stranaka, dok su se vijećnici stranaka izvan 'desnog' bloka držali suzdržano. Štoviše, u Gradskom vijeću su svjesni da odluka koju su donijeli nije u duhu civilizacijskih normi, pa se nisu ni pretjerano trsili s njenim objavljivanjem.“ (<http://www.portalnovo->

sti.com/opca-osuda-poteza-glinskih-vlasti)

Za potpuno razumijevanje konteksta u kojem se odvija ova borba za kontrolom nad prošlosti, treba naglasiti da se na ovu odluku Gradskog vijeća Gline, nitko iz državnih institucija ili iz lijevo-liberalno Vlade nije niti osvrnuo. Uz sve navedeno, u Hrvatskoj se događa proces nove devastacije antifašističkih spomenika, dok se oni već devastirani uporno ne obnavljaju, pri čemu se i na tu temu također nitko iz vrhova vlasti uopće ne oglašava. Kao indikativan primjer ovih procesa zatiranja antifašističkog nasljeđa, može poslužiti slučaj dubrovačkog Kršinićevog partizana. Naime, taj spomenik antifašističkoj borbi, koji je do početka devedesetih godina stajao na Trgu oružja u Dubrovniku, nakon miniranja i teške devastacije posve je uklonjen s mjesta na kojem se nalazio. Do dana današnjeg, unatoč činjenici da je riječ o zaštićenom spomeniku kulture, te pored javno demonstrirane volje da se spomenik obnovi i vrati na izvornu lokaciju, što su svojim potpisom na peticiju dubrovačkih antifašista potvrdili i aktualni dubrovački gradonačelnik Andro Vlahušić, aktualni predsjednik Vlade Zoran Milanović i aktualni predsjednik Republike Ivo Josipović, ništa se po tom pitanju nije napravilo. (<http://www.uafdu.hr/clanak.php?id=736>)

Sve navedeno umnogome je potaknuto i početkom obilježavanja „Dana sjećanja na žrtve totalitarnih režima“, koji se u Hrvatskoj počeo obilježavati od 2011. godine.

2. Korijeni i okolnosti uvođenja „Dana sjećanja“ u institucije zemlje

Kada je 2. travnja 2009. godine Europski parlament izglasao rezoluciju o „Europskoj savjesti i totalitarizmu“, kojom odaje priznanje svim žrtvama totalitarnih i nedemokratskih režima u Europi kao i borcima protiv tiranije i represije, bilo je jasno da će ona u Hrvatskoj poslužiti za intenziviranje revizionističkih nastojanja u društvu i historiografiji. Europski parlament istaknuo je važnost očuvanja sjećanja na prošlost, jer pomirba bez istine i sjećanja nije moguća, te potvrdio svoje protivljenje svim oblicima totalitarne vladavine. Europski zastupnici izrazili su žaljenje što je, 20 godina nakon pada komunističkih diktatura u središnjoj i istočnoj Europi, pristup povjerljivim dokumentima još ograničen u nekim državama članicama. Europarlamentarci pozvali su sve članice da otvore arhive, uključujući one bivših službi unutarnje sigurnosti, tajnih policija i obavještajnih agencija, istaknuvši da se taj proces ne smije zlorabiti u političke svrhe. Snažno i nedvosmisleno osudili su sve zločine protiv čovječnosti i masivna kršenja ljudskih prava, koja su počinili svi totalitarni i autoritarni režimi, izražavajući sućut i odajući priznanje žrtvama tih zločina i njihovim obitelji. (<http://zaklada.civilnodruštvo.hr/category/106/subcategory/146/1773>)

Ne ulazeći u okolnosti izglasavanja ovakve rezolucije u Europskom

parlamentu, podržane od strane desnih grupacija u tom tijelu, vrlo brzo postalo je jasno kako se njen ključni smisao, u zemljama bivšeg Istočnog bloka, ali i u Hrvatskoj, iscrpljuje u obračunu s nasljeđem komunizma. Tome svjedoči i javni apel kojeg je, nakon donošenja rezolucije, uputila Matica hrvatska.

Tako je ta organizacija, u rujnu 2011. godine, uputila Poziv Hrvatskom Saboru, sa zahtjevom da osudi zločine komunizma, između ostalog navodeći:

„Ne možemo se oteti dojmu da je Republika Hrvatska dosad bila jedna od najtvrdokornijih europskih država kada je riječ o zaštiti interesa komunističke nomenklature i dugogodišnjem prigušivanju istine. Ako je predsjednik Tuđman ocjenjivao da dok traju borbe s agresorom ne treba otvarati unutrašnje hrvatske fronte – to se moglo razumjeti. Kako razumjeti kada se, šesnaest godina nakon rata, ozbiljno ne raspleće – u dogovoru i suradnji sa Slovenijom – tajna stravične Hude jame? Šuti li se o tome da se ne bi naštetilo javnom ugledu neke političke stranke; da se ne bi naštetilo javnom ugledu pojedinih, još živih, eksponenata te politike i toga terora? Ili njihovih potomaka? Zbog svega toga, pozivajući se na Deklaraciju Parlamentarne skupštine Vijeća Europe iz 2006. o osudi zločina totalitarnih komunističkih režima i Deklaracije Hrvatskog sabora od 30. lipnja 2006. o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945–1990, ističemo da je Matica hrvatska:

- suglasna s navodima Deklaracije Hrvatskog sabora o tome da su povrede ljudskih prava u tome razdoblju uključivale pojedinačna i skupna ubojstva i smaknuća, smrti u koncentracijskim logorima, izgladnjivanja, deportacije, mučenja, prisilni rad i druge oblike masovnoga fizičkog i psihičkog terora; progone na etničkoj i vjerskoj osnovi, povrede slobode tiska i, također, zatiranje političkog pluralizma;

- da prihvaća tvrdnje Deklaracije Hrvatskog sabora o vrlo slaboj obaviještenosti hrvatske javnosti o zločinima počinjenima od strane totalitarnoga komunističkog režima, te da su znanje i svijest ljudi o povijesnim zbivanjima jedan od preduvjeta da se izbjegnu slični zločini u budućnosti.

Podsjećamo, pritom, Hrvatski sabor da u Deklaraciji ističe kako on sam mora postati ključna nacionalna institucija za osudu zločina jugoslavenskog i hrvatskog totalitarnoga komunizma, te da se sustavnim istraživanjem povijesti tih zločina moraju baviti znanstvene i pravosudne institucije, s uvjerenjem da žrtve komunizma i njihove obitelji imaju pravo na pravdu, razumijevanje, suosjećanje i priznanje svojih patnji jednako kao što to imaju žrtve nacizma i fašizma.

Matica hrvatska stoga poziva Hrvatski sabor da:

- usvoji odluku o imenovanju strukovnoga tijela, kojega bi zadaća bila istraživanje zločina komunističkog terora i prikupljanje dokumentacije o njemu. Taj je golem i odgovoran posao u potpunosti trebalo prepustiti kvalificiranim znanstvenicima, a politiku iz toga posla posve isključiti; dok bi u Državnom proračunu trebalo osigurati za to potrebna sredstva;

- potakne pravosudne institucije da na temelju poznatih podataka pokrenu i dovrše istrage nad odgovornima za komunističke zločine;

- potakne Vladu da podupre zahtjev za uvođenje europske zabrane negiranja komunističkih zločina koji su 14. prosinca 2010. Europskoj komisiji podnijeli ministri vanjskih poslova Litve, Latvije, Bugarske, Mađarske, Rumunjske i Češke;

- zatraži od Vlade Republike Hrvatske da napravi – u suradnji s kompetentnim institucijama i istraživačima – službeni popis žrtava komunizma;

- da izradi program educiranja hrvatske javnosti o zločinima komunizma – kako za učenike srednjih škola, tako i za širu javnost, te da za njegovo provođenje osigura potporu ustanova koje su za to mjerodavne;

- da potakne osnivanje Hrvatskoga muzeja žrtava komunizma po uzoru na sličan muzej u Budimpešti kao i brojne muzeje holokausta u nas i u svijetu“. (<http://www.matica.hr/vijenac/456/Osuditi%20zločine%20komunizma/>)

Iako je već i iz ovih izvadaka Poziva posve jasno kako je riječ isključivo o platformi za obračun sa nasljeđem socijalističkog razdoblja u Hrvatskoj, posljednja rečenica Poziva to je u punom smislu i potvrdila. Istini i duhovnom zdravlju naroda potrebne su osude komunističkoga nasilja, kao što su mu potrebne i osude svih oblika fašističkoga terora, rasizma i holokausta.

Dakle, nakon što je čitav Poziv bio usmjeren ka obračunu sa socijalističkim nasljeđem, u posljednjoj rečenici spomenuta je i osuda fašističkog terora, no opet u europski prihvatljivoj formi rasizma i holokausta, čime je iz te priče o suočavanju s prošlošću posve izbačena ključna intencija ustaškog režima, koja se odnosila na fizičku eliminaciju srpskog stanovništva.

Na način istovjetan ovome stanovištu Matice hrvatske, rezoluciju Europskog parlamenta shvatila je i kompletna desna scena u Hrvatskoj, koja je odmah po uvođenju tog datuma u službeni kalendar Hrvatskog Sabora, počela javno apelirati na obračun s komunizmom. Jedina razlika između desnih i radikalno desnih krugova, sastojala se u tome da je radikalna desnica spominjala isključivo obračun s komunizmom, dok su, npr. HDZ i Katolička crkva uvijek naglašavali da suosjećaju sa žrtavama svih totalitarnih režima, da bi u nastavku javnih obraćanja opet govorili isključivo o totalitarnom na-

sljeđu komunizma. Za ilustraciju ovih dvaju stajališta poslužit ćemo se proglasima HČSP-a (Hrvatske čiste stranke prava) i HDZ-a, iz kolovoza ove godine.

U priopćenju HČSP-a stoji: „Hrvatska u danu sjećanja na žrtve totalitarnih režima i dalje ostaje samo na retoričkoj razini, dok u praksi imamo sasvim drugačiju situaciju od svih ostalih članica Europske unije. Hrvatski sabor je 30. lipnja 2006. godine usvojio Deklaraciju o osudi zločina počinjenih tijekom komunističke diktature 1945–1990, ali kao što i samo ime kaže, to je doista ostalo samo na deklarativnoj razini.

Da u Hrvatskoj nema smisla obilježavati taj dan, potvrđuje nam naš svakodnevni život i mnoga komunistička obilježja koja nas stalno podsjećaju na komunistički režim. Hrvati se tako ne mogu sjećati nečega s čime žive, i čega se još nisu riješili. Sjećati se možeš nečega što je prošlo i s čime se raskrstilo. Nije provedena lustracija i dekomunizacija društva, nije osuđen niti jedan jedini partizansko-komunistički zločinac, nisu uklonjena obilježja toga totalitarnoga režima, čiji je simbol najljepši trg u Zagrebu i Hrvatskoj, koji nosi ime zločinca Tita. U Splitu čak i danas pokušavaju davati imena ulica po tim zločinačkim i koljačkim odredima.

Stoga držimo licemjernim današnje obilježavanje 23. kolovoza, od strane predsjednika Hrvatskog sabora Josipa Leke, koji samo govori o žrtvama, ali nije spreman ništa poduzeti kako bi se ubojice tih žrtava osudile. Kao vrhunac tragikomičnosti koja je moguća samo u Hrvatskoj, na istom obilježavanju se našao i biskup Mile Bogović, i udbaš Ivan Grujić, koji je biskupa tužio što ga je nazvao udbašem.

Hrvatska će moći početi obilježavati dan sjećanja na žrtve totalitarnih režima, kada Josip Leko bude imao zakonsku zabranu bavljenja politikom, kao i Ivan Grujić i mnogi drugi takvoga kova. Ova farsa od obilježavanja je samo novo ruganje sa stotinama tisuća žrtava poubijanih od strane jugo-komunističkoga režima, i žalosna je stvar za Hrvatsku“. (<http://hcsp.hr/europ-ski-dan-sjecanja-na-zrtve-svih-totalitarnih-i-autoritarnih-rezima>)

Kao što je iz priopćenja vidljivo, radikalna desnica se ni na koji način nije osvrnula na nasljeđe utaskog terora, dok im je bilo kakva pozitivna valorizacija antifašističkog pokreta posve strana.

Za razliku od njih, HDZ se drži forme sjećanja na žrtve svih totalnih režima, ali se sadržajno obrušava isključivo na socijalističko razdoblje. Ta stranka se u kolovozu 2014. godine, oglasila sljedećim priopćenjem: „Hrvat-

ski sabor još je u lipnju 2011. (Zakon o dopuni Zakona o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u RH-NN 74/11) 23. kolovoza proglasio službenim spomendanom, i to u skladu s Rezolucijom Europskog parlamenta o europskoj savjesti i totalitarizmu (iz travnja 2009.), kojom se osuđuju zločini SVIH totalitarnih režima, pa podjednako i komunizma. Tako se danas, u skladu s europskim i općecivilizacijskim standardima, s pijetetom prisjećamo SVIH žrtava. Sve žrtve imaju pravo na spomen, pravo na dostojanstveni pokop. I pravo na – istinu.

A što o tuđim, „njihovim“ žrtvama i povijesnoj istini misli aktualna vlast – kako na Markovu trgu, tako i na Pantovčaku – jasno je bila posvjedočila, a i svjedoči, protucivilizacijskim, protueuropskim ukidanjem saborskog pokroviteljstva nad komemoracijom u Blajburgu, simbolu poslijeratnog stradanja hrvatskog naroda pod komunizmom.

Za razliku od njih, HDZ ne dijeli žrtve, a ni počinitelje, na „vaše“ i „naše“. Osuđujemo sve zločine i sve totalitarne režime – i nacionalsocijalizam, i fašizam, i komunizam.

Polaganja vijenaca, paljenja svijeća, komemorativni skupovi, tribine, svete mise zadušnice... Svaki član vodstva HDZ-a, svaki naš županijski, svaki gradski, svaki općinski odbor danas će, 23. kolovoza, dostojno i dostojanstveno obilježiti – punim nazivom – Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima. Kao i prošle godine. Kao i prethodne. Za razliku od nekih”. (<http://www.hdz.hr/vijest/najave/dan-sjecanja-na-zrtve-svih-totalitarnih-rezima-karamarko-na-groblju-mira-u-hercegovini>)

Paradoks ovakvog napada na aktualnu lijevo-liberalnu vlast odnosi se na činjenicu da iznesene tvrdnje naprosto nisu točne, s obzirom na to da je u službenim obilježavanjima od strane aktualne vlasti primjetan trud da se naglasi negativno nasljeđe komunističkog doba, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta.

Potaknut rezolucijom Europskog parlamenta i nastojanjima brojnih desnih udruga i stranaka, Hrvatski Sabor je „Dopunama Zakona o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj iz lipnja 2011. godine, donio odluku da se 23. kolovoza obilježava kao spomendan – Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima.

Obilježavanjem ovoga dana Hrvatska se pridružila većini zemalja članica EU u kojima se, na preporuku Europskog parlamenta, potiče na promišljanje osjetljivih i kompleksnih pitanja zajedničke povijesti i njezina očuva-

nja, kako bi sljedeće generacije mogle iz nje učiti i graditi suživot na temeljima demokracije i uvažavanja temeljnih prava.

Europski parlament je u svojoj preporuci naglasio da svaka zemlja prilagodi vrijeme i način obilježavanja sjećanja na žrtve totalitarnih režima vlastitaj povijesti i tradiciji. Hrvatska se tako pridružila Estoniji, Latviji, Litvi, Sloveniji i Švedskoj obilježavanjem 23. kolovoza, Europskog dana sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima, dok neke druge članice obilježavaju 27. siječnja, Međunarodni dan sjećanja na žrtve holokausta.

Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima utvrđen je Deklaracijom Europskog parlamenta o proglašenju 23. kolovoza europskim danom sjećanja na žrtve staljinizma i nacizma od 23. rujna 2008. godine, a potvrđen je točkom 15 Rezolucije Europskog parlamenta o europskoj savjesti i totalitarizmu od 2. travnja 2009. U završnom dijelu Rezolucije parlamenti i vlade svih država članica EU, država kandidatkinja za članstvo u EU i zemalja povezanih s Europskom unijom pozvani su na usvajanje i provedbu te Rezolucije.

U sklopu programa „Europa građanima“, za razdoblje od 2007. do 2013, Komisija je izdvojila 215 milijuna eura za potporu programima zaštite lokacija masovnih pogubljenja, deportacija i koncentracijskih logora, te za programe zaštite dokumentacije o tim događajima. Za sljedeći program, od 2014. do 2020. godine, Komisija predviđa, radi velikog broja kvalitetnih projekata, razmotriti pitanje dostatnosti raspoloživih sredstava“. (<http://www.sabor.hr/23-kolovoza-europski-dan-sjecanja-na-zrtve-svih-to>)

Kao što je iz same odluke i vidljivo, Sabor se odlučio kao datum obilježavanja Dana sjećanja uzeti 23. kolovoz, što je bio datum potpisivanja pakta o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a.

Ovaj dan je u službeni kalendar uveden za mandata Jadranke Kosor, tj. vlade HDZ-a, pri čemu je i u samom prijedlogu zakona o ovom obilježavanju naglašeno referenciranje isključivo na negativno nasljeđe socijalističkog razdoblja: „Pad totalitarizma komunističkih poredaka (režima) u Srednjoj i Istočnoj Europi nije bio u svim slučajevima, pa ni u slučaju Republike Hrvatske, popraćen nacionalnim i/ili međunarodnim istragama zločina koje su ti režimi počinili. Kao posljedica toga, vrlo je niska svijest javnosti bivših komunističkih zemalja, pa i hrvatske javnosti, o zločinima počinjenim od strane totalitarnih komunističkih režima“, objašnjava se u nacrtu prijedloga zakona. (<http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/131326/Dobili-smo-Dan-sjecanja-na-zrtve-totalitarnih-rezima.html>)

3. Načini obilježavanja i odnos aktualne vlasti

Pitanje obilježavanja spomenutog datuma promatrat ćemo kroz tri ključne točke odnosa prema tom datumu. S jedne strane kroz odnos aktualnih lijevo-liberalnih vlasti prema tom datumu, s druge kroz odnos oporbenog HDZ-a i desne scene prema toj temi, te u konačnici kroz treću, ujedno i najzanimljiviju točku odnosa koju Hrvatski sabor prakticira neovisno o samom datumu i prilično daleko fokusu javnosti.

Aktualna socijaldemokratska vlast, imajući u vidu njezin kakav-takav građanski karakter koji baštini ideju antifašizma, prilikom javnih obilježavanja Dana sjećanja u pravilu se postavlja kao hladno distancirani arbitar. Na način da posjeti neke od amblematskih stratišta svih ratujućih strana i na taj način svima onda počast. Tako je predsjednik Sabora Josip Leko, 2013. godine, uveo praksu, koja se ponovila i 2014. godine, odlaska u spomen područje Jadovno kraj Gospića, gdje je odao počast žrtvama ustaškog konlogora u kojem je u nekoliko mjeseci '41. pogubljeno najmanje dvadesetak tisuća ljudi, gdje je polaganjem vijenaca i paljenjem svijeća kod Šaranove jame, komemorirao žrtve ustaškog režima, da bi potom otišao na posebnu komemoraciju kod jame Jazovka, pokraj Sošica na Žumberku, gdje su bacana tijela 500 vojnika i civila pristaša NDH. Problem ovakve jednake distance prema počinjenim zločinima, čak i kad zanemarimo broj žrtava, odnosi se na činjenicu da je nepristojno jednako doživljavati masovne žrtve fašističkog logora i ubijene kolaboracionističke vojnike, smaknute u osvetničkom bijesu. Leko je svoj čin dodatno objasnio izjavom u kojoj je rekao da se tim civilizacijskim i političkim činom u Jadovnom i kod Jazovke pokazuje okrenutost hrvatskog društva budućnosti i demokratskim vrijednostima. „Time pokazujemo da ne sektašimo prema žrtvama. Bez obzira na to u čije ime i čije ideologije su žrtve pale, taj čin smatramo vrijednim radi izgradnje harmoničnijeg hrvatskog društva, te ćemo to činiti i ubuduće“. (<http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/347644/Ne-sektasimo-prema-zrtvama.html>)

S druge pak strane, desnica taj datum obilježava znatno militantnije, kao što je već navedeno, poklanjajući pažnju isključivo nasljeđu komunizma. Tako su čelnici splitskog gradskog i županijskog HDZ-a, u povodu Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima, u kolovozu 2014. godine, položili vijenac na Katalinića brigu na spomen obilježju koje simbolizira žrtve svih totalitarizama, pri čemu su istaknuli kako se u Hrvatskoj dio tih zločina – oni počinjeni u vrijeme jugoslavenskog komunističkog režima – još uvijek relativiziraju.

„Predsjednik splitskog HDZ-a Petar Škorić je tom prigodom istaknuo kako je hrvatski narod pretrpio velike žrtve koje su mu nanijeli fašistički, nacistički i komunistički režimi. Naglasio je kako je o fašističkim i nacističkim zločinima uglavnom sve istraženo, dok to nije slučaj s komunističkim zločinima.

‘Na žalost, u Hrvatskoj se i dalje prikriveno relativiziraju i zataškavaju zvjerstva i zločini jugokomunističkog režima.’ Na Katalinića brigu, gdje je danas pložen vijenac, nakon Drugog svjetskog rata u vrijeme komunističkog režima bilo je sjedište Službe državne bezbjednosti (SDB) u Splitu gdje je, po Škorićevim riječima, bio zloglasni zatvor u kojem su ljudi mučeni a nekima oduziman i život. ‘Katalinića brig je najbolji spomenik sustava koji je gazio ljudsko lice u svim njegovim dimenzijama, on je Brig patnje i zločina.’

Predsjednik županijskog splitsko-dalmatinskog HDZ-a Ante Sanader izrazio je žaljenje što današnji dan, kako se izrazio, ‘ne uvažavaju ni Hrvatski sabor, ni Vlada ni predsjednik Republike’.

‘Kao saborski zastupnik postavljam pitanje zašto Hrvatski sabor niti jednim činom ne obilježava ovaj dan sjećanja na žrtve svih totalitarizama, koji je prihvatio Europski parlament. Je li to strah prema prošlosti i prema žrtvama koje su pale od totalitarnih režima?’. Župan splitsko-dalmatinski Zlatko Ževrnja istaknuo je kako je nužno izražavati pijetet prema žrtvama svih totalitarizama. ‘Sve žrtve, bez obzira na to s koje strane dolazile, treba istražiti i dostojanstveno obilježiti, jer svaka manipulacija, prikrivanje i prešućivanje bilo koje žrtve ponovni je zločin nad tim žrtvama.’“ (<http://www.index.hr/vijesti/clanak/danas-se-sjecamo-svih-zrtava-totalitarnih-rezima-nema-nasih-i-vasih-sve-su-to-zrtve/767024.aspx>)

Kao što vidimo, dalmatinski hadezeovci ovim činom pomaknuli su se i korak dalje u odnosu prema nasljeđu socijalizma, budući da su ovim činom iskoračili i u problematizaciju mirnodopskog razdoblja.

Pored splitskog obilježavanja Dana sjećanja, kao posebno zanimljivo izdvojilo se i dubrovačko, s obzirom na to da je na njemu upriličena zajednička tribina Udruge „Daksa“, HDZ-a i HHO-a (Hrvatskog helsinškog odbora), na kojemu su, pored predsjednika HDZ-a Tomislava Karamarka, govorili i Ivan Zvonimir Čičak, te Ivo Banac.

Ta tribina, odnosno teze izrečene na njoj, pružaju pravu sliku odnosa cjelokupne hrvatske desnice prema antifašističkoj baštini. Dok je Karamarko govorio o već spomenutoj reviziji udžbenika i micanju svih imena ulica posvećenih Josipu Brozu Titu, Čičak je iznio posve neutemeljene brojke

od 650 tisuća ljudi ubijenih na prostoru Jugoslavije u razdoblju od 1945. do 1953. godine, da bi se u konačnici Banac okomio na svakoga tko drukčije misli, a posredno i na srpsku zajednicu u Hrvatskoj, rekavši: „U Pupovčevim Novostima česti su primjeri tekstova u kojima se zaziva Jugoslavija kao nešto dobro i poželjno. Skandalozno je da je savjetnik predsjednika Josipovića dr. Dejan Jović u Velikoj Britaniji objavio tekst u kojem tvrdi kako je samo 25 posto hrvatskih građana 1991. godine glasovalo za samostalnu i slobodnu Hrvatsku. Taj članak nikako ne ide na ruku Hrvatskoj kao samostalnoj i demokratskoj državi, jer se navodi još nekoliko situacija koje apsolutno kriminaliziraju Hrvatsku. Taj isti čovjek danas obrazuje naše diplomate na sramotnom studiju koji je otvoren u Zagrebu. I kakva je onda ovo Hrvatska danas? Je li ona sljednica onih zakona koji jamče da se o državnom trošku brane članovi Državne službe bezbednosti koji su sudjelovali u likvidacijama Hrvata, kako je to zazivao jedan zagrebački odvjetnik, ili je ona nastavak višestoljetne parlamentarističnosti koju Hrvatska ima, a koja je prekinuta komunističkim totalitarizmom? Zašto se one koji ne žele ići Titovim putem, dakle putem zla i zločina, prikazuje kao svojevrstne kriminalce. Čeka nas raščišćavanje povijesti, taj dan kad-tad mora doći. Ne mogu se ove stvari više pospremati ispod tepiha“. (<http://www.portaloko.hr/clanak/karamarko-natribini-u-dubrovniku-provest-cemo-lustraciju-a-zlocinca-broza-maknuti-sa-svih-ulica-i/0/64201/>)

Iz svega navedenog postaje posve jasno da hrvatska desnica smatra socijalističko razdoblje dobom totalnog diskontuiteta i radikalnog totalitarizma, te iskazuje otvorenu namjeru da izbriše sve njegove rezultate, uključujući i antifašističku borbu.

Imajući u vidu ovakav diskurs, djelovanje aktualne hrvatske Vlade po ovom pitanju postaje još zanimljivije. Naime, kako je novinar Novosti Nikola Bajto u svom analitičkom tekstu napisao: „Lanjsko zajedničko obilježavanje, s namjerom da se ponovi svake godine, samo je dio dosadašnjih napora čija je suma isporučena sredinom travnja Vladinim usvajanjem dvaju izvještaja, onog o provedbi novog Zakona o istraživanju, uređenju i održavanju vojnih groblja, groblja žrtava Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja, te onog o radu za to nadležnog Vladinog povjerenstva s Matićem na čelu. Iz tih se dokumenata može doznati da se diljem zemlje upravo iskopavaju kosti, da su zasad obuhvaćene 82 lokacije, od kojih je 16 već obrađeno, 25 ih se priprema za iskapanja, a 41 je u procesu istraživanja. Matićevo povjerenstvo, sastavljeno od predstavnika pet ministarstava, raznih ustanova, četiriju vjerskih zajednica, Saveza antifašista, udruge 'Hrvatski domobran' i neizostavnog HHO-a, usuglasilo se oko toga kakvi će natpisi stajati na budućim spomen-obilježjima, inače identičnima za sve lokacije, čije je umjetničko rješenje također već pribavljeno natječajem.

Tipizirani tekst, koji dolazi u tri varijante, u prvoj varijanti glasi: 'U spomen na (broj) žrtava komunističkog režima ubijenih (datum) godine u (lokacija)'. Druga varijanta razlikuje se samo po jednoj riječi, naime po tome što umjesto 'komunističkog' stoji 'ustaškog' režima. A kada se stratišta obilježe istim spomenicima s istim natpisima, ta jedina razlika postat će, naravno, ono što se izjednačava. To su Matić i Leko putem službenih audija, a Josipović putem svojeg izaslanika, već učinili u Jazovki i Jadovnom. Zločin partizanske odmazde nad ustašama bio je poravnat sa zločinom državno programiranog genocida. Ubojstvo nekoliko stotina mrskih neprijatelja s istrebljenjem desetaka tisuća civila, državi mrskih zbog svoje nacionalnosti. Zločini su poravnani kako bi se poravnali počinitelji, a počinitelji kako bi se izjednačili režimi.

Kako smo naveli, postoji i treća varijanta natpisa, a ona je pak vrlo tuđmanovska: tu se spomen podiže žrtvama 'svih totalitarnih' režima. Pitanje je za kakvu je priliku ta varijanta natpisa, u kojem se ustaše i komunisti konačno stapaju u jedinstveni pojam, unaprijed utanačena. Kako ipak nema naznaka o reaktiviranju Tuđmanove ideje o preseljenju ustaških kostiju u Jasenovac, treća varijanta, po svojoj prilici, odražava nadu da će se istraživanjem brojnih lokacija barem negdje pronaći kosti ustaških i partizanskih žrtava izmiješane in situ. Takav simbolički zgoditak Matića i Leku ubuduće bi poštedio čak i vožnje između dvaju stratišta. Tablični pregled 82 lokacije zasad im ostavlja prostora za takvu nadu, s obzirom na to da za dio njih ne postoji jasan podatak o žrtvama i okolnostima stradanja. Međutim, tamo gdje neki podaci postoje, uz nekoliko izuzetaka, redom su to 'njemački vojnici', 'redarstvenici NDH', 'zarobljeni vojnici NDH', 'zarobljeni vojnici HOS-a NDH', 'pripadnici oružničke postaje NDH', 'zarobljeni domobrani', 'ustaše' ili 'žrtve križnog puta'. Vremena stradanja su različita, nešto je slučajeva iz 1942, 1943. ili 1944. godine, za mnoge se naprosto navodi 'Drugi svjetski rat', dok je najveći broj onih smještenih u 'Drugi svjetski rat i poslijeratno razdoblje', odnosno u 'poslijeratno razdoblje', 'nakon 9. svibnja 1945.' ili u svibanj i lipanj 1945. godine. Kao kraj rata uzima se 9. svibnja, dan kapitulacije Njemačke, iako se postrojbe NDH tada nisu razoružale, a za sve te ubijene oružnike, redarstvenike, HOS-ovce, raznorazne ustaše i domobrane namijenjen je daleko onaj tipizirani tekst spomen-obilježja. Svi su oni žrtve 'komunističkog režima'. Za provedbu projekta lani su već utrošena dva milijuna kuna, ne računajući resurse mnogobrojnih uključenih institucija, pa su određene i prve dvije lokacije za postavljanje spomenika, jednog u spomen na 134 žrtve ubijene u svibnju 1945. u Gračanima kraj Zagreba, gdje se radilo o zarobljenim vojnicima HOS-a NDH, drugog u spomen na 15 civila ubijenih u rujnu 1946. u Tupalama kraj Otočca. Posljednji spomenik Matić i Leko svečano su otkrili koncem prošle godine, samo dva mjeseca nakon brzopotezne bagerske akci-

je, iako je događaj neistražen i zna se samo toliko da je bio vezan uz čišćenje uporišta ustaških križara, aktivnih u godinama nakon rata. Bez obzira na nedostatak jasnih podataka i različite okolnosti, za oba je zločina namijenjen identičan spomenik i isti natpis, u spomen na 'žrtve komunističkog režima', a programom za 2014. obuhvaćeno je još 14 lokacija kojima će se pristupati na isti, uniformni način'. (<http://snv.hr/tjednik-novosti/752/zrtve-falsistickog-rezima/>)

Uvažavajući sve navedeno, kao prilično očito iskazuje se nastojanje aktualne Vlade da usvoji narativ desnice u odnosu prema nasljeđu Drugog svjetskog rata, uz malu modifikaciju simboličkog osvrta i na ustaške zločine, koji ovdje služi primarno radi uspostavljanja revizionističkog odnosa prema partizanskoj borbi.

4. Zaključak

Analizirajući novi fenomen obilježavanja „Dana sjećanja na žrtve totalitarnih režima“ u Hrvatskoj, sa svim njegovim značenjima i kontekstima, tekst je pokazao jasnu tendenciju političke i intelektualne javnosti da praksa obilježavanja ovog datuma posluži kao platforma za revizionistički odnos prema povijesnom nasljeđu i relativizaciju antifašističkog nasljeđa. Iako je taj proces začet od strane Matice hrvatske i hadezeove Vlade, te je snažno potican od kompletnog desnog miljea u zemlji, činjenica je da pravu avangardu tog procesa čini SDP-ova Vlada. Njezino samoinicijativno nastojanje za obilježavanjem niza grobnica novim spomenicima, kao i aktivan rad na suočavanju s isključivo negativnim nasljeđem antifašističke borbe, dovode do zaključka da je čitav partizanski rat vođen s namjerom da se partizanski borci na kraju rata obračunaju sa nevinim žrtvama. Takvo postavljanje stvari dovodi u konačnici do činjenice da se 70. godišnjice oslobođenja Zadra i Dubrovnika obilježavaju isključivo od strane lokalnih udruženja antifašista, tj. bez prisutnosti gradskih vlasti i uz snažne opstrukcije desnih grupacija, dok je 70. godišnjica oslobođenja Splita, unatoč prisustvu gradonačelnika i predsjednika Republike, protekla u otvoreno revizionističkom tonu u govorima uzvanika, mahom socijaldemokratske provenijencije. Naime, svi govornici na toj proslavi, uključujući predsjednika udruge antifašista, gradonačelnika Baldasara i predsjednika Josipovića, istaknuli su kao neupitnu činjenicu da je rat iz 1991. godine bio nastavak partizanske borbe iz 1941. godine. Što predstavlja još jedan vid revizionizma, ovaj put sa socijaldemokratskih pozicija. Ta tvrdnja je logički utemeljena samo u jednom detalju, tj. u činjenici da je zemlja i 1941. i 1991. bila brutalno napadnuta, te da se u konačnici uspjele obraniti. Riječ je o tome da se nijedan rat, niti borba, ne vodi tako da se skupina nesvjesnih pojedinaca naoruža i krene u borbu protiv okupatora, ne imajući u vidu kakvu zemlju zapravo žele nakon pobjede. Partizanska borba imala je tri glavna cilja. Oslobođenje zemlje od okupatora i domaćih izdaj-

nika, provođenje socijalističke revolucije i stvaranje federalne Jugoslavije u kojoj bi stvaranjem nacionalnih republika bilo riješeno nacionalno pitanje. U ovoj trećoj točki, pri stvaranju federalne Hrvatske, naglašeno je bratstvo hrvatskog i srpskog naroda te je nova Hrvatska i definirana kao država hrvatskog i srpskog naroda, te svih njezinih građana. Domovinski rat bi se mogao povezati s partizanskom borbom tek kad bi joj se oduzele ove dvije posljednje komponente. Što organizatori ovih manifestacija uporno pokušavaju, ne spominjući ideju revolucije ili bratstvo jugoslavenskih naroda u svojim govorima, tj. držeći se isključivo oslobođenja zemlje od okupatora.

Za razliku od antifašističke borbe, vizija Hrvatske koja se u Domovinskom ratu branila od agresije, bila je vizija nacionalističke zemlje, koja je državu ustavno definirala kao državu hrvatskog naroda i ostalih građana, te koja je odbacila socijalizam kao društveno uređenje. Na taj način su jasno poništeni rezultati partizanskog pokreta. Da ovo ovdje nije intelektualna analiza bez pokrića, jasno svjedoči činjenica o preko tri tisuće srušenih antifašističkih spomenika i spomen-obilježja diljem zemlje, ali i činjenica da Split i dalje nema nijednu ulicu posvećenu antifašističkoj borbi. Za razliku od današnjih antifašista, baštinici duha iz '91. sasvim jasno vide svu subverzivnost antifašizma po njihove ideje, iz čega crpe pogonsko gorivo u nastojanjima da antifašizam ostane deklarativno-prigodničarska ideja bez prava građanstva u široj javnosti.

ČETVRTO POGLAVLJE

TOTALITARNA STIGMA U POLJU

KULTURE

Budućnost: utopija nakon kraja utopije

Boris Buden

Zašto je postkomunizam opsednut prošlošću? Očekivalo se da se svet oslobođen komunističke iluzije punom snagom okrene ka izgradnji budućnosti. Zašto se osvrtni za prošlim i propalim umesto u slobodi graditi novo? I to kada više nema prepreka, nikakve partijske diktature, birokratskog aparata, nikakvog Štazija ili KGB-a, dogmi planske ekonomije, a pre svega totalitarne ideologije paralizovane istorijskim determinizmom, koja je konfiskovala pogled u budućnost. Kuda bi to da krenu ljudi koji se stalno osvrću za svojom prošlošću?

Da postkomunizam ima problema sa budućnošću nije nikakva tajna. On se i definiše okretanjem od budućnosti. Recimo, pobjeda demokratije nad komunizmom poredi se sa „povratkom iz budućnosti“.¹ Postkomunizmu, kao istorijskom stanju, nedostaje perspektiva budućnosti toliko prisutna u eri komunizma. Kao da je sama budućnost ta iluzija koje se čovek oslobodio u paketu sa praznim obećanjima komunista – e da bi živio u realnosti u kojoj se, poput Frojdovih histeričnih pacijentkinja, ne može osloboditi prošlosti. Kao da je život u retrospektivi nedvosmisleno svojstvo postkomunističkog stanja. No, šta je u stvari to za čim se čovek posle pada komunizma u očaju osvrće?

Nada bez društva

Možda najbolji odgovor daje Čeriti Skribner (Charity Scribner) u Rekvijumu za komunizam.² Ona kaže da je sa socijalizmom izgubljen i jedan istorijski oblik društvenosti: iskustvo društvene solidarnosti koje se materijalizovalo u radnom kolektivu u doba industrijskog modernizma. Obećanje demokratske slobode i ekonomskog prosperiteta ne može da nadoknadi taj epohalni gubitak.

Ta teza otvara posve nov, širi pogled na promene iz 1989/90. U kolapsu istočnoevropskih komunističkih režima nisu nestali samo totalitarna diktatura i sistem podržavljene ekonomije koji je bankrotirao, nestala je i čitava jedna epoha – epoha industrijske modernizacije. Rečima autorke: „Ruina državnog socijalizma nagovestila je da je industrijski modernizam iscrpeo svoj upitijski potencijal“.³

Time se prikladno proširuje istorijsko i geografsko značenje demokratskih promena od 1989/90, kao i značenje pojma „postkomunizam“. Obo-

¹ Uporedi B. Groys, A.v.d. Heiden, P. Weibel (ur.), *Zurück aus der Zukunft. Osteuropäische Kulturen im Zeitalter des Postkommunismus* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2005).

² Charity Scribner, *Requiem for Communism* (Cambridge, MA., London: The MIT Press, 2003).

³ Ibid., str. 3.

je se pokazuje u epohalnoj i globalnoj dimenziji koja znatno nadilazi razdoblje od 1917. do 1989. i granice država realno postojećeg socijalizma. Ta perspektiva relativizuje razliku između demokratskog kapitalističkog Zapada i socijalističkog Istoka, koja je uslovljavala političku dinamiku Hladnog rada i na čudan načinu održavala se i posle promena. Rekvijem za komunizam navodi nas da ruševine propalog socijalizma i naznake postkomunističkog stanja vidimo s obe strane gvozdene zavese, u čitavom postindustrijskom svetu.

Za Skribner, kapitalizam i socijalizam povratno povezuje i stavlja pred jedan epohalan horizont fundamentalno iskustvo gubitka. To iskustvo prepoznaje se u reakciji – u „kolektivnom žaljenju“. Socijalizam se, doduše, vidi kao istorijski nepovratno izgubljen, ali se i dalje tuguje za njegovim idealom – projektom radničke države koja počiva na socijalnoj solidarnosti. U tome se ne manifestuje nikakva melanholična nostalgija ni idealizacija komunističke prošlosti, upozorava Skribner, tu je, naprotiv, reč o svesti da našoj stvarnosti nešto nedostaje, naime, ono socijalno iskustvo koje je tipično za industrijski modernizam, za kolektivni rad u fabrikama i industrijskim postrojenjima. To socijalno iskustvo ne smemo pomešati sa realnim radničkim životom, koji je bio sve drugo samo ne srećna idila u okrilju radničkog kolektiva.⁴ Reč je o dimenziji socijalnog iskustva koja je konstitutivna za socijalno.

Skribner kaže da sa socijalizmom nije izgubljen samo neki politički ili ekonomski sistem, to jest ideološki konstruisana forma društvenog života koju je zamenio drugi, demokratski oblik društvenog života, zasnovan na realnosti, na pravnoj državi, tržišnoj ekonomiji itd. Reč je o gubitku društva kao društva.

Moramo se usuditi da tezu Čeriti Skribner pratimo do njenih najradikalnijih posledica. Nije reč o gubitku određenog – realsocijalističkog – društvenog sistema, za kojim se i danas žali jer su sa njim mnogi članovi društva izgubili i određene socijalne povlastice, na primer jeftino stanovanje, besplatno obrazovanje, garantovana radna mesta, ukratko, takozvanu socijalnu sigurnost koje u neoliberalnom kapitalizmu više nema.

Dubina gubitka ne može se odrediti tako što bi se kvazidijalektički odmerile prednosti i mane oba sistema – propalog socijalizma i liberalnog demokratskog kapitalizma koji ga je zamenio. Ono što je izgubljeno jeste fundamentalno iskustvo socijalnog. Zato praznina koju taj gubitak ostavlja za sobom toliko boli. To je praznina koja je razotkrila odsutni temelj društva kao društva. Zbog nje možemo osetiti da samo društvo više ne postoji. Zato

⁴ „Da bi se razumio taj život u radničkim barakama, potreban je Dostojevski. Umesto slavnih udarnika koji grade našu svetlu budućnost, umjesto heroja rada, u tim barakama su (...) umorni ljudi u poderanim čarapama pušili i zurili u plafon. To nije bio prizor iz bajki o socijalističkom samoupravljanju, nego slika iz *Zapisa iz mrtvog doma*. Ti radnici nisu gradili svetlu budućnost svoje dece – njihova su deca na svetlu budućnost imala manje izgleda od dece onih koji nisu radili. Oni su bili na robiji, a da nisu počinili zločin i da im nijedan sud, osim ako sudom ne smatramo čin rođenja, nije izrekao kaznu“. – Andrej Nikolaidis, „Crveno, volim te crveno: Radnička klasa ne odlazi u raj“, <http://www.e-novine.com/index.php?news-23778>.

se ta praznina ne može smestiti nigde unutar društva, recimo tamo gde su nekada postojali neki društveni sadržaji poput već pomenutih socijalno-političkih tekovina. Čovek ne može naprosto upreti prstom na opustošen sistem školstva ili na prepune bolnice i reći: tu je nekada, u formi socijalne brige za sve članove društva, postojala društvena solidarnost koje sada više nema, pošto je konzervativna i neoliberalna politika demontirala socijalna postignuća. Jer, nije demontirana samo jedna socijalna ustanova unutar društva, već društvo samo.

Društvo nije nikakav prazni kontejner čiji se sadržaj, ali ne i posuda sama, izlaže istorijskoj, političkoj ili ideološkoj promeni; u kojem se različite klase bore ili postižu kompromis; gde se pojedinci i pojedinke, ali i rasne, etničke, kulturne, verske, seksualne manjine i većine smeštaju i uključuju ili isključuju; gde se praktikuje ova ili ona socijalna, kulturna ili ekonomska politika; u kojem ili među kojima besne najkrvaviji i najdestruktivniji ratovi, a da se pri tom sam kontejner, društvo kao društvo, nijedanput ne rasprsne, kao da nema katastrofe koju ono ne može preživeti, ni gubitka koji ne može nadoknaditi. Čini se da je i ta iluzija nepovratno prošla.

U nemogućnosti da se praznina iskusi kao socijalni fenomen, pokazuje se da je reč o promeni čije značenje nadilazi pojam društvene transformacije. Reč je o razlici između nekog socijalnog gubitka i gubitka socijalnog. Dok se prvo i dalje može socijalno osetiti i pojmiti u odgovarajućim kategorijama, na primer kategoriji društvenog sukoba koji ima političko dejstvo, gubitak društva manifestuje se još samo u kulturnom prevodu. Kolektivno žaljenje u kome se ispoljava samo svest o gubitku, za Skribnerovu predstavlja čisto kulturni fenomen. Ona njegove simptome rekonstruiše iz književnih tekstova, dela savremene umetnosti ili muzejskih izložbi koje se sećaju socijalističke prošlosti. Gubitak društva ima oblik kulturnog pamćenja.

Ta okolnost ukazuje na dalju transformaciju sa teškim posledicama. Ta transformacija koincidira sa propašću socijalizma, to jest industrijskog modernizma: postindustrijska promena je i kulturna promena.⁵ Ona „kulturna logika“, koju je američki marksista Frederik Džejmson (Frederic Jameson) još početkom osamdesetih pripisao poznom kapitalizmu i hipostazirao kao jedno od glavnih obeležja postmodern condition, prodire u fundamentalnom smislu u iskustvo postkomunizma. Za Skribnerovu, međutim, kulturna promena sadrži i mogućnost. Kultura, smatra ona, može biti kadra da povрати ono što je bilo vredno u komunizmu i što je sa njim izgubljeno, a pre svega onu društvenu solidarnost koja se nekada manifestovala u fabrikama i preduzećima. Sada bi mesto kulture moglo postati najvažnije sastajalište kolektiva: „Socijalisti nisu hteli samo da skinu kletvu koja se oduvek nadvijala nad radom, oni su hteli i da u radu nađu kolektivno i kreativno ispunjenje. Kada se čini da na mestu rada gasne iskra koja je zapalila tu nadu, njen žar se može iznova raspaliti u književnost i umetničkim delima koja je taj rad

⁵ Scribner, *Requiem for Communism*, str. 159.

ostavio za sobom“.⁶

Reč je, dakle, o kulturnom pamćenju koje bi trebalo da nadoknadi gubitak kolektiva. Ostavimo po strani pojedinosti ove teze koje Čeriti Skribner daje u analizama umetničkih dela, filmova, knjiga ili kulturnih ustanova poput muzeja. Ovde je važnije da se koncentrišemo na istorijski i konceptualni domet njene teze: pomeranje nade iz socijalnog u kulturno, preobrzaja socijalne u kulturnu nadu. To, pre svega, znači da je nada u bolji život u jednom staromodnom humanističkom smislu napustila društvo koje ju je iznedrilo i bilo njen graditeljski materijal, društvo, dakle, u kome se ona mogla artikulirati kao socijalna utopija. No, to ne znači da je nada nestala. Ona je i dalje tu, nastavlja da živi u svom kulturnom prevodu, pošto je socijalna nada postala anahrona.

To baca novo svetlo na iskustvo beznađa, koje ne samo što je oblikovalo poslednje godine socijalizma, već se i posle promena raširilo u postsocijalističkim društvima poput neke epidemije. Beznađe je, kažu, jedna od tipičnih bolesti prelazne faze, koja izbija u procesu društvene transformacije, ali s vremenom, što će reći tokom „normalizacije“, prolazi sama od sebe. Taj utisak vara. Transformacija o kojoj je ovde reč i njeni prateći simptomi daleko su od toga da budu tipični. Oni ukazuju na jednu znatno radikalniju promenu čije razmene nadilaze naše istorijsko iskustvo. Ona se ne tiče same nade, poput recimo pitanja koliko još nade ima u društvu, ako je ima, već samog društva kao takvog. Mi ne živimo u društvu sa nadom ili bez nje, već u nadi bez društva. Ono što oblikuje naše živote jeste bezdruštvenost nade, a ne beznađežnost društva. Nada koja je napustila društvo nije nestala. Svoje novo gnezdo i graditeljski materijal ona je pronašla u kulturi. Slično se može reći i o utopiji.

Nakon kraja utopije – retroutopija

Jedno od opštih mesta postkomunističkog diskursa jeste i takozvani kraj utopije – taj kraj je u čvrstoj vezi sa „gubitkom budućnosti“ i „krajem istorije“. Prema tezi o kraju, sa socijalizmom je nestala i utopija. Međutim, nestanak utopije ne može se svesti na propast isključivo komunističke utopije, koju su pokušale da ostvare zemlje realnog socijalizma.

Za Suzan Bak-Mors, utopija je, u vidu kolektivnog sna koji je povezivao socijalni svet sa ličnim predstavama o sreći i naveštavao ukidanje siromaštva za sve pripadnike društva, predstavljala vodeću ideološku snagu industrijskog modernizma u obe njegove geopolitičke forme – kapitalističkoj i socijalističkoj.⁷ Ta modernistička utopija razlikuje se od mitova predmodernog doba u jednoj suštinskoj tački, u svom odnosu prema dimenziji vremena. Dok se potonji, okrenuti ka prošlosti i oblikovani konzervativnim

⁶ Ibid., str. 20.

⁷ Susan Buck-Morss, *Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West* (Cambridge: MIT Press, 2000), pogotovo „Predgovor“.

tendencijama, pozivaju na tradiciju i pravdaju društvene stege, utopije moderne, bilo političke, ekonomske ili kulturne, principijelno se orijentišu ka budućnosti. One gaje nadu da budućnost može biti bolja tako što će se postojeći društveni poredak zameniti drugim, naprednijim.⁸ Tako one okreću leđa prošlosti i zagledane u budućnost poduhvataju se restrukturiranja postojećeg. Pod postojećim se podrazumeva društvo, koje se u praksi može menjati ili podvrći revoluciji.

Utopija moderne nije dakle bilo kakva nada u bolju budućnost, to je nada koja nosi emancipatorski potencijal. Ona želi bolju budućnost kao bolje društvo. Zato je u svojoj krajnjoj konsekvenci uvek socijalna utopija. To važi i za kulturne utopije, to jest za utopije „masovne kulture“. Da li je ta utopija zaista nestala, kado danas uglavnom svi misle? Da li nas je emancipatorska nada zauvek napustila? Rekvijem za komunizam Čeriti Skribner protivreči toj mračnoj viziji i otvoreno sumnja u tezu o kraju utopije. Sažmimo to u jednoj tački: tamo gde Bak-Morsova govori o odumiranju utopije – kako glasi podnaslov njene knjige *The Passing of Mass Utopia in East and West* – Skribnerova vidi njen opstanak, to jest reaktiviranje njenog emancipatorskog potencijala u kulturnom pamćenju: „Pa ipak, tamo gde danas snage globalizacije nivelišu evropsku industriju, i dalje možemo da zadržimo kulturno pamćenje drugog sveta i da od onoga što je od njega ostalo napravimo mesta refleksije i otpora“.⁹

Utopija, i sa njom ideja emancipacije, nisu dakle naprosto nestale sa istorijskog horizonta. One su samo napustile društvo kao autentični medijum njihove artikulacije. Jedan od najupečatljivijih simptoma te promene može se videti u epohalnom slomu društvene kritike. To, razume se, ne znači da društvena kritika kao glas kritičke refleksije, nabijen utopijom i emancipacijom, više nije imala šta da kaže. Istinosni sadržaj njenih spoznaja ostao je netaknut, ali više se ne može ustanoviti nikakav društveni efekat te kritike. Doduše, socijalno-kritičkim mišljenjem može se graditi publicistička ili akademska karijera, ali se ne može menjati društvo. Nema više te iskre kritike koja može menjati društvo i njegove pripadnike pokrenuti na zajedničku akciju. U kulturi je drugačije. Čeriti Skribner smatra da se u kulturnom razračunavanju sa prošlašću tinjajući žar utopijsko-emancipatorskog mišljenja može iznova raspaliti. „Sada, na tobožnjem ‘kraju istorije’, gde izgleda kao da je vreme ogrezlo u večiti prezent, utopija doživljava preobražaj i postaje čežnja za istorijom.“¹⁰ Nalik na mitove predmodernog doba od kojih se nekada odmetnula, utopija se okreće ka prošlosti, ali ne da je konzerviše, već da ispuni svoje emancipatorsko obećanje. To ne znači da je nekakav bolji svet bio moguć samo u prošlosti, već znači da njegovo poboljšanje bez prošlosti

⁸ Ibid., str. XI.

⁹ Scribner, *Requiem for Communism*, str. 4. Pod „drugim svetom“ (Second World) Skribner podrazumeva svet istočnoevropskog realsocijalizma koji se u vreme Hladnog rata nalazio između Prvog sveta zapadnog liberalno-demokratskog kapitalizma i Trećeg, antikolonijalnog i postkolonijalnog, sveta.

¹⁰ Ibid., str. 9.

nije moguće. U tome je epohalni zaokret utopije. Dok je stara socijalna utopija bila prospektivna i nova, kulturna utopija jeste retrospektivna. Mogućnost boljeg sveta sada se otvara još samo iz utopijske perspektive.

Teoretičarka umetnosti Inke Arns (Inke Arns) skovala je pojam „retroutopija“, kako bi opisala promenu paradigme u recepciji istorijske avangarde – političkih i umetničkih pokreta koji su presudno sudelovali u stvaranju moderne 20. stoleća.¹¹ U nekim umetničkim tendencijama osamdesetih i devedesetih godina u Jugoslaviji i Rusiji, Arnsova vidi suštinsku promenu u odnosu umetnika prema konceptima političke i umetničke utopije, koji su neodvojivi od avangarde. I ovde je došlo do neke vrste obrata utopije. Pošto su je osamdesetih proglasili mrtvom, utopija se ponovo budi u devedesetim, ali sada ona više nije okrenuta ka budućnosti, nego prema prošlosti.

Za recepciju avangarde u umetničkim projektima osamdesetih godina, kako u takozvanom sovjetskom postutopizmu (Ilija Kabakov, Erik Bulatov, Oleg Vasilev, Komar et Melamid, Kolektivne akcije) tako i u jugoslovenskoj retroavangardi (Nova slovenačka umetnost, Mladen Stilinović, Malevič iz Beograda itd.), bilo je tipično „diskurzivno-arheološko“ zanimanje za potencijalno totalitarne elemente avangarde.¹²

Natrag iz budućnosti

Samosvest jedne kulture posle ukidanja utopije i totalitarne katastrofe, za koju je ta kultura upravo utopiju učinila odgovornom, verovatno nigde nije tako jasno iskazana kao u velikoj raspravi Gesamtkunstwerk Stalin Borisa Grojsa.¹³ Ta knjiga je paradigmatična za recepciju avangarde u osamdesetim.

Iza kulturnog uspeha avangarde na Zapadu – misli se na umetničko priznanje koje joj daju istorije umetnosti, muzeji i galerije – Grojs vidi njen istorijski i socijalni promašaj, to da se ona nije ostvarila, to jest da avangardistički umetnik nije ostvario utopijske vizije koje su pokretale umetničko stvaranje. Umetnost avangarde htela je društvenu promenu, a ne estetsko priznanje. Potonje, po Grojsu, u najboljem slučaju trebalo bi da shvatimo kao nekakvu kompenzaciju za istinski neuspeh, ali ta kompenzacija jednom za svagda utvrđuje istorijski i društveni slom avangarde. Ukratko, kulturna pobjeda avangarde implicira njen socijalni poraz i ujedno ga kompenzuje. Upravo ta činjenica da su snovi avangarde – utopija o radikalnoj promeni sveta – ostali neostvareni, učinila je od nje uspešnu umetnost koja sada, zato što je „samo“ umetnost, može da se odrekne ostvarivanja svoje utopije.

¹¹ Vidi Inke Arns, *Objects in the mirror may be closer than they appear! Die Avantgarde im Rückspiegel. Zum Paradigmenwechsel der künstlerischen Avantgardezeit in (Ex-)Jugoslawien und Russland vor den 1980er Jahren bis in die Gegenwart*, disertacija, Humboldt Universität zu Berlin, pdf. (urn:nbn:de:kobv:II-10035033), <http://edoc.hu-berlin.de/docviews/abstract.php?lang-ger-stid-20894>.

¹² Vidi „Zusammenfassung“, *ibid.*

¹³ Boris Groys, *Gesamtkunstwerk Stalin. Die gespaltene Kultur in der Sowjetunion*, prevela Gabriele Leupold (München: Hanser, 1998).

Ali, to važi samo na Zapadu. Na komunističkom Istoku, u bivšem Sovjetskom Savezu, za Grojsa su obećanja avangarde ispunjena i projekat estetskog modernizma uspešno ostvaren. Sovjetska država, koja je u umetničkoj avangardi videla suparnicu u izgradnji društva, eliminisala je tu avangardu kao autentični umetnički pokret. Već 1932, odlukom Centralnog komiteta Komunističke partije, raspuštena su sva umetnička udruženja, čime je sprečeno bilo kakvo stvaranje grupa unutar avangarde.¹⁴ Na koncu je Staljin sam, kaže Grojs, preuzeo ulogu vizionarskog modernističkog umetnika, čija je stvaralačka snaga šćepala čitav društveni život. Kao u nacionalsocijalističkoj Nemačkoj, u komunističkoj Rusiji projekat avangarde ušao je u završnu fazu: politička moć odrekla se toga da bude dopadljiva poput dela avangardističkog umetnika, i prihvatila se umetničkog saobražavanja društva vlastitim idejama. Zamerka da komunistički političari Vorošilov ili Kaganovič, čak i Staljin, nisu bili književni naučnici ili istoričari umetnosti irelevantna je za Grojsa: „Oni su pravili, u stvari, jedino zvanično dozvoljeno umetničko delo – socijalizam – i istovremeno bili jedini kritičari tog dela, stručnjaci za jedinu poetiku od koje je nemoguće odstupiti – poetiku izgradnje novog sveta, kao i za jedini žanr – žanr demijurga. Odatle im pravo da zapovedaju proizvodnjom romana i skulptura, baš kao i kovanjem gvožđa i sađenjem šargarepe.“¹⁵ Tako je Staljinovo doba uistinu realizovalo san avangarde – organizaciju društvenog života prema umetničkom vrhunskom planu.

Reč je o nekoj vrsti direktnog prevođenja umetnosti u politiku, u čemu Grojs vidi suštinsku sličnost između fašizma i komunizma. Upravo zato njegovu tezu o protezanju (avangardističke) umetnosti u politiku nipošto ne možemo pomešati sa estetizacijom politike što je, sećamo se, Valter Benjamim spočitavao fašizmu. Od komunizma, koji se jasno razlikovao od fašizma, Benjamim zahteva da na fašističku estetizaciju politike odgovori politizacijom umetnosti.¹⁶ Benjamim se protivio bilo kakvoj sublimaciji politike u umetničku lepotu i zahtevao angažman umetnosti za socijalno i politički progresivne, tada pre svega antifašističke, ciljeve.

Kod Grojsa je to drugačije. On avangardističku umetnost izjednačava sa njenim političkim prevodom u komunistički, odnosno fašistički totalitarizam. Tako on može da govori o Staljinu kao umetniku i sovjetskom poretku kao umetničkom delu. No, ideja da se iza modernističkog mita o umetničkom stvaraocu krije istinski, zauvek fiksirani original avangardističke umetničke vizije, te da se u slici socijalnog demijurga koji stremi samo ka moći i kontroli pojavljuje pravo biće komunizma, nije činjenica našeg istorijskog iskustva, već puki učinak „direktnog prevođenja“ umetnosti u politiku.

¹⁴ Ibid., str. 39.

¹⁵ Ibid., str. 42.

¹⁶ Vidi Walter Benjamin „Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischer Reproduzierbarkeit“, u W. Benjamin, *Illuminationen*, Ausgewählte Schriften I (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997), str. 169.

Pri tom ne smemo zaboraviti da prevođenje između dva heterogena elementa – između dva jezika, ili dve kulture, ili baš između umetnosti i politike – postaje nužno upravo zato što između njih nije moguć jednostavan identitet. Samo ono što je principijelno različito može se prevoditi jedno u drugo. Pri tom prevod ne uklanja razlike među elementima, nego iz njih stvara treći, hibridni element – sam prevod.

Nažalost, jednostavno poistovećivanje fašizma i komunizma, koje Grojs podupire tezom o umetničkoj avangardi u sovjetskom totalitarizmu, opšte je mesto postkomunističkog diskursa. Umetničke rasprave sa simboličkom ostavštinom avangarde u Istočnoj Evropi – ovde, u bivšem Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji – koje su tipične za osamdesete godine, sledi istovetni posttotalitarni model tumačenja. Iako posve ambivalentno i različito od zemlje do zemlje, iskustvo avangarde ispituje se uglavnom na osnovu imanenentne totalitarne tendencije.

Za razliku od umetnosti postmoderne, koja se trudi samo da se kritički distancira od struktura moći i zato se vidi izvan njih, ruski postutopijski umetnik svestan je svoje upletenosti u takve strukture i spreman je da to cinično i otvoreno pokaže. On ne smatra da je oslobođen od utopijske ideologije avangarde ni od totalitarnih kretanja staljinizma, i u tome nalazi svoj materijal. Tako stoje stvari sa konceptualizmom u Rusiji osamdesetih, koji je Grojs sazeo u paradigmu postutopizma.

Utopija na koju umetnik ovde nailazi nije doduše mrtva, ali je na izdisaju. Iz pogleda u budućnost više ne crpi ni snagu ni moć. Ona je još samo svoja senka koje se niko ne plaši. Zato umetnici i mogu njene već posustale ideološke mehanizme izložiti ciničnom pogledu. Oni utopiju više ne shvataju ozbiljno i tako potvrđuju kako su izvan njenog dometa, pa, prema Grojsu, svoju umetnost prave sa postutopijskog mesta i iz postutopijskog trenutka. Podsetimo se: Zbignjev Bžežinski, nekadašnji savetnik za bezbednost američkog predsednika Džimija Kartera, definisao je 1989. postkomunizam kao sistem u kome komunističku doktrinu čak ni deklarirani komunisti više ne shvataju ozbiljno. To objašnjava kako umetnost sme da se igra mačke i miša sa utopijom koja je dotad budila strahopoštovanje. Čak ni miš ne mora da strahuje od mrtve mačke.

Nešto slično može se reći o još jednoj postavangardističkoj poziciji, koja je, za razliku od ruskog postutopizma, pošla od potpune identifikacije – nadidentifikacije – sa utopijskom ideologijom. To se dogodilo u Jugoslaviji, posebno na slovenačkoj kulturnoj sceni iz osamdesetih, kada su umetnici ideološke dogme tadašnjeg jugoslovenskog samoupravljanja shvatali doslovno, umesto da ih parodiraju. Rezultat je, smatrali su oni, bio još delotvornija subverzija postojećeg socijalističkog sistema. Za razliku od ruskog postutopizma, ova recepcija avangarde nazivala se retroavangardom.¹⁷

¹⁷ Pojam retroavangarde uvela je slovenačka umetnička grupa IRWIN.

No, i tu je subverzija bila uspešna zato što više nije bilo ničega što bi se moglo podriti. Utopija se odavno ugasila, a totalitarno društvo, u kojem je pokušala da se ostvari, nalazilo se u progresivnom rastakanju. Tako je umetnička subverzija samo prividno provocirala staru hegemoniju. U stvari, ona je utirala put novoj hegemoniji i najavljivala liberalno-demokratski kapitalizam sa čijom je ideologijom već delila dva suštinska obeležja – postutopijski i posttotalitarni karakter.

Povrh toga, postutopizam pretenduje da bude više od puke tendencije savremene umetnosti. Grojs proširuje značenje tog koncepta na istorijsko stanje u kome se nalazi čitava postkomunistička Evropa. Već u *Gesamtkunstwerk Stalin* on govori o želji sovjetskog čoveka da se vrati „Iz budućnosti... u istoriju“.¹⁸ Kasnije je postutopijski slogan „Natrag iz budućnosti“ postao naslov za čitavu epohu, koju Grojs naziva „postkomunističkom situacijom.“¹⁹

Natrag u budućnost

Devedesetih se odnos prema utopiji promenio. U analizi umetničke recepcije avangarde onog vremena u Rusiji i Sloveniji, Inke Arns konstatuje promenu paradigme. Reč je o „udaljavanju od utopije koja je pod generalnom sumnjom i približavanju novom pojmu utopijskog.“²⁰ Pre svega, mladi umetnici više se ne zanimaju za kritičko ispitivanje političke umešanosti avangarde i njenih totalitarnih implikacija. Istorijsko i umetničko iskustvo utopije pojavljuje se u novoj perspektivi, koja nije opterećena totalitarizmom. Pa ipak, i tu imamo jasne razlike. Među moskovskim postkonceptualistima²¹ javlja se neoutopijsko raspoloženje. U jednom neototalitarnom i neoradikalnom gestu oni hoće da prekorače avangardističke utopije, ali ostaju zatočeni u postutopijskom i antiutopijskom duhu vremena.

U retroutopizmu koji se razvio pre svega kao posledica jugoslovenske retroavangarde, stvari stoje drugačije. Tu se hoće izgraditi posve nov i pre svega pozitivno naglašen odnos prema utopiji. Retroutopizam, piše Arns, praktikuje „neku vrstu retrospektive, medijsko-arheološko izlaganje utopije“.²² Oživljavaju se nekadašnje tehnološke maštarije i globalne tehnoutopije. Arns to interesovanje objašnjava u osnovi euforičnim raspoloženjem iz prve polovine devedesetih, koje je počivalo na tehnološkom razvoju i naglom širenju novih digitalnih medija, a pre svega interneta. Izgledalo je kao da su se umetničke i tehničke utopije globalnog umrežavanja, sa početka dvadesetog veka, najzad ostvarile.²³ Retroutopijski pogled otkriva teh-

¹⁸ Groys, *Gesamtkunstwerk Stalin*, str. 121.

¹⁹ Uporedi, na primer, kataloški tekst Borisa Grojsa „Back from the Future“ u Zdenka Badovinac/Peter Weibel (ur.), 2000 + ArtEast Collection, ili već pomenuti Boris Groys/ Anne von der Heiden/Peter Weibel (ur.), *Zurück aus der Zukunft: Osteuropäische Kulturen im Zeitalter des Postkommunismus*, pogotovo Grojsov esej „Die postkommunistische Situation“, str. 36–48.

²⁰ Arns, *Objects in the mirror...*, str. 16.

²¹ Recimo A. Osmolovskij, A. Brener, O. Kulik, okruženje časopisa *Radek* itd.

²² Arns, *Objects in the mirror...*, str. 16.

²³ Pri tom se mora naglasiti da umetnička retroutopija uopšte ne prati, recimo, američke retroutopiste. Naprotiv, ona uvodi retrospektivu kao emancipativni korektiv naspram bezuslovnog

nološki potencijal budućnosti koji je investiran u avangardu, ali nikada nije realizovan. „Nasuprot postutopizmu, retroutopizam ne inscenira utopiju prospektivno kao ruinu /.../ Naprotiv, on na događaj gleda „od pre“, takoreći „predkatastrofalno“ – svestan doduše da se istorijski neuspeh desio, premda ga istovremeno ne zamišlja“.²⁴

Za razliku od ruskog neoutopizma, koji svoje radikalne impulse, ma kako oni bili i antiutopijski motivisani, ipak naposljetku usmerava ka budućnosti, retroutopizam okreće se ka prošlosti, da bi svoje neostvarene zamisli ekstrapolirao u budućnost. Pri tom nije reč samo o izvrnutom smeru posmatranja. Pokret retroutopizma „ide obilaznim putem preko prošlosti da bi stigao u budućnost“.²⁵ Reč je, dakle, o nekoj vrsti ponavljanja prošlog. U retroutopizmu ponavlja se nešto da bi se aktivirao potencijal budućnosti koji se, recimo, nalazi u utopijskim idejama avangarde. Arns to označava terminom Žila Deleza „sadržajno ponavljanje“.²⁶ Tako bi prošlo trebalo da se otvori ka budućnosti. Retroutopijski umetnici, poput Marka Peljhana ili Vadima Fiškina, u avangardnim utopistima – i među umetnicima avangarde poput Velimira Hlebnikova i među naučnicima i inženjerima ranog dvadesetog veka poput Nikole Tesle – otkrivaju ključne figure za vlastite umetničke projekte.²⁷

Iako se taj novi odnos prema utopiji nedvosmisleno nadahnjuje tehnološkim napretkom u oblasti novih medija, njegovi koreni leže u retroavangardi osamdesetih, koja se nije smatrala antiutopijskom. Najbolji primer za to su umetnički projekti odseka za pozorište, operu i balet NSK (Neue slowenische Kunst). Još sredinom sedamdesetih, grupa je otkrila radove slovenačkog inženjera Hermana Potočnika Nordunga, koji je bio preteča u osmišljavanju rakete sa posadom, to jest leta u kosmos, i još je dvadesetih godina 20. veka, među prvima objavio nacrt svemirske stanice koja se okreće oko svoje ose.²⁸ U umetničkoj identifikaciji sa svojim retrojunakom, grupa osniva Kozmokinetično gledalište rdeči pilot. Sledeći viziju „nadvladavanja zemljine gravitacije“, članovi kozmokinetičkog projekta, krajem devedesetih, u blizini Moskve, apsolvirali su probni let u bestežinskom stanju, koji je trebalo da ih pripremi za buduću orbitalnu misiju. Time je napravljen prelaz iz retroavangardističkog u retroutopijski pristup unutar jednog te istog umetničkog projekta.

verovanja u tehnologiju.

²⁴ Arns, *Objects in the mirror...*, str. 19.

²⁵ *Ibid.*, str. 254.

²⁶ Gilles Deleuze, *Differenz und Wiederholung* (München: Fink, 1992).

²⁷ Tako se Marko Peljhan u svom radu, to jest sa svojom istraživačkom stanicom makrolab (1997–2007), koja je služila istraživanjima i kartografiji globalnih satelitskih komunikacija, eksplicitno oslanja na *Radio budućeg* (Radio budućnosti) Velimira Hlebnikova iz 1921. godine. Ostale radove posvetio je Nikoli Tešli. Tesla je, između ostalog, otkrio indukcion motor, sistem naizmernične struje i jedan oblik bežične komunikacije. Neke njegove ideje kasnije su imale odjeka u manifestima umetničke(ih) avangarde(i). Fiškin, koji je najvažniji izvor inspiracije pronašao u figuri „sanjara“ ili „mislioca“, eksplicitno se oslanjao na Konstantina Ciolkovskog (1857–1935), koji je i pisao science fiction i pravio nacрте raketa, kao i na Aleksandra Čiževskog, biofizičara, istoričara i kosmističkog slikara i pesnika (1896–1964). Vidi Arns, *Objects in the mirror...*, str. 22 ff.

²⁸ Tu ideju kasnije je preuzeo Verner von Braun (Wernher von Braun), a pojavljuje se i u romanu Artura C. Klarka (Arthur C. Clark) *2001 – Odiseja u svemiru*, kao i u njegovoj legendarnoj ekranizaciji Stenlija Kjubrika. *Ibid.*, str. 288.

Pa ipak, značaj retroutopizma širi se daleko izvan oblasti umetnosti. Inke Arns eksplicitno naglašava da tim konceptom ne želi da progłosi nikakav novi izam. Njoj je samo stalo do „heurističkog, potpornog koncepta“ koji bi u umetničkom postupku devedesetih godina trebalo da izdvoji i učini vidljivim nov odnos prema utopiji i istorijskoj avangardi.²⁹ Uprkos tome, „retroutopija“ ukazuje na novo dominantno raspoloženje u epohalnom smislu. To raspoloženje više se ne može svesti na već istrošeni narativ postkomunističke, postutopijske, posttotalitarne i tome slične promene. Slika nove nade, koja sada svoje realno dejstvo razvija u osvrtu na istoriju, već otpisanu utopiju vraća na scenu – radikalno transformisanu, pre svega u smislu njenog društvenog karaktera.

Naime, utopijskim fantazijama davala je realnu istorijsku snagu njihova društvena prevodivost. Samo tako je, recimo budućnost, dimenzija vremena, mogla postati društvena kategorija. Isto važi i za utopijski karakter klasične avangade čiji je patos, za Grojsa, „u zahtevu da se od predstavljanja sveta dođe do njegovog preoblikovanja“.³⁰ Taj prelaz umetnosti od mimetičke prakse ka praktičnoj transformaciji sveta takođe je zahtevao njenu društvenu prevodivost. Tek time što se društveno reartikulisala i tako postala politička snaga, umetnost klasične avangarde mogla je postići svoj cilj – aktivno učešće u preoblikovanju sveta.

Upravo u tome razlikuje se umetnička retroutopija devedesetih. Ona kao da ne teži društvenoj artikulaciji. Još manje sanja o političkoj moći. No, to ne znači da se odriče svog ostvarenja. Ali, da bi dosegla realnost, ona sada mora, kaže Arns, da počne obilaznicom preko prošlosti. Samo tako može kreativno učestvovati u oblikovanju budućnosti. Pri tom je retroutopiji stalo do ostvarenja vlastitih snova, a ne onih koje su sanjali pokojni sanjari koje evocira. Zašto joj je onda potrebna obilaznica preko prošlosti?

Ono što je za utopiju klasične avangarde bilo društvo – mesto ostvarenja njenih snova – za retroutopiju devedesetih postala je prošlost. Ona svoje fantazije mora prevesti u prošlost da bi aktualizovala budućnost u sadašnjem trenutku. Pa ipak, to prevođenje zbiva se isključivo u kulturnom. Prošlost se može retroutopijski dosegnuti samo u formi kulturnog prevođenja. Formula retroutopije kojom ona veruje da može sadašnjost otvoriti prema budućnosti, dakle, glasi: tamo gde je bilo društvo trebalo bi da bude kulturna prošlost. Tako budućnost postaje kategorija prošlosti, ali ne u postutopijskom, već u postsocijalnom smislu. Drugim rečima, društveno iskustvo budućnosti moguće je samo u kulturnoj retrospektivi. Upravo kao društveno biće (kako to danas staromodno zvuči!), današnji čovek može videti svoj put napred samo u kulturnom retrovizoru. Preciznije, „naknadno prospektivno“ – što je za Arnsovu jedno od najvažnijih obeležja retroutopije.

To, međutim, implicira da je društveno značenje slobode – predsta-

²⁹ Arns doista proširuje postojeću trijadu koncepata retroavangarde, postutopizma i neoutopizma, načinivši je kvartetom, Arns. *Objects in the mirror...*, str. 16.

³⁰ Groys, *Gesamtkunstwerk Stalin*, str. 19.

va o slobodnom oblikovanju društva – takođe strukturirano retrospektivno. Horizont društveno mogućeg sada se proširuje u prošlost, preciznije, u kulturnu prošlost. To ukazuje na suplementarni karakter retroutopije. Ona iz prošlosti dopunjuje naš odnos prema društvenoj stvarnosti. To se prevashodno tiče jaza između društveno postojećeg i društveno mogućeg, koji je fundamentalan za artikulaciju elementarnih društvenih iskustava, poput, recimo, pravičnosti ili solidarnosti. Kako bismo mogli da zauzmemo stanoviše društvene pravičnosti ili solidarnosti, a da pri tom istovremeno ne dođemo u sukob sa onim što je nepravično ili egoistično? Taj jaz, u kome se manifestuje politička bit društva, može se održavati još samo retroutopijski, što će reći, posredstvom kulturno nadoknađene utopijske dimenzije.

To može da objasni onaj tako jasan paradoks koji je imanentan konceptu društveno mogućeg. Taj koncept obično se koristi u aktuelnim političkim raspravama baš u smislu svoje suprotnosti, da bi označio društveno nemoguće. To zaprepašćujuće jasno dolazi do izražaja u frazi koja se danas često čuje: „u okviru društveno mogućeg“. Ona se koristi uglavnom tamo gde se postavljaju zahtevi za socijalnu pravdu ili za socijalnu solidarnost. Često se doslovce kaže da za besplatno zdravstveno osiguranje za sve ili za socijalno zagarantovano penzijsko osiguranje više nema mesta „u okviru društveno mogućeg“, za razliku, razume se, od pretenzija privatnog kapitala za maksimizacijom profita, što, kao što znamo, ne poznaje društvena ograničenja. Iza navedene fraze ocrtavaju se obrisi zaista politički arbitrarno utvrđenog horizonta društvene impotencije. On ne obuhvata, na primer, mnoštvo nekakvih društvenih ograničenja, već daje da se samo društvo spozna kao ograničenje. Tako je društvo bez utopijske dimenzije postalo vlastita nepremostiva granica.

U vezi sa tim povremeno se govorio i o „socijalnoj nostalgiji“, još jednom primeru ideološkog odbacivanja pojma društva. Socijalna nostalgija ne odnosi se na socijalno-psihološko značenje nostalgičnih osećanja, već služi kao politički borbeni koncept, ako već ne i kao psovka. Pobornici neoliberalnih reformi – među njima i mnoge socijaldemokrate koje se prilagođavaju novoj ideološkoj hegemoniji – polemišu tako protiv onih „dogmatika“ što i dalje insistiraju na principima socijalne politike koja je nekada predstavljala fundament države blagostanja. Biti socijalno nostalgičan – to znači u jednom upravo patološkom smislu biti daleko od stvarnosti i shodno tome ispasti iz racionalnog političkog diskursa. No, iza zamerke gubitka realnosti krije se upravo ono što uistinu određuje političku percepciju stvarnosti: gubitak društva. Kako se socijalni zahtevi mogu učiniti važećim u stvarnosti koja se kao realnost etablirala upravo time što je odbacila društvo kao ideju? U tom pogledu možemo reći da je samo društveno iskustvo nostalgično strukturirano. Ono se ne stvara direktno, u kritičkim ispitivanjima objektivno date društvene stvarnosti, već se pravi naknadno, retrospektivno. Društveno

iskustvo kao iskustvo društva moguće je još samo retroutopijski. Onaj, dakle, ko želi da stvara društveno novo, mora dati svojoj fantaziji da se razmaše u kulturnoj prošlosti.

Ili budućnost bez društva ili društvo bez budućnosti

Već je rečeno, umetnička retroutopija devedesetih fascinirana je idejom tehnološkog napretka, naročito u sferi digitalnih medija, koje pokušava napuniti novim utopijskim impulsima. Tako se u medijsko-tehnološkom progresu aktivira obećanje koje nadilazi horizont tehnologije medija i tehnike same po sebi. Retroutopijsko proširenje napredujuće tehnologije medija ima jednu sasvim određenu funkciju – da rehumanizuje te medije. Pre svih, elektronski masovni mediji, na primer televizija, sedamdesetih i osamdesetih bili su optuživani za dvostruko otuđenje: najpre od same stvarnosti. Virtuelna stvarnost preobrazila je svet u iluziju, simulakrum. Podsetimo se Bodrijara. On je još sedamdesetih najavio „rekvijem za medije“. Mediji su se otuđili i od čoveka i postali sredstvo neobuzdane manipulacije u službi moći, a nauštrb interesa ljudi. Zazvučaće paradoksalno, ali umetnička utopija devedesetih hvata se za tehnoutopije prošlosti, da bi nadoknadila gubitak stvarnosti koji se pripisuje tehnologiji medija. Nema realnosti bez utopije! Povrh toga, samo njenim utopijskim proširenjem (dakako u retro-pogledu) čovek može ponovo da prisvoji otuđenu medijsku tehnologiju. No, to može samo čovek kao pojedinac, ali ne i društvo. Za razliku od istorijske avangarde, umetnička retroutopija ne mašta da društvo saobrazi svojim vlastitim utopijskim predstavama. Njoj je dovoljna (medijsko-tehnološka) budućnost bez društva.

Iz društvene perspektive, koja je danas uvek već retrospektiva, medijsko-tehnološki boom iz devedesetih vrednuje se potpuno drugačije. U Rekvijemu za komunizam Čeriti Skribner još se čuje daleki odjek Bodrijarovog „rekvijema za medije“. Tu se utopija okreće od novih medija ka „čežnji za touch of the real“, „nad kojim se nadvila pretnja da će ga postindustrijska virtuelizacija apsorbovati“.³¹ Štaviše, svet novih medija ispostavlja se kao „brave new (media) world“, antiutopija.³² Iskustvo kolektiva i emancipacije, što je u industrijskoj eri putem materijalne proizvodnje oblikovalo život čoveka, posle kolapsa komunizma i razgradnje države blagostanja, jedva da, smatra Skribner, hvata priključak sa novim životom koji sada oblikuje „simbolička razmena globalne cyber-ekonomije“. U postindustrijskim i postkomunističkim društvima samo privilegovani pojedinci i pojedinke sudeluju u digitalnoj transformaciji. Ostatak je „odsečen od budućnosti“ i okreće se ili ka retrogradnoj komunističkoj ideologiji ili ka desnom populizmu.

Jasno je kako se obe pozicije, za koje se na prvi pogled čini da se međusobno isključuju (gde jedna vidi ispunjenje utopijskog obećanja, druga

³¹ Scribner, *Requiem for Communism*, str. 9.

³² *Ibid.*, str. 165.

prepoznaje realizovanu antiutopiju), u stvari dopunjuju u retroutopijskom smislu. One zajedno čine ucenjivačku strategiju retroutopije, koja nas stalno izlaže nemogućem izboru: ili budućnost bez društva ili društvo bez budućnosti. Obe se ne mogu istodobno obuhvatiti jednim pogledom.

Tako ni obećanje budućnosti iz tehnoutopije ne može nadoknaditi gubitak društva. Virtuelna zajednica, kaže Skribner, ne može da kompenzuje gubitak kolektiva i solidarnosti – što su dva fundamentalna oblika društvenog iskustva vezana za proizvodna postrojenja industrijske moderne. Ali, to ne znači da je gubitak društva konačan. Ono što ne mogu novi mediji, može kulturno pamćenje; tamo gde podbacuje (medijsko-tehnološka) budućnost, pomaže (kulturna) prošlost. U kulturnom razračunavanju sa prošlošću, Skribner ne vidi samo zamenu za izgubljenu društvenost (kultura je sada najvažnije „sastajalište kolektiva“), nego i reaktuelizaciju utopijske emancipacije: kultura ima potencijal da izazove društvene promene koje nadilaze i promene proistekle iz industrijskog rada.³³

Za Skribner, kulturna industrija može imati ključnu ulogu u kolektivnom pamćenju: „Za razliku od digitalne mreže, muzeji i galerije razvili su se kao novi masovni mediji koji nude dinamičnu istorijsku perspektivu“.³⁴ „Dinamično“ tu podrazumeva „alteritet“ istorije. Autentično kulturno pamćenje – a autentično je kada se ostvaruje u praksi javne komunikacije – može naknadno proizvesti davno izgubljeno istorijsko iskustvo, iskustvo immanentne nestabilnosti istorije, to jest istorije kao mesta menjanja prakse, tvrdi Skribner. Reč je o potencijalu da se bude drugačiji, koji u postistorijskoj realnosti više naprosto ne postoji a može se reaktivirati samo retroutopijski – na primer, u obliku kulturnog pamćenja. Kulturno pamćenje može se dakle shvatiti kao instrument retroutopije. To implicira i da se značaj tog kulturnog pamćenja, a pre svega njegova društvena funkcija, može objasniti tek iz retroutopijske logike. Upravo se u pojmu kulturnog pamćenja ideološki otelovljuje onaj retro-pogled koji obećava da će postojeću stvarnost utopijski nadopuniti i tako iznova raskriliti sada zatvoren horizont istorijski mogućeg.

To se najbolje vidi u vulgarnoj formi koju poprima retroutopijski karakter kulturnog, to jest kolektivnog pamćenja u takozvanim alternativnim pripovestima sveta, nekoj vrsti istorijskog fiction, gde se istorija pripoveda iz perspektive „šta bi bilo da je...“ Dakle, šta bi bilo da je Napoleon pobedio na Vaterlou, da je Lenjin ubijen pre Oktobarske revolucije, da je nacistička Nemačka otkrila atomsku bombu pre kraja rata? U svojoj trivijalnosti, ta forma retroutopijskog mišljenja objašnjava zašto institucije kulturnog, to jest kolektivnog sećanja, koje bi valjalo uzeti za ozbiljno – na primer, istorijski muzeji – danas bujaju. Alternativno pisanje istorije, žanr u procvatu, ukazuje na istu simptomatičnu promenu koja se vidi i u rastu interesovanja za razne oblike kulturnog ili/i kolektivnog pamćenja. Skribner sve to objašnjava pomeranjem

³³ Ibid., str. 158.

³⁴ Ibid., str. 43.

koje je karakteristično za propast i industrijskog modernizma i komunizma: „from material to memory, from collective to collection, from site to sight.“³⁵

Isto pomeranje uočava i Pjer Nora u konkretnom kulturnom, političkom i istorijskom kontekstu – u Francuskoj sedamdesetih godina.³⁶ Ono što se tamo dogodilo u međuvremenu se, piše Nora, kao konjunktura pamćenja proširilo na sve zemlje i sve društvene i etničke grupe. Tradicionalni odnos prema prošlosti korenito se menja. Istorijska svest se preokrenula u svest o pamćenju. U Francuskoj, „koja od 1789. predstavlja otadžbinu revolucije“, ta promena može se utvrditi kao kraj revolucionarne ideje koja je do tada jemčila usmerenost istorijskog vremena ka budućnosti. Istodobno, sredinom sedamdesetih, piše Nora, intelektualno se slama marksizam, što prati realni politički pad Komunističke partije Francuske i radikalno diskreditovanje Sovjetskog Saveza (francuski prevod Arhipelaga Gulag ostvaruje 1975. ogroman uspeh): to je propast komunizma avant la lettre. Slom je devalvirao revolucionarnu ideju imanentnu istorijskom vremenu usmerenom ka budućnosti i zamenio je idejom tradicije.

Nora naglašava naivno verovanje u pozitivan i emancipatorski potencijal kulture pamćenja koja se naglo širi. Ona se lako može preobraziti u svoju suprotnost i „postati forma zatočeništva, motiv za isključivanje, a i ratno oružje“.

Napustimo ovde spekulaciju i krenimo u retroutopijsku šetnju kroz jednu od novih ustanova sećanja koja se može nazvati i nekom vrstom muzeja komunizma.

„Kuća terora“ u Budimpešti

Ono odlučujuće što prilikom posete nekom istorijskom muzeju nikako ne bi smelo da nam promakne jeste utopija pamćenja. Ona nije u eksponatima, ne obraća nam se iz kulisa, ne pokazuje se na slikama niti se može iščitati u napomenama o izloženim stvarima. A opet je sveprisutna u ustanovi organizovanog sećanja, kao i vazduh koji tamo dišemo. Utopijsko obećanje za istorijski muzej isto je što i Kantove kategorije za njegovu transcendentnalnu logiku, to su oblici mišljenja koji nam omogućavaju da dokučimo i reflektujemo predmete i iskustvo. Tek u utopijskoj retrospektivi, ostaci i dokumenta iz prošlosti postaju svedoci istorijske istine. Naposletku, proizvod jedne takve fabrike sećanja nije istorijska istina, nego retroutopija.

Možda najbolji primer za to jeste najčuveniji muzej novije istorije u postkomunističkoj Evropi – „Kuća terora“ u Budimpešti. U jednom svetu koji je upravo opsednut terorom i u teroru vidi aktuelnu opasnost i jedan od najvećih izazova svojoj budućnosti, muzej u Budimpešti jeste mesto na kojem se teror prikazuje samo još kao iskustvo prošlosti. „Kuća terora“ je spram svoje teme – pravog iskustva terora – sagrađena kao „svet posle“. Ona

³⁵ Ibid., str. 43.

³⁶ Pierre Nora, „Gedächtniskonjunktur“ (<http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-de.html>).

ne izlaže samo prošli teror, već teror i prikazuje kao nešto što je po sebi prošlo. Tako konstruiše pogled subjekta koji teror ima pod kontrolom i nalazi se van njegovog dometa. Upravo je u tome retroutopijski karakter muzeja terora u Budimpešti. U tom retro-pogledu ispoljava se obećanje budućnosti oslobođene od terora. Taj pogled odaje utopiju sigurnosti, a muzej predstavlja ustanovu te utopije. To je njegova istinska tema. On ne dokumentuje istinu naše prošlosti, nego istinu našeg obračuna sa tom prošlošću, koja je istovremeno i istina jednog sasvim određenog verovanja u bolju budućnost.³⁷

„Kuća terora“ nalazi se u zgradi u budimpeštanskoj ulici Andrašići br. 60. Zgrada je od 1944. do 1956. prvo bila sedište mađarskog fašističkog pokreta strelastih krstova, a onda i sedište službe državne bezbednosti, komunističke tajne policije. Za to vreme, i pod strelastim krstovima i pod komunistima, ljude su tu tamničili, saslušavali, mučili i ubijali, uglavnom u podrumskim prostorijama. Zato je sama zgrada traumatično mesto zločina i ljudske patnje.

Posle pada komunizma, zgrada je postavljanjem spomen-table jednostavno postala mesto sećanja. A kasnije je pretvorena u muzej „Kuća terora“. Četiri ravni muzeja, podrum i tri sprata, zajedno sa unutrašnjim natkrivenim dvorištem, dostupno je javnosti od 2002. Prostorije muzeja osmišljene su tematski: „prostorije ‘Strelastih krstova‘“, „soba sovjetskih savetnika“, „soba Petera Gabora“ (radna soba šefa komunističke političke policije), prostorije „propagande“ i „svakodnevnog života“ u komunizmu, a u podrumu – „prostorija suza“, na čijim zidovima su upisana imena ubijenih između 1945. i 1967, te nekoliko soba sa vešalima koja pokazuju kako se ubijalo u podrumu itd. Svaka prostorija trebalo bi da ispriča jedno poglavlje istorije terora, no, u celini, ta povest nije ništa više od priče o traumatičnoj prošlosti kuće u Andrašijevoj 60. Muzej bi trebalo da pruži ne samo celovitu sliku o periodu političkog terora u Mađarskoj već i da iznese obuhvatan sud o totalitarnim režimima dvadesetog veka, o komunizmu i nacionalsocijalizmu, i to iz perspektive mađarske nacionalne istorije.

Ta namera vidljiva je već spolja. Zgrada je preinačena u spomenik. Oko nje je podignut crni zid kao neka vrsta okvira za žaljenje. U crnoj nadstrešnici napravljeni su otvori tako da sunčevi zraci na fasadu projektuju reč „teror“, krst strelastih krakova i komunističku petrokraku. Ne morate ući u muzej da biste shvatili poruku: teror je podjednako delo komunista i nacista. Da je od samog početka odmah isključena svaka sumnja u to opšte mesto postkomunističkog narativa, potvrdiće se još jednom na ulazu. Na najvišem delu malog stepeništa posetilac vidi dve istovetne mermerne table: jedna je crvena sa komunističkom zvezdom, a druga crna sa strelastim krstom.

I prva prostorija na drugom spratu ponavlja isti motiv, ali sad kao glavnu istorijsku tezu. Pod naslovom „Dvostruka okupacija“ iznosi se pore-

³⁷ Za Inke Arns retroutopijski fokus (razume se, u umetničkoj recepciji istorijske avangarde) nije konzervativne provenijencije. Naprotiv, ona naglašava njegov emancipatorski potencijal.

klo terora koji je predstavljen u muzeju. Na crvenom i crnom zidu nalaze se monitori, koji prikazuju dokumentarne materijale o sovjetskom i nacističkom sistemu: vojne parade, mase koje slave svoje vođe, slike iz rata, koncentracioni logori, slike koje dokazuju stradanja dva teroristička režima – sklapanje pakta Molotova i Ribentropa itd. Na jednom od letaka koje možete uzeti daju se dodatna objašnjenja, a u gornjem levom uglu letka stilizovana je kombinacija petokrake i strelastog krsta. (U svakoj prostoriji može se uzeti taj letak na mađarskom i engleskom). „Double occupation“ priča kratku istoriju Mađarske u dvadesetom stoleću: posle poraza u Prvom svetskom ratu, Mađarskoj je Versajskim mirom uzeto dve trećine teritorije: tri miliona Mađara ostalo je da živi izvan novih granica zemlje; boljševički puč, po uzoru na sovjetsku revoluciju, zemlju je dodatno ruinirao i u ekonomskom pogledu. Kasnije, tridesetih, Mađarska postaje tampon-zona između nacističke Nemačke i Sovjetskog Saveza. Cilj i jednih i drugih jeste da Mađarskoj uzmu nezavisnost. Iako izbija Drugi svetski rat, Mađarskoj ipak uspeva da očajničkim pokušajima do 1944. odloži „najgore“ – nemačku okupaciju. U junu 1941, Mađarsku bombarduju sovjetske vazdušne snage, posle čega (ili bolje, zbog čega, kako sugeriše tekst) regent Horti objavljuje rat Sovjetskom Savezu. Oko 250.000 mađarskih vojnika moralo je da brani svoju domovinu duboko na teritoriji Rusije. Mađarska u to vreme ima uzornu demokratiju sa izabranom legitimnom vladom i sa isto tako izabranim legitimnim parlamentom, s aktivnom opozicijom čiji poslanici takođe sede u parlamentu, sa slobodnom štampom „uprkos ograničenjima usled rata“ itd. Građani Mađarske žive bolje i slobodnije od suseda. Pa ipak, u martu 1944. idili je kraj. Mađarsko ostrvo demokratije i slobode u ratom zahvaćenoj Evropi okupiraju nacisti. Oni postavljaju marionetsku vladu, a pravu moć ima „Edmund Vezenmajer, nemački izaslanik prve klase i opunomoćenik Rajha za Mađarsku“, što nedvosmisleno implicira da nemački nacisti, a ne marionetska vlada, snose odgovornost za sve što se onda dogodilo. A dogodio se progon Jevreja, „konačno rešenje“, deportacija više od 400.000 mađarskih Jevreja u logore smrti Trećeg rajha. A potom sledi druga, sovjetska okupacija, koja se završila tek 1991, kada se konačno opet uspostavlja mađarski suverenitet.

To je istorija koju muzej nudi posetiocima. Ona odmah na početku postavlja vremenski okvir terora čiju istorijsku istinu muzej hoće da predstavi. To je, dakle, isključivo teror između 14. marta 1944, kad Nemačka okupira Mađarsku, i 19. juna 1991. kad poslednji sovjetski vojnik napušta tu zemlju. Unutar tog perioda terora, jedna godina ide na račun Nemaca i njihovih marioneta strelaskih krstova. U ostalom vremenu, više od 45 godina, vladao je komunistički teror kojem je muzejski projekat u bulevaru Andrašija u stvari posvećen. „Kuća terora“ jeste muzej komunizma, koji pre svega priziva u sećanje komunističku prošlost i daje konačan istorijski sud o njoj. Fašistički teror pri tom ima ulogu simboličke protivteže, koja bi trebalo da uspostavi ideološki balans institucije/instalacije pamćenja.

Već sam rekao, ono što „Kuća terora“ nudi kao istorijsku istinu može se shvatiti tek na osnovu njenog utopijskog obećanja, koje je glavni proizvod te ustanove pamćenja. To je obećanje budućnosti koja se može zamisliti isključivo kao oslobođena od terora. To nije tako samo zbog toga što je to budućnost posle komunističkog terora, nego i zato što ona dolazi posle epohe terora u svetskoj istoriji. To znači da teror možemo iskusiti samo u retrospektivi čiji okvir muzej definiše. Teror koji se dogodio, i koji se u našoj stvarnosti i dalje događa, izvan tog okvira, koliko god da je užasan, nije autentičan teror, to jest nije priznat u takvoj retrospektivi. Naprotiv, ono što je unutar okvira jasno je obeleženo kao totalitarni teror dvadesetog veka. Razume se, reč je o teroru dve totalitarne ideologije i političkih sistema podignutih na njima – teroru komunizma i nacionalsocijalizma.

Budući da je čuvala pod svojim krovom, u očitom nesrazmeru, aparate terora oba režima, zgrada u Andrašijevoj 60 idealno otelovljuje posttotalitarnu perspektivu iz koje komunistički i fašistički teror izgledaju kao isti. S druge strane, ista ta perspektiva nalaže da se jasno razlikuju žrtve i počinioci totalitarnog terora. Uz to, u diskurzivnom prostoru muzeja istorija se svodi na apstraktni odnos između počinilaca i žrtava, kao da se odigrava u nekoj sudnici. Konkretno, upire se na stranu počinilaca u tom binarnom odnosu, na totalitarne režime i pojedince koji su bili oličenje tih aparata. Na strani žrtava ostaju – u muzeju poimence pobrojani – nedužni građani. Društveni karakter tako predstavljene traumatične prošlosti pokazuje se još samo u fantaziji kolektivne nevinosti. Čini se da je tu nemoguće postaviti pitanje o društvenim uzrocima terora. U „Kući terora“ imamo ili društvo bez terora ili teror bez društva, ne postoji i jedno i drugo u kauzalnom odnosu.

Jer „Kuća terora“ nije tu da postavi pitanje o uzrocima terora, a još manje da na njega odgovori. Ona funkcioniše kao spomen-obeležje, ali samo ako ispunjava svoju funkciju identifikacije. Pri tom saosećanje posmatrača sa patnjama žrtava terora ima tek sekundarnu ili, bolje rečeno, imaginarnu ulogu. Posmatrač bi, na prvom mestu, trebalo da se identifikuju sa brižljivo konstruisanom i reprodukovanom perspektivom nevinih. Tek na taj način, inače uvek lične, patnje žrtava terora mogu postati kolektivna trauma i tek tako se utvrđuje kontinuitet između tadašnjih žrtava i današnjih posmatrača. I jedni i drugi pripadaju, naime, istom kolektivu nevinih: ni jedni ni drugi ne mogu da učine ništa u vezi s tim što je teror postojao. Nekadašnje žrtve ne mogu zato što su doživele teror isključivo u formi okupacije, kao teror drugih; isto tako ni posmatrač koji se identifikuju sa njihovim patnjama, jer pripadaju svetu koji je nastao kasnije i u kome terora više nema. Njihov je svet posttotalitaran, svet uspelog oslobođenja od strane vladavine i ponovno uspostavljene prvobitne nevinosti.

„Mi, nevini“ jeste slogan pod kojim se putem identifikacije uspostavlja istorijski kontinuitet između oslobođene sadašnjosti i totalitarne prošlosti i ponovo ujedinjuje kolektiv koji su razdirale protivrečnosti i antagonizmi.

„Krivi su drugi“ po pravilu je prećutani dodatak kojim kolektiv posle svega pere ruke i iz prljavštine realne istorije vaskrsava u svojoj prvobitnoj čistoti – u nekoj vrsti pranevinosti. Tek uzeti zajedno, ti slogani čine formulu društvene obnove po kojoj svaki kolektiv, za šta god bio odgovoran, može iznova da se izgradi. Predstava o nerazorivosti inherentna je svakom kolektivu. Zato nije presudno pitanje da li se posle kolektivnog masovnog zločina i dalje mogu pisati pesme. Naprotiv, pitanje koje odgovara izazovu vremena trebalo bi da glasi: kako je društvo uopšte moguće posle jedne takve katastrofe za koju je samo odgovorno?

Ali, kolektivno pamćenje i njegove ustanove poput „Kuće terora“ nisu tu da odgovore na to pitanje, one bi trebalo da učine takva pitanja nezamislivim. Istu svrhu ima teza o posttotalitarnom karakteru naše stvarnosti. Ona, pre svega, racionalizuje teror prošlosti: pruža ključ za najjednostavnije objašnjenje veze počinilac-žrtva. Počinilac i u komunizmu i u fašizmu jeste sama totalitarna ideologija, to jest pokušaj da se ona ostvari. Zbog totalitarne ideologije, a ne, na primer, zbog konkretnih dela režima, ljudi su proglašavani za državne neprijatelje i izlagani teroru, ili zbog rasne pripadnosti ili zbog pripadanja klasi koja izumire. Tako se pasivnost, kao najbitnije obeležje nevinosti, na čudan način pripisuje i počiniocima, kao da su oni bili samo marionete ideološke dogme, izvršioци apstraktne presude koja je doneta van društva, s one strane sveta u sferi ideologije. Naknadna zamisao o opštoj pasivnosti svih koji su učestvovali u istorijskim događajima savršeno odgovara tezi o dvostrukoj okupaciji. Zlo je došlo spolja: iz Nemačke, iz Rusije, ili iz društvene, ideološke onostranosti. Baš zato „Kuća terora“ može sebe nuditi kao dokaz za to „da žrtva pala za slobodu nije uzaludna“, kako lepo piše u uvodu za katalog muzeja. Žrtva nije uzaludna pošto je omogućila obnovu nacije iz izvesnosti njene neokaljane nevinosti.

Stvarnost je, naravno, bila drugačija. Pogledajmo, recimo, Gabora Petera, čija je kancelarija rekonstruisana u muzeju. On je bio jedan od vodećih komunista u zemlji. U januaru 1945. postaje direktor političke policije i snosi glavnu odgovornost za nedela koja je ona počinila. On je, na primer, imao važnu ulogu u pripremi i sprovođenju nameštenih procesa. Kasnije je bio smenjen, pa uhapšen i 1953. osuđen na doživotnu robiju. Nije bio jedini. Mnoge njegove saradnike iz odseka državne zaštite – među kojima je, naglašava nepogrešivo katalog, „većina poticala iz jevrejskih porodica“ – zadesila je slična sudbina. I Laslo Rajk, koji je u nameštenom procesu 1949. kao „titoista“ osuđen na smrt i obešen, bio je ubeđeni komunista, politički komesar Mađunardne brigade u španskom ratu. Kao sekretara Centralnog komiteta ilegalne KP uhapsili su ga pripadnici „Strelastih krstova“. Gestapo ga je držao u zatvoru. Kada su komunisti preuzeli vlast, postao je ministar unutrašnjih poslova i u toj funkciji često posećivao Andrašijevu 60. I Imre Nađ bio je ministar unutrašnjih poslova, a kasnije, na sovjetsku inicijativu, čak i premi-

jer, da bi ga posle gušenja mađarske revolucije 1956. Sovjeti osudili na smrt i obesili.

Ko su ti ljudi? Počinioci, žrtve, ili i jedno i drugo? Ili je možda ono što se dogodilo ipak previše komplikovano da bi se svelo na tu jednostavnu, apstraktnu shemu. Ali nije o tome reč. „Kuća terora“ u Budimpešti ni ne pomišlja da istraži i predstavi takozvanu objektivnu istorijsku istinu. Naprotiv, ona kazuje priču o totalitarnom teroru dvadesetog veka iz jedne upravo sramotno partikularne i politički pristrasne perspektive. Recimo to otvoreno: iz mađarske nacionalističke perspektive. Ako ne pre, to je svima postalo jasno kada je premijer Viktor Orban, čija je vlada finansirala projekat, na otvaranju muzeja održao govor uoči parlamentarnih izbora 2002. godine. Time što uglavnom podseća na komunistički teror koji je trajao do 1991, što je sve vreme realsocijalizma u Mađarskoj, dakle mnogo duže od terora koji se zaista desio u Andrašijevoj 60, muzej prebacuje teret terora i na mađarske socijaliste, koji u postkomunističkoj Mađarskoj važe za naslednike bivših komunističkih.

„Kuća terora“ tako je postala propagandno sredstvo u aktuelnoj političkoj borbi. Nju koriste građansko-konzervativne, odnosno nacionalističke stranke. To pokazuje i sama izložba. Još jedan primer: „Ja sam simbol boga, države, domovine!“ To su reči primasa Jožefa Mindsentija, kome je posvećena čitava prostorija. I on je žrtva oba totalitarna režima, zatvarali su ga i komunisti i „Strelasti krstovi“. Ali, u kontekstu muzeja nije zamislivo da se ideali jedne žrtve terora koja je pripadala drugoj strani, dakle jednog socijaliste i komuniste, na primer, poput Mindsentija koji je trpeo i komunistički i fašistički teror, ističu i cene kao opšti ideali. Onaj ko simboliše „socijalnu pravdu, sekularizam, internacionalizam“, po logici muzeja mora biti i simbol terora. Bog, crkva, domovina uvek su nevini, kakvi god zločini da su učinjeni u njihovo ime. Presudna je naknadna proizvodnja nevinosti.

To potvrđuje i neobična „omaška“ u tekstu o „dvostrukoj okupaciji“. U kataloškom tekstu na nemačkom nedostaje rečenica koju sadrži letak na engleskom. Tu se govori o vremenu od početka Drugog svetskog rata do nemačke okupacije 1944. Već smo rekli, taj period opisuje se kao neka demokratska idila. Ali jedna rečenica daje povoda za sumnju u to: „The Jews, who have already suffered from the restriction, of the Jewish laws enacted in 1939, 1939 i 1941, were now in direct peril of their lives.“

Najednom saznajemo da mađarska demokratska idila, kojom se muzej eksplicitno diči, za neke ljude nije bila idila i to mnogo pre izbijanja rata. Tu je, naravno, reč o skrivanju sramnog poglavlja iz mađarske istorije: dobrovoljnog učešća u holokaustu. Ali ispadanje te rečenice u nemačkoj, za razliku od engleske verzije, nikako se ne sme shvatiti kao smišljeni taktički potez: kao da su kuratori, recimo, svesno hteli da ne provociraju jevrejske posetioce muzeja, koji uglavnom govore engleski, time što javno krivotvore istoriju, a da nemačke posetioce ne opterećuje dodatno očekivano neprijatnim sećanjima.

ma na progon Jevreja. To izostavljanje nesumljivo spada u frojdovske omaške. Ono iznosi na videlo protivrečnost koja je mnogo deblja od krivotvorenja takozvane istorijske istine, to jest od taktičkog manipulisanja njome.

Podsetimo se opet kako je u pratećem tekstu o „dvostrukoј okupaciji“ opisan period do ostvarenja nemačke okupacije 1944: Legitimna, slobodno izabrana vlada, legitiman, izabrani parlament, legalne opozicione partije, sloboda štampe, život Mađara „bolji i slobodniji“ nego život suseda... Ukratko, blagostanje i demokratija.

Nabrojmo sada ono što iz ugla autora muzejskog projekta u Andrašijevoj NE protivreči blagostanju i demokratiji: antijevrejski i rasni zakoni doneti 1935. po uzoru na nirnberške, koji pored ostalog, uključuju zabranu sklapanja braka između Jevreja i nejevreja kao i rasnu definiciju jevrejstva; čvrst savez sa nacističkom Nemačkom i aktivno učešće u zajedničkoј agresiji, okupaciji i rasparčavanju susednih zemalja (Čehoslovačka, Rumunija, Jugoslavija, Sovjetski Savez); deportacija hiljade jevrejskih sugrađana na „radnu obavezu“ u okupirane delove Sovjetskog Saveza, masovno žrtvovanje mađarskih vojnika u Hitlerovim osvajačkim ratovima, na primer u bici za Staljingrad; i ono najstrašnije – egzekucija i planirani masakr.

U prostoriji posvećenoј mađarskim fašistima iz „Strelastih krstova“, iza avetskog lika vođe Ferenc Salašija ide projekcija: poluzaledeni Dunav koji teče u loopu. To je slikovita aluzija na zločin „Strelastih krstova“: u zimu 1944/45. ubili su na obali Dunava hiljade Jevreja, čija su tela bacili u zaledeni Dunav.

No, ta upečatljiva instalacija mogla bi upućivati i na takozvane dane „velike zime“ u Novom Sadu, kada su u januaru 1942. mađarska vojska i žandarmerija – naravno po naređenju slobodno izabrane i demokratske vlade u Budimpešti – masakrirale hiljadu ljudi, uglavnom Jevreje i Srbe, žene i decu, čija su tela bačena u zaledeni Dunav. Danilo Kiš,³⁸ koji je kao dete video svog oca gde čeka u redu za egzekuciju, nije jedini pisac koji je ostavio književno svedočenje o zločinačkoј strani tadašnjeg mađarskog „demokratskog“ režima. Ali za „Kuću terora“ to jeste bila demokratija, a ne teror.

Ferenc Salaši, vođa „Strelastih krstova“, zgradu u Andrašijevoj 60 zvao je „Kuća vernosti“. To je bilo pred kraj rata. Tek su rekonstrukcija i restrukturiranje u današnji muzej (komunističkog) terora potvrdili smisao tog naziva. Zgrada je i danas, više nego ikada pre, „Kuća vernosti“ – vernosti (mađarskoј) otadžbini koja je iznad svega, a pogotovo iznad istorijske istine. Muzej u Andrašijevoj 60 servira nam samo politički i ideološki pristrasnu i zato partikularnu istorijsku istinu. To, međutim, nije laž o onome što se dogodilo, to je istina o tome šta se danas događa sa nama. „Kuća terora“ jeste autentični dokument, ali ne prošlosti kakva je ona stvarno bila, već sadašnjo-sti kakva bi iz retroutopijske perspektive trebalo da bude.

³⁸ Vidi, recimo, *Peščanik* (Beograd: Prosveta, 1972), ili *Homo poetikus* (Zagreb i Beograd: Globus i Prosveta, 1983).

To, ipak, ne znači da je kolektivno sećanje na teror prošlosti, kako ga konstruiše „Kuća terora“, partikularno, mađarsko, desničarski konzervativno, nacionalističko itd., i da u njemu nema ništa od opšte ljudskog.

Milan Kundera jednom je napisao da kič čine dve suze ganutosti što teku jedna pored druge. Prva suza kaže: kako su lepa ova deca što trče po travi! Druga suza kaže: kako je lepo biti ganut zajedno sa čitavim čovečanstvom dok gledamo decu što trče po travi! Za Kunderu, tek ta druga suza čini kič kičem. Nešto slično događa se u budimpeštanskoj „Kući terora“. Upečatljive instalacije, nabrojana imena žrtava sa zarđalim sovjetskim tenkom u pozadini, sprave za mučenje, vešala, detaljan opis egzekucija što potcrtava zvučna podloga u liftu koji se lagano supšta u podrum itd. – sve nas to potresa i moramo pustiti one dve suze što zajedno teku. Prva kaže: ah, kako je strašno to što je totalitarni teror učinio nevinim ljudima! Ali i druga suza ima šta da kaže: ah, kako je lepo zajedno sa celim čovečanstvom biti ganut nad onim što je totalitarni teror učinio nevinim ljudima! Tek ta druga suza iskazuje pravi opseg institucionalizovanog i estetizovanog, to jest kulturalizovanog kolektivnog sećanja na traumatičnu prošlost komunizma koju nam predstavlja muzej u Budimpešti. Kolektivno, to jest kulturno pamćenje raspada se na dva dela: na politički i ideološki partikularizovanu i stoga nužno „falsifikovanu“ istorijsku istinu i na kič univerzalističkog moralisanja. Reč je, naravno, o neminovnoj protivrečnosti koja je imanentna retroutopijskoj kulturi pamćenja.

Napomene: Tekst preuzet iz knjige: Boris Buden, Zona prelaska. O kraju postkomunizma. , Beograd, Fabrika knjiga, 2012. Tekst prenosimo uz dozvolu autora

Muzeji komunizma: nostalgija, banalizacija, kriminalizacija socijalističke prošlosti

Dr Olga Manojlović Pintar

1.

Dve godine pošto je objavljena u Poljskoj, kod nas je 2013. prevedena knjiga istoričara umetnosti, profesora Pjotra Pjotrovskog, pod nazivom *Kritički muzej*¹. Pjotrovski je u navedenoj studiji predstavio koncept muzeja-foruma, ali i svoje pokušaje da kao direktor Narodnog muzeja u Varšavi upravo taj koncept primeni u praksi. Odlučan da kritike muzeja, koje su se mogle čuti godinama, realizuje kroz uspostavljanje takozvanog kritičkog muzeja, Pjotrovski je nizom izložbi pokušao da redefiniše mesto i ulogu muzeja u savremenom poljskom društvu. Pri tome se pozivao na primere evropske prakse, koji su predstavljali smela traganja za novim funkcijama muzeja u savremenim društvima na prelazu 20. u 21. vek.

Kao i većinu istočno- i centralnoevropskih sredina i poljsko društvo, od pada Berlinskog zida, karakterisala je hiperprodukcija novih muzejskih institucija, odnosno reorganizacija postojećih nacionalnih i istorijskih, umetničkih, etnografskih muzeja. Pjotr Pjotrovski pokušao je da aplicira metod kritičkog muzeja, odnosno da definiše tematske okvire dubljeg preispitivanja društva i njegove istorije. Pri tome se oslanjao na primere nekolicine evropskih muzeja koji su insistirali na otvaranju pitanja holokausta kroz prizmu odgovornosti lokalne zajednice u Drugom svetskom ratu, te preispitivanje evropocentrične perspektive u tumačenju prošlosti kroz promociju stava o nužnosti „provincijalizacije Zapada“. Pod uticajem postkolonijalnih studija i studija roda, nove muzejske koncepcije snažno su provocirale javne debate i ideološka sukobljavanja. U fukoovskom maniru, muzej je na taj način trebalo da preraste u mesto preispitivanja odnosa moći i kreiranja dominantnih narativa (koji su ih održavali u prošlosti i to nastavljaju da čine u sadašnjosti).

U pokušaju da Narodni muzej u Varšavi otvori za radikalnije postavke, Pjotrovski je, međutim, brzo doživeo poraz. Posle samo godinu dana zahvalili su mu se isti članovi Savetodavnog odbora koji su mu ponudili mesto direktora 2009. Izložbe, koje su bile previše kritične i previše direktne u svojoj komunikaciji sa građanima, ocenjene su kao naglo i pogrešno otvaranje dijaloga o neprijatnim pitanjima u društvu. Nikada nije realizovana već pri-

¹ Evropa Nostra Srbija, Centar za muzeologiju i heritologiju i Muzej istorije Jugoslavije, 31. oktobra i 1. novembra 2013, organizovali su seriju razgovora, predavanja i seminara, u okviru predstavljanja knjige Pjotr Pjotrovski, *Kritički muzej*, Evropa Nostra Srbija, Centar za muzeologiju i heritologiju, Kruševac 2013.

premljena izložba Demokratije, demokratije koja je trebalo da se bavi demokratskim konceptom kroz insistiranje na onim tačkama u kojima demokratski slogani postaju floskule i paravni za sprovođenje nedemokratskih metoda prema svima koji nisu doživljeni kao deo demokratskih društava – prema onima koji im teže, ali zauvek ostaju izvan njih. Nije realizovana ni pripremljena izložba Mi – Orijent, kao ni Kritika i kriza – umetnost u Evropi posle 1945. Ono što je uzбудilo poljsku javnost i posle čega je Pjotrovski smenjen, bila je izložba Ars Homo Erotica, koja je predstavljala deo pratećih programa Europrajda koji se te godine održavao u Varšavi.

Cilj muzeja viđenog kao forum jeste da bude aktivno uključen u javne debate, da se bavi važnim, često kontroverznim problemima društva, problemima koji se odnose kako na istoriju datog društva, tako i na njegovu savremenost. Kako je Pjotrovski istakao, to je „samokritična institucija koja revidira sopstvenu tradiciju, koja preispituje sopstveni autoritet i istorijsko-umetnički kanon koji je sama obrazovala“. Zato ne čudi što se autor na kraju zapitao koje su to sile otpora koje su onemogućile sprovođenje strategije i prakse kritičkog muzeja i dozvolile samo pisanje jedne male knjižice koja je trebalo da uteši njenog autora nakon neuspeha koji je doživeo? U odgovoru je apostrofirao političke elite i muzejske zajednice kao konzervativne i nespremljene da prihvate odgovornost za menjanje postojeće prakse.

2.

Istorijsko iskustvo formira predstavu prošlosti, ali bez obzira na specifičnosti razvoja, sadašnjost toj predstavi uvek učitava nove slojeve tumačenja. Muzeji kao institucije koje formiraju ideološke okvire, a samim tim našu stvarnost u vremenu proklamovanja multiperspektivnosti, čini se da su, međutim, prihvatljivi samo i isključivo ukoliko slede trend alijenacije i diskreditacije socijalističke prakse i komunističke ideologije kroz različite prakse i tehnike. Politika muzeja može da prikaže period socijalizma kroz žovijalnu i trivijalnu nostalgiju, skarađnu banalizaciju o kojoj piše Boris Buden² i najzad kroz potpunu i neupitnu kriminalizaciju – kroz izjednačavanje emancipatorskog projekta sa ideologijom i praksom fašizma i nacizma. Najveći deo današnjih muzejskih prikaza druge polovine 20. veka u Istočnoj Evropi, suštinski pobija koncept muzeja-foruma i umesto dijaloga sa prošlošću prezentuje kanonizovanu predstavu tog vremena i ljudi.

Upravo je zato neprihvatanje Pjotrovskog bilo tako snažno, a njegov odlazak tako brz i tako miran. Za konzervativce je bio previše radikalan. U isto vreme, za levicu nedovoljno lokalni i jasan, jer iako je postavljao provokativna pitanja nije se usudio da otvori centralno pitanje: da li je socijalizam zaista bio period druge okupacije Poljske, u kome je nacija postala martir nove diktature?

² Boris Buden, „U cipelama komunizma“, *Up&Underground, Art dossier, časopis za umjetnost, teoriju i aktivizam*, br. 7-8, 35-39. Dostupno i na: <http://www.up-underground.com/brojevi/07-08/03/> (06.11.2014)

Pjotr Pjetrovski je smenjen. Opstali su, međutim, svi muzeji komunizma koji su formirani posle 1989. godine. Od prvog muzeja otvorenog u Pragu, do globalnog virtuelnog Muzeja komunizma koji postoji na internetu i koji je pomogao Američki kongres, različiti su okviri predstavljanja socijalističkog iskustva, ali je njegova stigmatizacija konstantna.³

Najdrastičnije primere u tom smislu predstavljaju Muzej žrtava genocida otvoren u Viljnusu i „Kuća terora“ otvorena u Budimpešti 2002. godine. Predstaviti naciju kao žrtvu dva totalitarna režima čiji je teror obeležio drugu polovinu 20. veka jeste centralni narativ obe postavke i obe nacionalne ideologije. Štaviše, iako su nazivi i koncepti muzeja naglašavali i naglašavaju dva diktatorska i totalitarna režima, u obe sredine je naglasak ostao isključivo na periodu socijalizma. Stoga je moguće i tvrditi, kao što je to uradio mađarski istoričar Peter Apor, da intencija tih muzeja nikada i nije bila da pruže tumačenje istorije, već da demontiraju realnost prošlosti.⁴ Gotovo identičnu konstataciju moguće je upotrebiti i pri analizi izložbe U ime naroda, koja je u Istorijskom muzeju Srbije, u Beogradu, bila otvorena od sredine aprila do kraja jula 2014. Objedinjujući pitanje likvidacija nacističkih kolaboracionista u oslobođenom Beogradu u toku trajanja Drugog svetskog rata, sudbinu Folksdojčera, suđenja političkim neistomišljenicima po uspostavljanju socijalističke Jugoslavije, proces kolektivizacije i otkup na selu, te funkcionisanje Golog otoka, izložba je u širokim potezima naslikala novo istorijsko platno na kome je čitavo iskustvo socijalističke Jugoslavije svela na teror i represiju.

3.

Šta je sve problematično u koncepcijama muzeja komunizma? Najpre njihov generički naziv. Iako se navedene institucije bave režimima socijalizma, a ne ideologijom komunizma, njihovi nazivi jasno izjednačavaju navedena dva pojma. U toj praksi se suštinski krije totalitarni diskurs i uspostavlja muzejska funkcija promovisanja onog ideološkog koncepta koji je proglasio pobeđu posle pada Berlinskog zida. Takva koncepcija spretno komercijalizuje preduzetničke ideje i unovčava memorabilije socijalizma. Specifično dizajnirani prostori, koji stvaraju lagodan osećaj posetiocima, odlično su uklopljeni u društva konzumerizma. „History sells“ je jedna od prvih konkretnih poruka koju su ove institucije prihvatile.

Najzad, centralni problem krije se u ideološkom okviru koji promovise dve okupacije i dva totalitarna režima, koji su na prvi pogled u svemu izjednačeni. Predstavljeni materijal, fotografije i dokumenta gotovo su lišeni konteksta. Realizacija zadatih premisa ostvarena je stvaranjem muzeja-teatra koji, iznoseći fotografije i objekte koji su najčešće neautentični, „oživljava“ atmosferu prošlosti. Način izlaganja artefakata trebalo bi da svedoči o auten-

³ Dostupno na internet stranici: <http://www.globalmuseumoncommunism.org/> (06.11.2014)

⁴ Péter Apor and Oksana Sarkisova, „The Futures of the Past“, Introduction to *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*, CEU Press, Budapest-New York 2008.

tičnoj rekonstrukciji, koja to zapravo nije. Postavke su tu kako bi se posetilac uživeo u prošlu stvarnost i kako bi i sam postao deo predstave.

Sami muzeji po pravilu su smešteni u nekadašnje zgrade policije i zatvore, čime se jezovita atmosfera širi kao iz Zmajeve pesme „Tri hajduka“. Posetilac je stavljen u poziciju nekadašnjeg zatvorenika socijalističkog zatvora. Predmeti, koje posetilac vidi, predstavljeni su u kontekstu sadašnjosti, čime se pravi distanca prema projektima i praksama koje su ostale u prošlosti. Slike nacističkih logora i gulaga smenjaju se bez iznošenja kauzalne veze, ili napadnim upućivanjem na zaključak da su nacistički logori predstavljali samo odgovor na staljinističke.

Postojećem mizanscenu posebno doprinosi obavezna uloga vodiča kroz izložbu, koji je veoma često nekadašnji zatvorenik socijalističkih zatvora, neretko i fizički obogaljen u njima. U berlinskom Stasimuseumu posetioce vode nekadašnji politički zatvorenici koji su veoma važan subjekt funkcionisanja muzeja. Njihove lične priče ostavljaju snažniji utisak na posetioce od bilo kog istorijskog dokumenta ili fotografije. U tako koncipiranim muzejima, nacija postaje svezreмени entitet, a komunizam, odnosno socijalizam, izdvaja se kao pojava potpuno „neuklopiva“ u nacionalne istorije. Oni grade posebnu politiku istorije i politiku sećanja, koje je obeležilo isključivo sećanje na represiju i neproduktivnost socijalizma. Sramne epizode nacionalne prošlosti na taj način nestaju, zaboravljaju se, ili karakterišu kao ispadi i odgovori na spoljne pritiske.

Organizatori i kuratori muzeja insistiranjem na imenovanju žrtava i zločinaca pred javnošću pokušavaju da dokažu svoju objektivnost i neutralnost. Posle decenija ćutanja, zvanično objašnjenje i imenovanje čini se kao konačno ustanovljavanje istine i preduslov novog početka. Proizvod ovih izložbi nije, međutim, racionalan dijalog, već navodna katarza koju posetioci izlaskom iz muzeja doživljavaju. Lična sećanja se menjaju, ljudi preispituju sopstvena iskustva i ukalupljaju ih u novo kolektivno pamćenje. Suštinski kontekst u koji posetilac smešta viđeno i doživljeno jeste proizvod njegove imaginacije razvijene u teskobnim sobama za ispitivanje, ćelijama, samicama i sobama za smaknuća, a ne rezultat racionalnog promišljanja prošlosti i dijaloga o istovremenim učincima modernizacijskih i emancipatorskih dostignuća tog istog vremena i ideologija. Posebno je uočljivo insistiranje na terminima koji su nespojivi čak i sa najmračnijim epizodama staljinističkog režima u Sovjetskom Savezu.

Odnos vlasti prema „nacifikovanim“ pripadnicima određenih nacija definisan je pojmom „genocid“. Unikatnost nacističkih zločina time se suštinski negira i uvodi komparacija zločina. Koliko je složen taj fenomen najjasnije pokazuje primer zaključnog teksta u Muzeju holokausta u Pešti, koji je napravljen sa svešću da je potrebno postaviti pandan „Kući terora“. Poslednji pano u muzeju sadrži tekst o posleratnoj sudbini preživelih u holokaustu: „Relativno mali broj preživelih oslobođen je 1945. godine. Većina

glavnih ratnih zločinaca izvedena je pred narodne sudije i osuđena. Posle rata, prava mađarskih Jevreja su vraćena, a takođe su prestali progoni Roma, zvanično podržavani od strane države. Međutim, stotine hiljada onih koji su ubijeni nisu mogli biti vraćeni u život. Za nekoliko godina, druga diktatura i neprestano ugnjetavanje postali su sudbina stanovnika Mađarske, bez obzira na to da li su bili Jevreji ili nisu bili Jevreji, Romi ili ne-Romi". To je deo izjave Jakoba Frenkela preživelog logoraša iz Mauthauzena, koji je dao izjavu Muzeju holokausta u Vašingtonu.

Mišel Fuko, u debati o funkciji muzeja, uveo je pojam heterotopije koji, po njemu, za razliku od utopije koja označava nemesto, predstavlja „mesto koje postoji kao jedan od temelja društva“, a koje označava drugost.⁵ Time je muzej heterotopiju video kao mesto utvrđivanja stvarnosti u kojoj živimo, a ne refleksiju prošlosti o kojoj navodno svedoči. Boris Buden konstatovao je da su upravo muzeji komunizma preveli istorijski projekat univerzalne emancipacije (komunizam) u poseban kulturni identitet i predstavili ga kao traumatsko iskustvo kulturne različitosti. Na taj način, karikaturalna predstava prošlosti postala je aktivan element dalje diskreditacije postsocijalističkih društava u sadašnjosti, odnosno diskreditacije savremenih nastavljača tog kulturnog i ideološkog koncepta.

Savremena pozicija iz koje je moguće sagledati svu kompleksnost komunističke teorije i socijalističke prakse funkcionisanjem ovih institucija suštinski je sužena. Socijalizam je predstavljen kao istorijski ćorsokak, kao iracionalni i neproductivni sistem predestiniran na propast.

4.

Centralna ustanova koja se u Srbiji bavi periodom socijalizma svakako je Muzej istorije Jugoslavije. Formiran 1996. godine spajanjem Muzeja revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije i Memorijalnog centra Josip Broz Tito (ranije Muzeja „25 maj“).⁶ Specifičnost „srpskog slučaja“ i ovog muzeja jeste preplitanje socijalističkog i jugoslovenskog iskustva. U zavisnosti od političkog trenutka, ova dva pojma i istorijske predstave, sa većim ili manjim intenzitetom, negirani su ili potencirani, ali ih je, svakako, bilo veoma teško razdvojiti.

Prva decenija postojanja Muzeja istorije Jugoslavije bila je obeležena postepenim, ali sigurnim smanjivanjem izložbenog i radnog prostora muzeja i reorganizovanjem prostora za skladištenje eksponata. Izlaganje tela Slobodana Miloševića, 2006. godine, odobreno posebnim dekretom vlade Republike Srbije, kao da je najavilo kraj perioda u kome je muzej funkcionisao u

⁵ Michel Foucault, „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias“, *Architecture /Mouvement/ Continuité*, October, 1984; („Des espaces autres“, March 1967, Translated from the French by Jay Miskowiec), dostupno na internet stranici: <http://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf> (6.11.2015)

⁶ Олга Манојловић Пинтар, Александар Игњатовић, „Catalysts of Intricate Identities: Three Belgrade's Museums in Socialist Yugoslavia“, *Токови историје*, 2-2013. стр. 247-264.

pervertiranom obliku jugoslovenske zajednice i socijalizma, koji je konstituisala Socijalistička partija Srbije.

Od 2007. godine zapravo počinje period aktivnijeg angažmana, čestih izložbi i gostovanja stranih muzeja. Uprava muzeja i kustosi izbegli su da u tom periodu socijalizam izjednače sa diktaturom, kao i da govore o genocidu u socijalističkoj Jugoslaviji (mada je upravo to period u kome su snažno promovisane teze o genocidu nad podunavskim Nemcima). Štaviše, Muzej je izbegao da ugosti izložbu koja je Jugoslaviju uključivala među države „iza gvozdene zastave“, insistirajući na specifičnosti jugoslovenske pozicije u vremenu Hladnog rata. Izbegnuta je potpuna banalizacija i kriminalizacija jugoslovenskog socijalističkog iskustva.

U isto vreme Muzej istorije Jugoslavije, međutim, nije uspeo da pokrene pitanja vezana za traumatičnu prošlost, bilo onu iz vremena Drugog svetskog rata, bilo iz ratova 1990-ih. Dve ambiciozne izložbe – Holokaust u Srbiji i Jugoslavija od početka do kraja – naišle su na velika osporavanja u javnosti. Prva je, istina, samo organizovana u prostoru Muzeja istorije Jugoslavije, ali ne i od strane muzeja, dok je druga otvorila previše pitanja, ne uspevši da artikuliše odgovore na njih. Kustosi su isticali da je postavka privremena i da upravo njena kritika treba da ukaže kojim pravcima izrada stalne postavke treba da se kreće. Set javnih debata i vođenja kroz izložbu omogućili su bogat materijal za razmišljanje budućim autorima.

Funkcionisanje ovog muzeja, svakako, ne može biti razumljivo bez sagledavanja čitave muzejske mreže u Srbiji, koja pitanje predstavljanja socijalizma direktno vezuje za način tumačenja Drugog svetskog rata. Međutim, ni ti muzeji ne predstavljaju rezultat uspostavljenog konsenzusa. Oni predstavljaju pre „grassroots“ institucije, nego oficijelno definisane i sponzorisane ustanove organizovane države.

5.

Značenja i tumačenja stalno su otvorena i stoga je dijalog jedini način diskreditacije pogrešnih interpretacija. Procesi desovjetizacije u zemljama Istočne Evrope počeli su i pre 1989. godine i ključno su uticali na raspad socijalizma u Evropi. Tokom poslednje tri decenije, različiti su bili pristupi i odgovori različitih sredina na proces transformacije postsocijalističkih društava. Od Baltika do Balkana iskustva socijalizma bila su bitno drugačija. Upravo stoga jedinstven koncept „muzeja komunizma“ utemeljuje zapravo totalizujući odgovor koji svaku interpretaciju nužno svodi na potpunu alijenaciju socijalizma. Posle potpunog negiranja iskustva socijalizma, odnosno njegovog „čišćenja“ kroz primarnu identifikaciju sa represijom, moguće je očekivati postepeno prevođenje potisnutih istorijskih iskustava i njihovu aproprijaciju uključivanjem u nacionalni narativ.

PETO POGLAVLJE

TOTALITARIZAM I SMRT

Smrt kod levice i desnice: prilog kritici antitotalitarne tanatologije

Dr Todor Kuljić

Osamdesetih godina 20. veka počinje obnova teorija o totalitarizmu koje su bile zamrle krajem pedesetih godina prošlog stoleća. Nakon 1989. te teorije su u jezgru hegemonog neoliberalizma i služe kriminalizaciji svake alternative kapitalizmu. Ovde se treba osvrnuti samo na jedan novi aspekt tih teorija koji se tiče izjednačavanja viđenja smrti kod komunista i nacista.

1.

Razmatrajući odnos levice prema smrti, bečki kulturolog Wolfgang Miler-Funk pošao je od prilično raširene premise da je marksizam eshatologija koja reprodukuje mitske i religijske strukture i kategorije. Kao politička religija, i smrti pruža herojski smisao, pa je u tom smislu jednako umiranje za besklasno društvo i za Treći rajh. Još više od toga nacizam je preuzeo skrivenu i izobličenu energiju socijalizma i nacionalizma (Müller-Funk: 2004, internet). Zato je ovaj pisac kod Trockog i kod Gevare uočio herojsku čežnju za smrću i spremnost za nasilje, u njihovoj borbi video je sredstvo i samosvrhu, i zaključio da je sve to srodno nacističkom preziranju smrti (Müller-Funk: 2004, internet). Iako je Miler-Funk dobro uočio da herojska smrt ima dva aspekta (spremnost za ubijanje i spremnost na umiranje), nije ga zanimala različita veza tih aspekata kod levice i desnice, niti je tragao za različitim dubljim segmentima u poimanju smrti levice i desnice. U ovom prilogu biće reči upravo o tome.

I ovlašni pregled istorijskih udžbenika može pokazati da se ideološki osmišljeni život daje za veru, naciju, rasu ili za klasu, ali da se u ime ostvarenja istih vrednosti i uzima život drugih. Pa ipak, premda se ubijanja često izjednačavaju, mistika i pravdanje žrtve koja je pala u slavu božje volje, rasne krvi ili oslobođenja klase nije istovetna. Različit je stupanj iracionalizacije, a drugačiji je i sadržaj nade u spasenje. Nije samo mistika drugačija nego su drugačija i navešćenja i zaklinjanja u funeralnim ritualima nad raznim mrtvim herojima. Osmišljavanje i korišćenje smrti zavisi od tumačenja prirode društvene integracije. Kao što država može biti emanacija božje milosti, krvnih ili kulturnih srodnosti građana ili aparat vladajuće klase, tako se i smrt za iste ideje različito tumači, emocionalizuje i koristi.

Gledano vrlo uopšteno, leвица jeste heroizovala smrt revolucionara u

borbi za jednakost protiv klasnog neprijatelja skoro u meri u kojoj je i desnica harizmatizovala ratnika palog u borbi protiv nacionalnog i rasnog Drugog. Međutim, asketski heroizam revolucije nije nužno tražio žrtvu i smrt, jer je smrt u klasnoj borbi bila tek sredstvo za uspostavljanje društva u kom će i odnos prema smrti biti znatno drugačiji, lišen iracionalne onostrane naknade. Naravno da se odmah postavlja i pitanje da li su klasne revolucije mogle proći bez raskoraka sredstava i cilja. Teško, jer što je klasno oslobodjenje više shvatano teleološki, to je napetost između ciljeva i sredstava bivala upadljivija. Ali cena je svakako mogla biti manja.

Da li to onda znači da su u pravu antitotalitarni tanatolozi kada tvrde da je u Marksovom (Marx) gledištu da je sila babica svakog društva koje u sebi nosi novo, nužno prisutna apoteoza smrti? Krije li se u asketskom heroizmu klasnih revolucionara neprijateljstvo prema životu? Drugim rečima, da li u tanatosociološkom smislu klasna revolucija pravda smrt na isti način na koji su esesovci uzvišeno prezirali vlastitu smrt? Koliko su bili u pravu F. Fire (Furet) kada je pisao „da i kod Musolinija i Lenjina postoji isto odbacivanje pacifizma“ (Fire 1996: 211) i da su „kao čeda rata boljševizam i fašizam dobili od njega ono elementarno što sadrže“ (Fire 1996: 206), i njegov učenik S. Kurtoa kada je još izričitije ustvrdio: „U komunizmu postoji socijalno-politička eugenika, socijaldarvinizam“ (Courtois 1999: 820)? Koliko su korisne medijske kovanice „crveni fašizam“ i „crveni holokaust“, koje počivaju na sličnom antitotalitarnom rezonu (Kuljić 2002: 320)? Da li pomenuta izjednačavanja proširuju vidike u nauci ili dižu novu maglu?

Odgovor svakako nije jednoznačan. Najpre treba reći da u fašizmu i u socijalizmu kolektiv jeste nadmoćan nad pojedincem. Krv prolivena za ideju u jednopartijskom režimu lakše se harizmatizuje nego u višepartijskom. Drugačije sećanje na pale borce izvan službenog jeste tabuizirano ne zbog naročitog umiranja, nego zbog monopola dirigenata funeralnog rituala. Smrt je ovde važna ne samo za integraciju države nego i za čvrstinu parije i za legitimnost mono-polske ideologije. Kod oba sistema prioritet partijskog nad državnim pravom nametao je drugačiji dignitet samoj smrti nego u pluralističkim režimima.

Da li se gornje tvrdnje relativizuju ako se kaže da su poželjne vizije društva i uloge smrti u njenom ostvarenju potpuno oprečne kod fašista i komunista? Da li su pomenuta poistovećivanja manje ubedljiva ako se doda da je kod levice i kod pacifista rat bio simbol besmisla, osvajanja i porobljavanja, dok je u fašizmu rat bio uzvišena vrednost, a front važio za nezamenljivo sredstvo za osiguranje monolitnosti nacije? Nije dovoljno zastati kod ovih odgovora. Treba sistematičnije raščlaniti dokaze za to da su u poimanju smrti kod fašista i komunista razlike dublje nego sličnosti. Nije, naime, dovoljno

reći da je fašistički borac dao život za prostornu i rasnu, a antifašistički za klasnu revoluciju. Treba dodati da je cilj fašizma bila zajednica istokrvnih sunarodnika, a kod raznih struja levice to je društvo podjednako imućnih drugova. Kod prvih vrlina leže u kvalitetu nacionalne krvi, a kod drugih u klasnoj svesti. Upravo se otuda u fašizmu neprijatelj ne može ubediti nego samo likvidirati. U fašističkim konclogorima bila je zabranjena politička propaganda zato što fašisti nisu bili zainteresovani za samokritiku logoraša. Uprkos brutalnosti komunističkih zatvora, ovde je politička krivica ipak shvatana drugačije. Samokritika je bila važan dokaz moralne nadmoći partije. Spasavala je okrivljene od smrti, izuzev u brutalnim staljinističkim čistkama. Najposle, u trenucima suočavanja sa smrću fašisti su umirali sa uzvikom *Gott mit uns*, dok komunisti nisu prizivali onostrano. Naravno da je i klasna borba bila vrlo brutalna, ali je odnos prema smrti u dubljim slojevima fašističke i komunističke ideologije potpuno oprečan. Ali koliko je to uopšte važno s obzirom na masovna ubijanja na obema stranama? Jeste važno, jer ako se konkretni uzroci terora ne uoče, izostaje objašnjenje, pa ostaje samo nediferencirana moralizovana istorija užasa.

Da bi se ublažio saznanje sterilni antitotalitarni moralizam, treba reći da kod levice nema nedostojnog života koji treba uništiti zbog drugačijeg porekla ili zbog nižeg kvaliteta krvi. Na drugoj strani je ova ista rasna predrasuda i politička mantra bila različito kostimirana i skoro podjednako normalizovana u kolonijalnim španskim, britanskim, američkim i fašističkim genocidima. Zbog nje su ubijani crvenokošci u Severnoj Americi, Maje u Peruuu, Buri u Africi i Jevre-ji u Evropi. Levica je držala da se klasni neprijatelj bezuslovno ne uništava zato što se može prevaspitati. Poslednji kineski car Pu Ji (Puyi) iz dinastije Čun umro je 1967. u Kini u 61. godini kao državni baštovan. Ruska carska porodica jeste sva pobijena 1918, ali su ruski sudovi januara 2011. godine zaključili istragu i utvrdili da je egzekucija porodice predstavljala ubistvo s predumišljajem, a ne politički potez (Laarz 2011). Nisu pronađeni dokazi da su Lenjin i J. Sverdlov naredili pogubljenje carske porodice. To što je kod levičarskog terora bilo i brojnih primera suprotnih, apriornih egzekucija bez pokušaja prevaspitavanja, ne umanjuje važnost razlikovanja ove prakse od desničarskog nasilja. Zato nije na odmet podsetiti da je uprkos klasnom teroru tokom i nakon revolucije, klasni neprijatelj u komunističkoj ideologiji ipak drugačije tretiran od rasnog neprijatelja u fašizmu. Zato što se nečista krv nije mogla popravljati niti menjati, krvno drugačiji se ubijao. Kod klasno drugačijeg pak nije krv bila odgovorna nego krivo vaspitanje. I u apoteozu žrtve levice polazi od drugačijih načela od desnice. Revolucija ne pruža mrtvom revolucionaru onostranu licencu, tj. ne čini ga herojem, zato što komunisti smrt posmatraju kao uzvišeno stanje, nego upravo obrnuto, heroizuje ga zato što je ovaj rizikovao vlastiti život kao auten-

tično stanje. Razlika između ovozemaljskog autentičnog i onostranog autentičnog važna je zbog diferenciranja uopštenih zbirnih ideoloških mantri o nesebičnosti palih heroja. Sociološki gledano, nisu svi heroji isti. Ranjeni i za besprimernu hrabrost odlikovani esesovac pod Staljingradom 1942. nije heroj, ali to jeste svaki prestrašeni crvenoarmejac koji se zadesio u Berlinu 1945. Hrabrost je samo ona neustrašivost koju grupa priznaje. Naravno da kao i svaka druga oslobodilačka ideologija, i levičarska slavi uzimanje tuđih života u ratu. To je banalna patriotizacija ubijanja od Temistokla do Staljina i Čerčila (Θεμιστοκλῆς, Сталин, Churchill) i na tom planu ne treba tragati za nekim suštinskim razlikama u ratnoj propagandi koja slavi smrt javnog neprijatelja.

Drugačije stoje stvari u miru. U nacizmu je bilo samorazu-mljivo ne samo uzimanje života protivnika u ratu nego i usmrćivanje rasno drugačijih u miru. Iz gulaga su se zatvorenici vraćali kućama, a konclogor je napuštan samo kroz dimnjak. Ali ni to nije bio izum nacizma. Sličan rasizam sreće se znatno ranije u imperijalizmu evropskih kolonijalnih sila: kod španskih konkvistadora koji su uništavali inoverne domoroce u prvim kolonijalnim osvajanjima i kod američkih belih doseljenika koji su to isto činili s crvenokošcima. Ni Britanci se nisu drugačije ponašali u Indiji i u Africi. Ubijanje rasno Drugog homo sapiensa samo zato što je imao više melanina bilo je svuda normalizovano. Dakle, nisu se domoroci dali civilizovati, niti uljuditi, zato što su pružali otpor, odnosno zbog onoga što su činili, nego zbog tobože drugačije niže strukture vlatitog bića, tj. zbog onoga što su bili, nezavisno od činjenja.

2.

Ako ipak i dalje pomenute razlike između klasnog i rasnog terora neke izgledaju formalne i nevažne, možda stvari mogu biti jasnije kada se u analizu uključi „ptičja perspektiva“, tj. ako se političko masovno ubijanje posmatra iz šire istorijske celine, a ne samo sa stanovišta „kratkog 20. veka“. Najpre treba reći da levičarsko klasno nasilje znatno kasnije stupa na istorijsku scenu od rasizma desnice. Ono nastupa tek u 20. veku, dok se kolonijalni hrišćanski rasizam nošen ranim kapitalizmom sreće još u 16. veku. Rasnim i klasnim žarom nadahnuto izbavljenje nije iste prirode, jednako kao što je drugačije i njihovo osmišljavanje smrti. Iz uverenja da se klasno Drugi mogao izmeniti, a rasno Drugi nije, ističu razlike ne samo u poimanju života nego i u viđenju uloge nasilja i smrti kod socijalizma, s jedne, i kod imperijalizma i fašizma, s druge strane. Dosledno tome, različita je i ideološka upotreba smrti. Imperijalizam i fašizam pravdali su ubijanje uklanjanjem krvno, rasno i civilizacijski inferiornih Drugih. U pozadini genocida stoji svojevrstna harizmatizacija nadmoćne krvi i superiorne civilizacije dželata. Teror

levice pak nije se pravdao urođenom nadmoći klase nad neautentičnom krvlju, nego pogrešnom aktivnošću poraženih. I komunisti i nacisti jesu, doduše, prezirali građanina, jer je, po njihovom mišljenju, samo građanin živio u strahu da može nešto izgubiti. Pa ipak, ni taj prezir nije bio istovetan. Prezir levice prema buržuju bio je socijalne, a ne biološke prirode. Mržnja prema buržuju vodila je njegovom razvlašćivanju, dok je u fašizmu krupni kapital ostao netaknut. Može biti da savremeni neoliberalizam u ovom neugrožavanju poseda vidi vrlinu fašizma. Kako bilo, sociološki je važnije uočiti da je odnos prema sticanju, kapitalizmu i ratu kod boljševika bio drugačiji nego kod nacista, pa je i asketski moralni kapital žrtve drugačiji u marksizmu nego u rasizmu. Naravno da je likvidiranim neprijateljima bilo svejedno da li su streljani zbog klasnih ili rasnih razloga, ali to je etički argument, a ne sociološki. Američke masovne likvidacije „žutača“ u Vijetnamu, nacističko iskorenjivanje Jevreja i Cigana i Staljinova likvidacija trockista i agenata imperijalizma jesu s moralnog stanovišta podjednako nepravedna uzimanja života. Međutim, sociologija ne zastaje kod moralne osude, nego traga za vrednostima grupe u ime kojih se osmišljava smrt Drugog. Skoro u istoj deceniji 20. veka na Balkanu je iz logora na Golom otoku „staljinistička banda“ izlazila živa, premda brutalno prevaspitavana, dok su u Geteovoj (Goethe) Nemačkoj iz konclogora Blutfremde und Artfremde izlazili samo kroz dimnjak. Istini za volju, nije ni samokritika mnoge spasla od smrti, ali je ovo načelo dopuštalo popravku i preživljavanje u gulagu, pre i posle Staljina. Istu mogućnost Treblinka je u startu isključivala, pre i posle Hitlera (Hitler).

Nacizam je u logorima industrijalizovao masovnu smrt da bi uštedeo municiju i da bi što više smanjio duševno opterećenje ubica. Na frontu, međutim, fašistički borci nisu čuvani od trauma ubijanja, nego su na to podsticani rasističkom propagandom o neophodnosti uništenja nižih rasa. Osim rasizma, u jezgru nacističkog borbenog morala stajalo je i uzvišeno smrtno vanredno stanje, naročita vrsta ratničke ekstaze. Nemačke crkve nisu ovde bile ustanove milosti koje su podsticale genocid kao u ranijim kolonijalnim osvajanjima. Nisu mu se, doduše, ni mnogo protivile. U 20. veku oživljen je paganski germanski mit koji je najfanatičnijim nacistima obećavao naročito spasenje. Valhala je bila vrlo važna onostrana nagrada za herojstvo, naročito SS ratnicima. O čemu je reč? O ekskluzivnom prostoru onostranog koji je bio rezervisan samo za pale hrabre nemačke vojnike, a ne i za one koji su umrli u zarobljeništvu. Vrh SS-a garantovao je odlazak u Valhalu samo onim borcima koji su junački pali na frontu. Valhala (sala palih) predstavljena je kao prostorija sa 540 vrata u Odinovom mitološkom gradu Gladshajmu. Nije to bio običan, nego naročito zasluženi ekskluzivni prostor spasenja u nordijskoj mitologiji. Nakon bitke, Valkire (vile), koje je vrhovni bog Odin poslao, silazile bi na bojište i sa sobom u Valhalu vodile samo hrabre poginule ratnike.

Ekstatična vera u to mistično germansko pagansko onostrano stanje objašnjava prezir prema smrti u ratnom moralu esesovaca. To donekle objašnjava i činjenicu da su SS trupe imale veće gubitke nego drugi delovi nemačke vojske (German Reich Historie III, Internet). Naročito su esesovci koji su vozili tenkove „tigar“ videli sebe kao besmrtne, skoro u meri u kojoj su slično obricanje spasenja nosili u smrt japanski piloti kamikaze. I sve to zahvaljujući veri u Valhalu. Drugi, koji su se nejunački poneli, odlazili bi u germansko podzemlje Hel. O onostranoj naknadi odlučivao je Odin, a ne strašni sud. Himmler (Himmler) je mobilisao upravo to mitološko poimanje nebeske nagrade za ratnike i ulaznicom u Val-halu podgrevaao moral na frontu. Nije to bila naknada običnog boga navešćena opelom, nego je vera u Valhalu trebalo da SS borcu olakša umiranje na frontu i ojača borbeni moral. I to naročito u onim prilikama kada je Hitler zabranjivao povlačenje, a esesovci slepo sledili te naredbe. „Samo najbolji umiru mladi“ bio je motiv nacističke koračnice Horst Wessel Lied. Nju je pratilo naročito sapostojanje bezdušnog „mašinskog“ usmrćivanja drugih i osobene ekstaze pri suočavanju s vlastitom smrću.

Premda su i nacisti ginuli sa uzvikom Gott mit uns, ova hrišćanska fraza je u nacističkom mačizmu spajana s dubljom ranogermanskom prehrišćanskom ekstatičnom apoteozom smrti. Vlastita uzvišena smrt nalazila je opravdanje u uzimanju života Drugog koji je bio u krvnom pogledu niži. Naravno da nije samo Valhala pravda-la masovno ubijanje ove vrste. Uzimanje nedostojnog života nižim rasama bio je kategorički imperativ podjednako raširen kod konkvistadora, kolonijalnih imperijalista i nacista. Na delu je, zapravo, intrinzična veza između raznih genocida pravdanih moralizovanom nadmoćnom verom, civilizacijom i rasom. Rasna hijerarhija između bogatih belih i siromašnih tamnih naroda dugo konstruisana samo na temelju drugačije količine melanina u koži još je u jezgru svetskoga poretka. Neretko se ta veza zamagljava kulturtregerskim isticanjem razlike između zapadne ili liberalne pravne države, s jedne, i totalitarizma ili azijatskog orijentalizma, s druge strane. Naravno da ova floskula nije izvorna ni realna, nego tek domišljena polarizacija. Na delu je, u stvari, razlikovanje višeg i nižeg života, a ne razvijene i manje razvijene političke kulture. Ovo je važno istaći zato što ove logike uzimanja života Drugom, koji je po sebi biološki drugačiji, a bez obzira na to šta je počinio, nema u izvornoj ideologiji leveice zato što ona baštini prosvetiteljsko načelo da su svi ljudi po prirodi jednaki. To vrlo dobro uočavaju savremeni rasisti koji još uvek ponavljaju *Mixing is communism*.

Dakle, vlastiti teror levica nije pravdala mržnjom prema krvno nižima, nego usmeravanim gnevom prema imovinski nad-moćnim. Ne može se klasnom mržnjom objasniti Aušvic, ali može brutalni udar na kulake u SSSR-u. Rešiti jevrejsko pitanje značilo je iskoreniti Jevreje, ukloniti kulake značilo je eksproprisati ih. Pomenuta teorijska razlika postoji – to je linija između života

i smrti (Dietzsch 1998; Kuljić 2002: 357). Duboka razlika u ideologizaciji terora iskazivala se i u različitim praksama masovnog ubijanja kod levice, britanskih i američkih liberala u kolonijalnim osvajanjima i kod nacizma. Premda je tehnika ubijanja (u ratu, logorima ili u pogromima) katkad bila vrlo podudarna, uvek treba razlikovati sekundarne funkcionalne sličnosti terorističke prakse od primarnih razlika u čvornim idejnim pobudama. Samo se dvostepenim poređenjem može diferencirati politizacija ubijanja. Čak ni upadljive funkcionalne podudarnosti kod verskog, rasnog i klasnog hilijazma ne bi trebalo da neutrališu oprečne temeljne idejne i grupne motive.

3.

Kada se ovako postavi problem, onda ne čudi što je napetost između ciljeva i sredstava kod komunista bila upadljivija nego kod nacista ili kod etnokratskih liberala. Kod fašizma su se doktrina i realnost potpuno slagali, kod komunista ne. Otuda i kritika komunističkog terora izgleda samorazumljivija nego što je moralisanje fašistima. Što je veća napetost između namera i prakse, to je i nasilje upadljivije. Naravno da se teroristička praksa komunista u raznim čistkama daleko više razlikovala od proklamovanih namera marksizma nego što je Aušvic odudarao od Himlerove propagande. Komuniste ste mogli hvatati za reč, naciste ne. Na neki način ovi poslednji bili su dosledniji u odnosu prema smrti od komunista. Zato i nije prihvatljiva Miler-Funkova teza o „Gevarinoj herojskoj čežnji za smrću i spremnosti na nasilje“. Treba jasno reći da nisu svi borbeni morali isti. Ako se autentičnim subjektom postajalo u borbi, tj. u spremnosti da se život rizikuje, onda ova heroizacija važi skoro podjednako za sve ideologije, levičarske, liberalne, konzervativne i fašističke. Junačko delo svuda je bilo junačko. Ali razlike postaju vidljivije tek kada se diferenciraju ciljevi borbe, razdvoji izvorno od odbrambenog nasilja i uvek ima na umu sadržaj „nadžnice za smrt“ koju obećava ideologija. Diferenciranje samo naizgled slične ideološke ekstatičnosti svakako nije lako jer svaka ideologija zamagljava ono što je posebno frazama o opštem dobru. Ali je moguće. Uvek treba imati na umu da je borba za neke sredstvo, a za neke samosvrha, negde palog čeka raj, negde Valhala, a negde samo slavno ime.

Dakle, heroizacija smrti nema uvek istu funkciju niti istovetnu apologetsku strukturu. Najlakše je kod nje uočiti različitu hijerarhizaciju obostranog i onostranog. Međutim, ne treba samo u svetlu ove osnovne razlike procenjivati funkciju rizikovanja života kod raznih ideologizovanih ratnika. Problem je složeniji. Najpre treba reći da spremnost za ubijanje drugih i spremnost na vlastitu smrt nisu nastojanja iste vrste. Zašto? Zato što se upotreba konkretne junačke smrti ne može razdvajati od ključnih vrednosti ideologije koja je pravda. Poziv na „poslednji i odlučni teški boj“ u Internaci-

onali, koja je dugo bila himna anarhista komunista i socijaldemokrata širom sveta, nije bio rasističke nego socijalne prirode. O istovetnoj estetizaciji borbe i smrti kod levice i desnice govore samo cinični postmodernisti. „Smrt neprijateljima revolucije“ nije isto što i „smrt Jevrejima“ ili „smrt antihristima“ ili „smrt protivnicima islama“. Jevreji nisu mogli izbeći iskorenjivanje neopiranjem, kontrarevoluci-onari jesu. Savremene islamske samoubice sjedinjuju nasilje protiv drugih i nasilje prema sebi u jednom činu. Reč je o izopačenoj slobodno izabranom smrti. Kamikaze, esesovci i islamski teroristi jesu fanatici kojima je obećana ne obična nego naročita onostrana nagrada. Da li su islamske teroristkinje istinska avangarda emancipovanih muslimanskih žena onda kada zbacuju veo i prihvataju bombe? Ne, one su samo slepe sledbenice ideologa naročito domišljene vrste smrti koja je shvaćena aktivistički kao sredstvo za ostvarenje autentično onostranog u dženetu. Mladi terorista Mevlid Jašarević rekao je u policiji da je napao američku ambasadu u Sarajevu s namerom da pogine „šehidskom smrću na Alahovom putu u borbi protiv neprijatelja, i da tako ode u dženet“ („Hteo sam u Dženet“, Pravda, 10. 11. 2011). Kičerajska legenda o žrtvi leži u jezgru svake spremnosti za smrt koja čeka naknadu ne u opštem dobru nego u vlastitoj ulaznici u ekskluzivni prostor onostranog. Sličan odnos prema smrti negovali su japanski samuraji. Za njih su slava, čast, smrt, dužnost i borba neraskidivo vezani. Izreka „pčele umiru nakon što ujedu“ iskazivala je prezir prema smrti japanskih pilota kamikaza iz 1945. koji su sebe videli kao novi božanski vetar. Samo smrt u službi cara može doneti status kamija, heroja u šinto religiji koji je oličenje duhova prirodnih sila. Reč je, dakle, o raznim oblicima religijskog i konzerватivnog hilijastičkog potvrđivanja smisla smrti i umiranja u ekstatičnom očekivanju onostranog. Nigde gde se rat slavi kao uzvišeni stupanj bitisanja nema kritike besmislenog umiranja. Istorija je zapisana sudbina, umiranje je socijaldarvinistički osmišljeno hodom jačeg, rat je dostojanstvo, a mir je truli pacifizam.

4.

Šta je sa smrću u fašizmu? U osnovi fašističkog poimanja smrti jeste trovanje kvalitetne krvi. Krvna veza je metafora koju kroji naročito mobilna mašta. Krv je živa struja biološkog organi zma, ali je i metafora neraskidive spona društvenog nadorganizma. Krvna zajednica je corpus mysticum, koji počiva na veri da u venama pojedinca teče ista krv predaka i potomaka kao supstanca istovetnosti i postojanosti. Krv je u fašizmu biološki nevidljivi nosilac rasne duše. Vera u mistični kvalitet krvi čini nas otpornim prema racionalnoj kritici. To je bilo vidljivo još u laudatio funebris 1921. Karlu Skorci (Scorza), poginulom komandantu skvadrista: „Sveto trojstvo je rođeno iz krvi, tvoje i naše. Krv sveta obnavlja božansku supstancu života nacije, hrani svoje ponovno rođenje i služi mističnoj vezi života i smrti. Mrtvi su smešteni

u besmrtnom životu nacije“ (Reichardt 2009: 549). Na sahranama poginulih za domovinu ponos svladava melanholiju i žalost. Fašisti su pali u svetoj bici santa bataglia. Nacističke svečanosti takođe su inscenirane kao liturgije smrti i ponovnog rođenja. Nemačka krv je simbol besmrtnosti i delotvorni kult, a život i smrt veže vera u spasenje nacije (Reichardt 2009: 553–554). U fašizmu se ideja o izuzetnoj krvi, koja je u osnovi bila aristokratska, povezuje s imperijalističkim državnim rasizmom, eugenikom i higijenskim naporom za čišćenje degenerisane krvi. Reč je o ideologizaciji biologije u kojoj je čista ljudska krv izmaštani mit, ali i metafora suvereniteta. Planska smrt, tj. iskorjenjivanje nasledno inferiornih bastarda, bila je u službi eugenetske kontrole života. U osnovi spremnosti na smrt stajao je imperativ nadmoćne krvi.

O rasnoj duši izričito je pisao ideolog nacizma H. S. Čemberlen (Chamberlaine), a Hitler je uvek upozoravao na opasnost od ukrštanja rasa. Mešanje krvi je bolest ili trovanje, koje mističnom telu preti smrću. Život, to je narod, a smrt je, kako je isticao Hitler, mešanje krvi, tj. narušavanje gvozdeno logike prirode (Berghoff 1997: 127). Na sličan način i F. Tuđman govorio je da je srećan što mu žena nije Srпкиnja ni Jevrejka. Politički kolektivi kao delatni subjekti različito su viđeni u rasističkom nacizmu, s jedne, i u klasnom boljševizmu, s druge strane, pa je i smrt pojedinaca, koji su u oba slučaja podvrgnuti kolektivu, različito simbolički predstavljana. Ni doslovno ni metaforično, nije trovanje krvi isto što i nestanak klasne svesti. Ni realna ni simbolička transcendencija života pojedinca nije nikako istovetna kod fašizmalizma uprkos tome što je kolektiv svuda nadmoćan. Maštovita spona kolektiva je različita, pa su i uzroci streljanja neprijatelja drugačiji. Kod fašizma neistovrsni se ne mogu prevaspitati ni promeniti (ali ni kod etnokraskog liberalizma), kod komunista mogu. Antitotalitarni tanatolozi ne vide da je to pitanje života i smrti. U fašizmu su fantazije o smrti i o onostranom vezane za trajnost i za izdržljivost tela nacije, pa je i pojedinac nešto samo kao deo nacije, neraskidive krvne spona predaka i potomaka. U socijalizmu je klasni internacionalizam bio univerzalnija analogna spona nadmoćnog kolektiva.

Međutim, epohalna svest se menja. Danas žrtva za radničke interese privlači manje pažnje nego život položen na oltar nacije. U hrvatskom panteonu palih, heroji Domovinskog rata su bez konkurencije. Jugokomunisti ne samo što nisu heroji nego su i sinonim izdajnika. Važno je, dakle, uočiti da herojska smrt postoji samo tamo gde postoji kolektiv koji će je priznati. U protivnom, i najhrabrija verzija otpora zlu jeste efemerna. Od Francuske revolucije javlja se nacija, a potom i klasa kao grupni okvir herojske smrti. Nacionalni kolektiv traži i poštuje smrt heroja. Potencijalni heroj može biti i običan vojnik, plaćeni najamnik, dobrovoljac i vojni obveznik, za razliku od srednjeg veka, kada je junak bio samo elitistički shvaćeni vitez. Patriota ne

gine za postojeći poredak nego za nacionalnu budućnost. Junak koji se žrtvuje ostaje junak sve dok postoji nacionalna zajednica. Smrt za domovinu je čast jer oplemenjuje dušu. Premda se svaka otadžbina hrani herojskom smrću, supstanca patriotizma je različita: konfesionalna, klasna, nacionalna, rasna, demokratska itd. Što je izrazitija spremnost za umiranje za otadžbinu, to je snažnija životna snaga vitalno nadmoćnog kolektiva (Berghoff 1997: 150). Svi priznati heroji brane kolektiv od smrti, ali je priroda kolektiva različita. Otuda je i postmortalni život heroja različitog kvaliteta i hilijastičkog potencijala. Smrt za naciju, veru i rasu osigurava iracionalni prostor onostranog, poginuli za klasu i kulturu ne mogu na to računati. Pali heroji jesu najzaslužniji za dalji život kolektiva. Zauzvrat, kolektivi traže poistovećivanje s herojem i ulivaju njegovoj smrti naročiti dignitet. Herojsku smrt slave i poražene grupe gde je poginuli heroj (knez Lazar, Zrinjski) simbol besmrtno snage kolektiva, zalag obnove, vaskrsa. A heroj pobjednik jeste simbol uspešnog svladavanja smrti, nepovredivosti i nadmoći kolektiva.

5.

Da bi osobenost viđenja smrti kod levice bila jasnija, treba na kraju dodati da leвица ne gleda na smrt i na umiranje kao na nepromenljive tragične prirodne datosti nego kao na nepravedne društvene ustanove koje se mogu menjati. Često navođena misao francuskog rimokatoličkog filozofa Mišela de Montanja (Montaigne) iz 16. veka da filozofirati znači učiti se umiranju, stoji u tradiciji hrišćanskog podučavanja o trpljenju kao ključu spasenja. Nasuprot ovom melanholičnom uputstvu, leвица tvrdi da je pitanje o smrti, u stvari, pitanje kako mi uistinu živimo. Ne manje odlučno leвица odbacuje tvrdnju da je smrt pravedna i nepotkupljiva samo zato što nas sve pogađa. Jer, ako je ova tvrdnja tačna, onda su ovozemaljske nejednakosti prolazne i nevažne. Ali nisu. Leвица je uvek naglašavala da su smrt i umiranje nerazdvojivo povezani sa uslovima življenja. Društvene organizacije vladajućih ideološki uobličavaju strah od smrti i tumače je kao sakrosantnu nužnost. Prirodna činjenica smrti na taj način postaje društvena ustanova, pisao je H. Markuze (Marcuse). Otuda nijedna vlast nije dovoljno uspešna bez pretnje smrću i bez priznatog prava na raspodelu smrti. Smrtna kazna, tj. smrt u prisustvu vlasti, jeste goli izraz ovog monopola. Nijedna vlast nije savršena ako smrt nije tako institucionalizovana da je prihvaćena kao *factum brutum*, tj. kao opravdana i kao opravdanje (Markuze, cit. prema Grubeck 2008: 122-123). Zato Markuze zaključuje da čovek treba da pojmi smrt pre svega kao tehničku granicu vlastite slobode, a njeno prevazilaženje treba da bude cilj pojedinačnih i društvenih napora. U suprotnom, manje ili više melanholično se složiti sa smrću znači složiti se sa gospodarem nad smrću: državom, prirodom ili bogom. I Adorno (Adorno) je pisao da se ideja utopije ne može zamisliti bez vizije slobodnog života lišenog nadmoći smrti. Tek prevazilaženje smrti kao metafizički i kao medicinski zadatak menja viziju života.

Pomenuta antimontenjevska gledanja možda najjasnije markiraju odnos leveice prema smrti. Naime, iako je nemoguće zamisliti fizičko prevazilaženje smrti, projekt prosvetiteljstva bio je da čoveka liši tog najvećeg straha. Naravno, ne kroz religiju, niti kroz poistovećivanje s herojskim ubijanjem u ime nacije i krvi, nego ukidanjem mogućnosti da se smrću manipuliše zarad gospodarenja. Premda je prosečni život sve duži, verovatno je smrt nemoguće tehnički svladati. Ali i uspeti u tome bio bi krah, jer, kako je upozorio Sartr (Sartre), tek kroz smrt ljudi postaju svesni vlastite individualnosti. Kada čovek umre i kada postane nezamenljiv, tek onda spoznajemo njegovu osobenost. Ideološko - kritički gledano, smrt postaje problem tek onda kada uviđamo da nemamo više vremena da ostvarimo ono što želimo zato što moramo da činimo ono što traže vlada-jući sistemi vlasti. Jer, kada bismo slobodno raspolagali svojim vremenom, ne bi nam bila potrebna večnost (Somost 2009, internet). Dakle, smrt se mora osloboditi, a upravo je to danas nemoguće. Zašto? Zato što režim u službi kapitala sprečava slobodno ophođenje sa smrću. Izgraditi fundamentalno drugačiji odnos prema smrti znači ne videti u smrti ništa strašno zato što sama složenost sveta, a ne smrt po sebi, u startu isključuje mnoge neproživljene mogućnosti. Kada bi ovako viđeni kraj života bio samo ustupak prirodi, a ne i monopolima u društvu koji siromašnima uzurpiraju mnoštvo mogućnosti, onda bi smrt bila manje uzurpatorska. Štaviše, kao deo života, mogla bi ponovo biti uneta u život. To je smisao Markuzeove poruke da tek onda kada se život oslobodi, može se i smrt osloboditi. To, dalje, znači da se svako emancipatorsko suočavanje sa smrću i umiranjem mora osloniti na utopijsku viziju društva. Koliko god bili kritični, realisti ne dosežu do ovih zahteva. Potrebna je nada utemeljena na konkretnoj utopiji u smislu K. Kosika (Kosik) i E. Bloha (Bloch). Uvek treba imati na umu da kada neko pored mene umire u nedostojnim uslovima, umire u uslovima koji i meni prete (Somost 2009, internet). Ako se na to ne osvrćemo, onda živimo kao da niko neće umreti. A izgleda da je baš tako jer danas ima mnogo rasprava oko suštine smrti, ali se manje pisalo o uslovima umiranja. Preciznije rečeno, nema razvijenog javnog kritičkog suočavanja sa uslovima koji ubrzavaju umiranje. Otuda je nužna kritika vladajućeg diskursa o smrti i o umiranju. Odnos prema smrti ne treba da bude melanholija, nego suočavanje s njom treba da bude deo emancipatorske prakse. Kritika antitotalitarne neoliberalne tanatologije deo je istog nastojanja.

LITERATURA

Berghoff Petter (1997), *Der Tod des politischen Kollektivs: politische Religion und das Sterben und Toten für Volk, Nation und Rasse*, Berlin, Akademie Verlag.

Courtois, Stephane, u.a. (1999), *Das Schwarzbuch des Kommunismus – Unterdrückung, Verbrechen und Terror* (prevod s francuskog), 2. Auflage, Piper, München (1. izd. 1997)

Courtois 1999: „Warum?“, in Courtois, S. u. a., *Das Schwarzbuch des Kommunismus*: 795–825.

Dietzsch, Steffen (1998) (Hirn) *Tote auf Urlaub – Eine Kriminalgeschichte des Kommunismus*, Zeno, Heft 20: 84–94.

Fire, Fransoa (1996), *Prošlost jedne iluzije – komunizam u dvadesetom veku* (prevod s francuskog), Beograd: Paideia.

German reich Historie III (internet), http://www.german-reich.de/german_reich_historie_III.htm; posećeno januara 2012.

Grubeck, Gerhard (2008), *Der Tod – ein ungelöstes Problem des Menschen*, Hamburg, Diplomica Verlag.

Laarz, Diana (2011), *Akte Romanow geschlossen. Die Untersuchung zur Ermordung der Zarenfamilie wurde eingestellt*, Moskauer Deutsche Zeitung 6.

Kuljić, T. (2002), *Prevladavanje prošlosti – Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Müller-Funk, Wolfgang (2004), *Tod den Feinden der Revolution – Die Linke und der Tod*, Eurozine 2004–12–16. (internet) <http://www.euro-zine.com/articles/> posećeno januara 2012.

Reichardt, Sven (2009), *Faschistische Kampfbünde – Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA*, Köln, Böhlau.

Somost (2009), „16 Thesen zum Scheitern der Linken am Tod – Mehr Fragen als Antworten und einige Widersprüche“, *Arranca* 40 (internet) <http://arranca.org/ausgabe/40/16-thesen-zum-scheitern-der-linken-am-tod>, posećeno januara 2012.

*Tekst objavljen u časopisu „Filozofija i društvo“, 4, 2011, 111 – 126.
Tekst prenosimo uz dozvolu autora.*

